

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ
KAPUS ERIKA

HATÁRJÁRÁS ÉS HATÁRIDENTITÁSOK
CZÓBEL MINKA ÉLETMŰVÉBEN

Irodalomtudományi Doktori Iskola

A doktori iskola vezetője: Dr. Lukács István DSc, egyetemi tanár

Romantikus és kora modern magyar irodalom program

A program vezetője: Dr. Eisemann György DSc, egyetemi tanár

Témavezető: Dr. Menyhért Anna, PhD, habilitált egyetemi tanár

A bizottság tagjai:

A bizottság elnöke:

Dr. Gera Judit, PhD, habilitált egyetemi tanár, professzor emerita, ELTE

Hivatalos bírálók:

Dr. Kusper Judit, PhD, intézetigazgató, egyetemi docens, Eszterházy Károly Egyetem

Dr. Zsadányi Edit, CSc, habilitált egyetemi docens, ELTE

A bizottság titkára:

Dr. Mészáros Zsolt, PhD, Petőfi Irodalmi Múzeum

A bizottság további tagjai:

Dr. Benda Mihály, PhD, tudományos segédmunkatárs, ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Dr. Nagy Csilla, PhD, lektor, Pavol Jozef Šafárik Egyetem

Dr. Vaderna Gábor, PhD, habilitált egyetemi docens, ELTE

Budapest, 2020

ADATLAP
a doktori értekezés nyilvánosságra hozatalához

I. A doktori értekezés adatai

A szerző neve: Kapus Erika

MTMT-azonosító: 10040244

A doktori értekezés címe és alcíme: Határjárás és határidentitások Czóbel Minka életművében

DOI-azonosító: 10.15476/ELTE.2020.135

A doktori iskola neve: Eötvös Loránd Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktori Iskola

A doktori iskolán belüli doktori program neve: Romantika és kora modern magyar irodalom

A témavezető neve és tudományos fokozata: Dr. Menyhért Anna, PhD habil., egyetemi tanár

A témavezető munkahelye: Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem

II. Nyilatkozatok

1. A doktori értekezés szerzőjeként

a) hozzájárulok, hogy a doktori fokozat megszerzését követően a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban. Felhatalmazom az ELTE BTK Doktori és Tudományszervezési Iroda ügyintézőjét, hogy az értekezést és a téziseket feltöltse az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba, és ennek során kitöltse a feltöltéshez szükséges nyilatkozatokat.

b) kérem, hogy a mellékelt kérelemben részletezett szabadalmi, illetőleg oltalmi bejelentés közzétételéig a doktori értekezést ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;

c) kérem, hogy a nemzetbiztonsági okból minősített adatot tartalmazó doktori értekezést a minősítés (dátum)-ig tartó időtartama alatt ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;

d) kérem, hogy a mű kiadására vonatkozó mellékelt kiadó szerződésre tekintettel a doktori értekezést a könyv megjelenéséig ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban, és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban csak a könyv bibliográfiai adatait tegyék közzé. Ha a könyv a fokozatszerzést követően egy évig nem jelenik meg, hozzájárulok, hogy a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban.

2. A doktori értekezés szerzőjeként kijelentem, hogy

a) az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba feltöltendő doktori értekezés és a tézisek saját eredeti, önálló szellemi munkám és legjobb tudomásom szerint nem sértem vele senki szerzői jogait;

b) a doktori értekezés és a tézisek nyomtatott változatai és az elektronikus adathordozón benyújtott tartalmak (szöveg és ábrák) mindenben megegyeznek.

3. A doktori értekezés szerzőjeként hozzájárulok a doktori értekezés és a tézisek szövegének Plágiumkereső adatbázisba helyezéséhez és plágiumellenőrző vizsgálatok lefuttatásához.

Kelt: Budapest, 2020. 09. 02.

a doktori értekezés szerzőjének aláírása

Tartalom

Tartalom	3
0. Bevezetés.....	5
0. 1. Transzgresszió	5
0. 2. A <i>másik</i> Czóbel Minka	15
0. 3. A dolgozat szerkezete.....	22
Konklúzió a bevezetéshez	24
1. Czóbel Minka alakja és írásai a filológia és a recepciótörténet tükrében	26
1. 1. Szövegkiadások és emlékezet-teremtés.....	26
1. 2. Élet-írás, életnarratívák, naplók	38
1. 3. Kritikai szövegek a digitális bölcsészet eszközeivel vizsgálva.....	56
Konklúzió az első fejezethez.....	63
2. Identitásképzés, szubjektumábrázolás.....	65
2. 1. Decentralizált szubjektumfelfogás	65
2. 2. Tér-idő kontinuum – idősíkok és átjárók	71
2. 3. A narratív tér szubjektumai	82
Konklúzió a második fejezethez	87
3. „Csendből szőtt burok” – A nyelven túli nyelv.....	88
3. 1. Női írás	88
3. 2. Nyelvvesztés (?), nyelvhatárok	91
3. 3. Álomnarratívák, álomnyelv.....	102
Konklúzió a harmadik fejezethez	108
4. A kép retorikája – terek és térhatárok	109
4.1. Unheimlich	109
4.2. Gótikus tér.....	112
4.3. Queer tér.....	127

Konklúzió a negyedik fejezethez	135
5. Más-nők. Határjáró nőalakok a czóbeli karneválon	137
5. 1. Boszorkányversek	140
5. 2. Két arany hajsza	145
5. 3. Donna Juanna	150
5. 4. Nők a pókhálóban.....	156
Konklúzió az ötödik fejezethez	160
A dolgozat konklúziója	161
Szövegközlés Napló 1914	162
Czóbel Minka kötetei	216
Bibliográfia.....	216
Függelék I. Kritikai irodalomjegyzék	231
Függelék II. Képmelléklet.....	239

0. Bevezetés

„Olyan vagyok mint a dió, a zöld kérgébe' mindenféle fanyarság bízserég,
de a kern meg van őrizve, und innerlich bin ich seelenvergnügt.”¹

/Czóbel Minka/

0. 1. Transzgresszió

Czóbel Minka mint határjáró

A dolgozat fókuszában Czóbel Minka, a 19-20. századforduló² *határjárójának* alakja és életműve áll. Határjárás, határkerülés vagy határátlépés, határszegés, transzgresszió azok a fogalmak, melyek a szerzőről és életművéről való diskurzus keretét ezúttal kijelölik. Ahhoz, hogy a keret kellő szilárdsággal foglalja magába a disszertáció egyes fejezeteit, s hogy ugyanakkor ez a keret megfelelően rugalmas, újra és újra, másképp és másképp összerakható, mindig és örökké diskurzusképes, önmaga határait sem betonfalként kiépítő alap legyen, ahhoz fontos részletesen tisztázni, mi és hogyan alkot(hat) Czóbel életművében határokat, mi tekinthető határátlépésnek, mi képez(het) tabut, mi jelent(het)i annak megsértését, s mi az, ami szándékos határszegésnek minősül(het). *Határjárásról* beszélni a címben jelen esetben azért termékenyebb és pontosabb, mint határsértésről, határátlépésről, mert a dolgozat célja éppen kimozdítani Czóbel Minka alakját és életművét egy oppozíciók uralta diskurzusból. Egy ilyen diskurzusban ugyanis legfeljebb arra vállalkozhatunk, hogy a *csúf* vénlányról pár, a korábban ismertnél szerencsésebb fotóra lelve bebizonyítsuk, hogy igazából nem is volt *csúnya*; az Anarcs községben nagy tisztelettel ápolt Czóbel-kultuszról igazoljuk, hogy valójában nem egy, a tiszta szerelmet kereső és a házasság intézménye felett álló, hanem egy leszbikus párkapcsolatban élő³ nő áll a középpontjában; az elavult, a Nyugat nemzedékei által meghaladott s rövid idő alatt anakronisztikussá avult költészetéről megállapítsuk, hogy valójában igen progresszív, a posztmodern kort közvetlenül előlegező líra volt; a vidéki tájversek írójából a francia szimbolizmus magyarországi meghonosítóját avassuk; esetleg, hogy egy Arany-epigonként számon tartott költőt nagy lendülettel Ady-előfutárként üdvözlünk egy olyan tengelyen, ahol előbbi a lírafejlődés múltját, utóbbi pedig annak jövőjét képviseli. Ha azonban nem efféle zárt és kétpólusú (értékkitételektől sem mentes) szemléletmóddal közelítünk Czóbel alakjához és költészetéhez, látni fogjuk, hogy ezek a minősítések mint viszonyítási pontok együttesen és folyamatosan mozgásban lévő installációt alkotva jelölik ki azt a spektrumot, amelyen vizsgálni érdemes.

¹ ... és a lelkem mélyén boldog vagyok CZÓBEL Minka, „Levél édesanyjához” (Nehre, 1880), OSZK MS. (Saját fordítás, a továbbiakban külön jelzés nélkül minden angol és német nyelvű szöveget saját fordításban közölök.)

² Továbbiakban: századforduló, jelző nélkül.

³ Az említett kontextusban ennek jelentése erősen stigmatizált.

Határjárásról beszélni azt jelenti, hogy nem a határsértés mozzanatára, nem is a határ által feltagolt két eltérő (gyakran ellentétesként tételeződő) területre helyezzük a hangsúlyt, hanem mindezekre együttesen fókuszálunk. Czóbelt lázadó határsértőként ábrázolni nem volna kisebb tévedés, mint olyan szerzőként, aki egy „passzív század – passzív fiatal leánya”⁴ volt. A dolgozat a keretként szolgáló határjelenségeket nem egy lineáris, kétpólusú rendszer részeként tételezi, ahol a (társadalmi, irodalmi, dzsender⁵ stb. alapokon nyugvó) norma 'A' pontjából a szerző egy bátor ugrással egy éles vonalon átlépve 'B' pontba jut, a tabu világába. Sokkal inkább egy többdimenziós rendszert feltételez, amelyben maga a határ is többretegű, az átlépés gesztusa sem feltétlenül egyirányú, ahogyan szándékossága vagy tudatossága sem állítható vagy tagadható egyértelműen, s a határvidék, a „norma” és a „tabu” szférái sem képzelhetők el diszkrét pontokként egy tengely két végében. A *Magyar néprajzi lexikon* definíciója szerint a határjárás, határkerülés „középkori gazdasági, közigazgatási és jogi hagyományokon alapuló eljárás, melynek során a birtoktestnek, a falu földterületének *végpontjait kijelölték, azok védelméről gondoskodtak és rendszeresen megújították*. A középkorban birtokadományozáskor és -örökléskor a szóban forgó birtokot a szomszédok és *hites személyek jelenlétében* körüljárták, határpontjait megállapították. A határkijelölésekről, beiktatásokról és pereskedésekről a határjáró *oklevelek tanúskodnak*. A falvak határának sérthetetlenségét a *községi elöljárók biztosították*, s a közösségben állandóan tudatosították a határjelek helyét. A természetes és mesterséges határjeleket, «minden határok circumferenciáját specifice» *határkönyvekben is rögzítették* néhol, de az általános eljárás az volt, hogy a compossessorátus tanácsai emberek vagy ezen alkalomra választott *tisztségviselők* vezetésével a férfiak húsvét időszakában évente körüljárták a falu határát. A határjárás alkalmával a legényeket félig földbe ásták vagy képletesen megvesszőzték, megcsapták, hogy halálukig emlékezzenek a határ nevezetes pontjára.”⁶

A szócikk meglehetősen pontos analógiát ad arról, ahogyan egy (nő)író a századfordulón megpróbál a kijelölt irodalmi keretek között egyensúlyozva alkotni és érvényesülni. A népszokás aprólékos leírása azt az – az analógia szempontjából releváns – információt tartalmazza, hogy a határok kijelölése kodifikált rendszert feltételez oklevelekkel és határkönyvekkel, s hogy hatalmi pozícióban lévő férfiak gondoskodtak azok kijelöléséről és tiszteletben

⁴ JUSTH Zsigmond, „Czóbel Minka és művei”, *Magyar Salon* XIX (1893): 672.

⁵ A társadalmi nemek kutatása Magyarországon is eljutott arra az intézményesült szintre, hogy a gender kifejezést honosítva, a magyar helyesírás szabályai szerint írjuk. A nyelvészek közül megtette ezt már pl. Sándor Klára, Bodó Csanád, az irodalmárok közül pl. Menyhért Anna, a szociológusok közül Hadas Miklós, s a dolgozat írója is ezt a tendenciát kívánja erősíteni.

⁶ ORTUTAY Gyula, szerk., *Magyar néprajzi lexikon* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977), határjárás, határkerülés címszó. Kiemelések K. E.

tart(at)ásáról. A századfordulós irodalmi kritikákat olvasva kibontakozik előttünk, hogyan jelölik ki egy (nő)író számára a (műfaji, tematikai, formai, ritmikai etc.) határokat a (fér-fi)szerzők⁷ és szerkesztők⁸, s hogyan járja ezeket a határokat, hogyan hágja át, tágítja ki, akár tudatosan, akár szándék nélkül Czóbel Minka maga. A Czóbel számára adott keret, játéktér sokat változik hosszú élete (s kevésbé hosszú tényleges pályafutása) során, újabb és újabb bírálók és olvasók változó irodalmi mércék és értékrendek mentén új és új határokat jelölnek ki, a kánon alappilléreiként tételeződő írók (és életműveik) jobbára mégis – félig földbe ásva – képeznek némi állandóságot a folyamatosan alakított és alakuló rendszerben.

Nőíróként Czóbel Minka eleve kívül áll azon a normarendszeren, melyet Magyarországon akár a 19. század második, akár a 20. század első fele kínál egy vidéki arisztokrata nő számára.⁹ Ezzel kapcsolatosan fontos distinkciót tenni professzionális írás, amit Czóbel Minka is művelt, és írás mint jellemző női *foglalatosság* között, hiszen, ahogyan Vaderna Gábor rámutat: „Feltűnő, hogy a korabeli női írók között viszonylag nagy számban találunk főúri származású nőket, ami talán annak is köszönhető, hogy az arisztokrata írásgyakorlatokban a nők már a 19. század elején, sőt esetenként még korábban is, aktívan részt vettek: írtak verseket, naplót vezettek, leveleztek stb. A női írók megjelenésének nívója inkább abban állhat, hogy a nők belépnek egy professzionalizálódó irodalmi térbe: publikálnak, köteteket adnak ki, bizonyos, elsősorban művelődési kérdésekhez szólnak hozzá.”¹⁰

A vidékiség, s az *írói* (és nem a *férfiírói*!) státusszal szembe helyezett *nőírói* pozíció¹¹ éppúgy a margóra taszítja őt íróként, mint nőként a tradicionális női szerepek számonkérése. Pártában marad, nem szül gyermeket, s bár arisztokrata nőként vezeti a család vidéki kúriáját és gondoskodik a falubeliekről, mégis hivatása, az írás (pénzért!) nem tartozik a hagyományos

⁷ A 'férfi' jelzőt zárójelenként használom, hiszen, bár adatolható, hogy az irodalmi és kulturális élet terén a hatalmi pozíciókat főként férfiak foglalták el, célt nem egy másodhullámos feminista (elnyomó) férfi-(alávetett) nő dichotómia mentén mutatni meg a határkijelölés és határátlépés rítusát az irodalomban, sokkal inkább egy több szempontból is kevés ágenciával bíró szerző mozgásterületeinek felvázolása a hatalmi pozícióból kijelölt és fenntartott határok között.

⁸ Gondolhatunk itt formális vagy informális részvételre ebben a kijelölési folyamatban, mikor cikkekben, tanulmányokban kijelölik a nők helyét az irodalom világában (vagy annak margóján), illetve mikor szerkesztők informálisan, jó szándékú tanácsként javasolják női szerzőiknek, hogy nőként mely műfajban lehetnének sikeresek (ez utóbbiról kéziratos feljegyzésekből, naplókából, levelekből értesülhetünk).

⁹ Vö. Virginia Woolf ikonikus szövege (Saját szoba) a női írásról és annak feltételeiről 1929-ben jelent meg Angliában, míg Czóbel 1890-ben jelentette meg első kötetét Magyarországon.

¹⁰ VADERNA Gábor, „A nők és a kultúra hanyatlása. A női írás a 19. század második felében Magyarországon”, in *Angyal vagy démon: tanulmányok Gyulai Pál Írónőink című írásáról*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Hagyományfrissítés 4 (Budapest: Reciti, 2016), 135.

¹¹ Menyhért Anna rendszerint kiemeli, hogy nőírói pozícióról szólni azért bír létjogosultsággal, mert az irodalmi közbeszédben jellemzően nem a férfi író – nőíró oppozíció tételeződik alapként, hanem a nőíró a jelöletlen író (ami alatt férfi írókat értünk) státusszal kerül szembe, másikként, a normá(lis)tól eltérőként jelenik meg. Ld. pl. MENYHÉRT Anna, *Női irodalmi hagyomány: Erdős Renée, Nemes Nagy Ágnes, Czóbel Minka, Kosztolányiné Harmatos Ilona, Lesznai Anna* ([Budapest]: Napvilág, 2013).

női szerepek közé. Határsértő gesztusként értékelhetjük azt is, hogy Czóbel nem válik remekként élő, vidéki vénlánnyá – ahogyan az irodalomtörténet-írás előszeretettel ábrázolja –¹², hanem magányát egy nővel osztja meg. Íróként szintén pengeélen táncol, hisz a mainstream fővárosi kultúrélet helyett a távoli Szabolcs megyei Anarcsón él, ami – kezdetben remek kapcsolatai ellenére – távol tartja őt a jelentősebb irodalmi fórumoktól. Határátlépése nem csak szimbolikus síkon érvényesül, hiszen rendszeresen Bécsbe, Párizsba és Budapestre utazva valós határokat kell átszelnie ahhoz, hogy aztán költészetében megjelenhessen a legújabb francia szimbolista művészek eleven és termékeny hatása. Ez a gesztus már nem tekinthető tisztán szimbolikus átlépésnek, hisz a szerző valós irodalmi terek között lépdel.

Mindezekén túl, bár Czóbel életművét a recepció nem elsősorban a progresszív jelzővel minősíti, több kritikus felfigyel formai és tartalmi újításaira, modernségére. Czóbel előszeretettel ábrázol disszidens nőalakokat, műveiben az apácák, boszorkányok, tündérek, királynők, szadisztikus vonásokkal megrajzolt asszonyok, hervadozó vagy végképp elhervadt szüzek, halott és haldokló nők kívül rekednek a fennálló társadalmi rendben. Társadalmunkban ezek az alakok éppúgy a margón túlra szorulnak, mint minden olyan nő, aki alkotó lényét (kényszerből vagy önként vállaltan) nem a hagyományos női tevékenységekben próbálja megvalósítani. A dolgozat egyik célja, hogy bemutassa, hogyan viszonyulnak Czóbel nőalakjai a századforduló normarendszeréhez, s hogyan mozog az említett határokon egyensúlyozva maga a szerző.

A határjáró szerző neme szintén fontos tényező az elemzésben, hiszen a határsértés gyakran kettős mérce szerint ítéltetik meg a kétosztatú dzsender tengelyen.¹³ A hasonló megítélés nem idegen a századforduló Magyarországon sem: a Czóbel recepciójáról szóló fejezetben láthatjuk, mennyire releváns a kritikusok szemszögéből a szerző neme, amennyiben az a mainstreamtől eltérő, mennyire más, azaz nő, s mennyire viszonyítási pontként használják azt. Ann Hallamore Caesar megfogalmazásában: „[...] minden vétség, minden határátlépés olyan büntető intézkedéseket eredményez, amelyek révén az alany kizáródik a társadalmi rendből.”¹⁴

---

¹² Vö. pl. Weöres Sándor és Poór Péter elő- és utószava: CZÓBEL Minka, *Boszorkány-dalok*, összeáll., utószó PÓR Péter (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1974).; WEÖRES Sándor, szerk., *Három veréb hat szemmel* (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977).

¹³ Vö. Egy észti közmondás szerint, ha egy férfi követ el bűnt, az olyan, mint kiköpni egy ablakon; ha viszont egy nő vétkezik, az olyan, mint beköpni egy ablakon. SCHIPPER Mineke, *Soha ne vegyél el nagy lábú nőt! Szólások és közmondások a nőkről a világ minden tájáról* (Partvonal, 2007), 210.

¹⁴ „[...] any transgression, any crossing of boundaries gives rise to punitive measures which see the subject expelled from the social order” HALLAMORE CAESAR Ann, „Confinement, and Shifting Boundaries in Post-Unification Writing by Women”, in *Italian Women Writers: 1800-2000; Boundaries, Borders, and Transgression*, szerk. SAMBUCCO Patrizia (Madison, New Jersey: Fairleigh Dickinson Univ. Press, 2015), 8.

A dolgozat egy a szerzőség/autoritás relevanciáját hangsúlyozó, a szerző – aktuális diskurzus alakította – identitását és biográfiai személyét fontosnak tartó értelmezési keretet tekint alapnak, melyben a szerző nemi identitása, valamint a személye köré szövődő, időben változó történetek éppúgy meghatározó tényezőként tételeződnek, mint a szerző művei s azok recepciótörténete. Bár a '90-es évek magyar irodalomértelmezése (az angolszász és a francia kritikához képest jelentős késéssel) megpróbált kiküszöbölni minden szövegen túli tényezőt, s részben Barthes *a szerző haláláról* szóló gondolata mentén száműzött az kritikából minden a szerzői pozícióból adódó elemet, a 2000-es években ez a tendencia meggyengült, s a dzsen-derkutatás számára kedvezőbb személetek vették át a helyét.¹⁵

Menyhért Anna 2013-as kötetében éppen ezen az alapon, szerzők és történeteik felől próbál női irodalmi hagyományt teremteni: „A rejtőző hagyomány vonalának megrajzolása során fontos szempont számomra a női írók személyes sorsa, élettörténete, kánoni helyzete, a kánoni folyamatok és az irodalomtörténeti-esztétikai értékelés összefüggése – a szerzői életrajz-központú irodalomszemlélet újragondolásaként is, az új historizmus, a kulturális antropológia, az amerikai személyes irodalomkritika belátásaira támaszkodva –; valamint annak a képnek a vizsgálata, amely az adott szerzőkről az irodalomtörténet-írásban és a köztudatban kialakult. A günokritika újraértése is ez egyben: elképzelésem szerint a szerző a róla szóló történet szereplője. Csak ezen a történeten keresztül közelíthetünk hozzá. Amikor tehát egy-egy szerzőről beszélünk, nem magáról a személyről, és még csak nem is pusztán a műveiről van szó, hanem arról a történetről, amelyben ő (is) szereplő: figurájában és annak értelmezéseiben reprezentálódik a különböző korszakok és kultúrák irodalom- és életszemlélete.”¹⁶

Menyhért Anna fonalát felvéve feltételezem, hogy az író élete nem objektív valóság, de maga is egy történet, mely része annak a narratívának, amit az ő életműveként kezel az irodalomértelmezés, s mint ilyen, nem lezárt, nem statikus, hanem dinamikusan változik a mindenkori interpretáció függvényében. Nem tévesztem szem elől, hogy a günokritika¹⁷

---

¹⁵ A Barthes-i gondolat magyarországi népszerűségének háttéréről, a szerzőség tétjéről, s arról, hogyan viszonyul mindehhez a feminista irodalomkritika, ill. a günokritika s hogy miért fontos ez a női irodalmi hagyományteremtésben ld. GÁCS Anna, *Miért nem elég nekünk a könyv: a szerző az értelmezésben, szerzőség-konceptciók a kortárs magyar irodalomban* (Budapest: Kijárat, 2002).; HORVÁTH Györgyi, „Feminista irodalomtudomány Magyarországon (Gács Anna: Miért nem elég nekünk a könyv?)”, *Buksz: kritikai írások a társadalomtudományok köréből* 16., 4. (2004): 345–358.; MENYHÉRT 2013.

¹⁶ MENYHÉRT 2013, 24-25.

¹⁷ A „nyugati” irodalomtudományban a '70-es években népszerű 'günokritika' Elaine Showalter kifejezése: „... a nőknek mint íróknak a tanulmányozása, s tárgyai a nők által írottak története, stílusa, témái, műfajai és szerkezete; a női kreativitás pszichodinamikája; az egyéni vagy kollektív női karrier pályája; valamint a női irodalmi hagyomány fejlődése és törvényszerűségei. Mivel egy ilyen speciális kritikai diszkurzusnak nem volt angol elnevezése, a »günokritika« kifejezést találtam ki rá.” SHOWALTER Elaine, „A feminista irodalomtudomány a vadonban: a pluralizmus és a feminista irodalomtudomány”, szerk. Judit, *Helikon: világirodalmi figyelő: a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetének folyóirata* 40., 4. (1994): 422.

ambíciói az *autentikus női hang* megtalálására és a hozzá szorosan kötődő, a női írás erősen esszencialista megközelítésével próbálkozó – napjainkban számos kritikával illetett – *écriture féminine* elmélete is átgondolásra szorulnak, mégis fontosnak tartom a szerző személyét az értelmezésben. Nőírókról, női szövegekről egy női irodalmi hagyomány értelmezési keretében beszélni ugyanis csak így, a Bourdieu-féle „tisztá tekintet” elvárásával szembe menve, éppen a referencialitás igényével lehetséges/tisztességes.¹⁸

Rákai Orsolya éppen részben a gynokritika kapcsán figyelmeztet¹⁹ arra a veszélyre, amely az elemzőt fenyegeti, ha „a referencialitás és a mimetikus értelmezés hibájába esve”, „lényegében egy tudománytörténetileg meghaladott, ös-pozitivistá álláspontot” képviselve közelít egy-egy életműhöz. Rákai gondolatmenete szerint ilyenkor ugyanis könnyen vádolhatnak azzal, hogy ismét csak „olyan laikusok ostromolják a diszciplináris falakat, akik, ismét Bourdieu-t idézve, nem lennének képesek »megfizetni« a mezőre való befogadtatás díját, így úgymond az etikára és a méltányosságra alapozva próbálnak meg pozíciót kiharcolni maguknak”. Könnyen laikusnak tűnhet hát az az elemző, aki a szöveghatárokat kifelé tolná, aki a szerző biográfiai személyének bármiféle jelentőséget kívánna tulajdonítani, azt a műalkotás zárt szövegével kapcsolatba hozni. Thomka Beáta Ricœur nyomán egyenesen felteszi a kérdést, melyre ez a dolgozat a lehető legtagabb értelmű választ tekinti alapnak: „[h]ol van egyáltalán és van-e szöveghatár?” Thomka idézi is Ricœur-t: „Tökéletesen tisztában vagyok azzal, hogy az irodalomelmélet gondosan fenntartja a szöveg belseje és külseje közti megkülönböztetést, és a nyelvi univerzumot övező számos vizsgálatot saját területén kívülinek tekint. Így a szöveg elemzése annak határaiig terjed, s a szövegen kívülre irányuló minden tapogatózás szigorúan tilos. Számomra úgy tűnik, hogy a belső és a külső közti megkülönböztetés az említett szövegelemzési módszernek köszönhető, és nem áll összhangban az olvasói tapasztalattal. Ez az oppozíció a nyelvészeti munkákra jellemző alapegységeknek (fonémáknak, lexémáknak, szavaknak) az irodalomra való kiterjesztéséből ered, hiszen a nyelvészet szempontjából a való világ nyelven kívüli.”²⁰

Egy Czóbel Minkáról szóló dolgozat fontosnak kell, hogy tekintse a kulturális komponenst, s a szöveg(háló) határát nem húzhatja meg a publikált sorok címtől címig terjedő szűk(itett) dimenziójában. Czóbel kéziratos anyaga nagyrészt feltáratlan, naplók, levelek hevernek levéltárakban, kézirattárakban, néhány elkallódott szépirodalmi munka is előkerülhet még. Hatása

¹⁸ Vö. RÁKAI Orsolya, „Korporális narratológia és idegenség: egy kontextuális narratológia továbbgondolása”, *Irodalomismeret*, 1. (2015): 32.

¹⁹ Uo.

²⁰ THOMKA Beáta, „Kulturális és kontextuális narratológia”, in „*Nem süllyed az emberiség!...*”: *album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára* (Budapest: MTA Irodalomtud. Int., 2007), 1373.

kortársaira és utódaira, megjelent szövegeinek pozíciója egy nagy, közös szöveghálóban kevés szót kapott még. Szövegeinek újrakiadása (több csatornán is) készül vagy folyamatban van, a szerző személye köré szövődött irodalomtörténeti mítosz idejétmúlt, torzít, alakjának és szövegvilágának szüksége van egy kurrens, szöveg-, műnemi és az alkotó személyével kapcsolatos határokat, kategóriákat lebontó kritikai diskurzusra. Dolgozatom olyan keretet keres ehhez, amelyben a kulturális olvasat kiegészíti az irodalomtudományos elméletek mentén történő elemzést, amely egy tágabb narratívába helyezi Czóbel életművét egy-egy konkrét szépirodalmi alkotás elemző bemutatásánál.

Bataille, Blanchot és Foucault transzgresszió-fogalma

A szubjektum határélményét, határtapasztalatait, melyek mind Czóbel lírájában, mind prózájában erősen tematizálódnak, Georges Bataille, Maurice Blanchot és Michel Foucault transzgresszió-fogalma felől közelítem meg. A dolgozat a határ fogalmát folytonosan alakuló rendszerként tételezi, melyben a transzgresszió sem képzelhető el egyetlen ellentétes előjelű gesztusként a normalitás világához képest. „A határsértés tehát nem úgy viszonyul a határhoz, mint a fekete a fehérhez, a tiltott a megengedethez, a külső a belsőhöz, a kirekesztett az ott-hon dédelgetett melegéhez. Inkább egyfajta kúszónövényyszerűen összefonódott viszony van közöttük, amelynek semmiféle áttörés nem képes egyszerűen a végére járni.”²¹ Bataille-nál az ember olyan létező, akinek alapélménye saját megszakítottságának (discontinuité) megélése az egyetemes lét folytonosságának (continuité de l'être) tudatában. A halál által megszakított lét éppen azáltal válik egyedivé, hogy kiszakítja az individuumot a kontinuitásból, határok közé szorítja, a kint és bent feszítő dichotómiájának érzetét keltve benne. Mivel az egyedi létező tisztában van saját létének megszakítottságával, folyamatos vágyat érez, hogy (áthághatatlan) határait áthágva megélhesse a folytonosságot. Ezek a határátlépési kísérletek főként az erotika és a vallás megtapasztalásában nyilvánulnak meg, kudarcuk azonban közös: az átlépés lehetetlen, a megszakítottság nem lényegülhet folytonossággá, a halál nem legyőzhető. A halál mint végső határ azonban nem csupán megszakítja a folytonosságot, de egyúttal – hasonlóan az erotikához és a valláshoz s egyben el is térve azoktól – bekapcsolja a szubjektumot a kontinuumba, ennek ára azonban a szubjektum mint individuum megsemmisülése.²²

---

²¹ FOUCAULT Michel, „Előszó a határsértéshez”, in *Nyelv a végtelenhez: tanulmányok, előadások, beszélgetések* (Debrecen: Latin Betűk, 1999), 75.

²² BATAILLE Georges, *Az erotika*, ford. DUSNOKI Katalin, javított kiad. (Budapest: Nagyvilág, 2009).

Czóbel Minka életművében a szubjektum létének és határainak problematikája kezdettől fogva kiemelt szerepet kap, több kötetében pedig ciklus-szinten is tematizálódik. Gondolhatunk itt az élet és a halál témájára (a *Maya* című kötet *Az élet könyvéből*, *A halál könyvéből* ciklusai), a lélekvándorlásra (*Migration de l'ame* című dráma), vagy éppen a tükör motívumára, melynek feladata a szubjektum térbeli és időbeli határainak fellazítása, szétszórása, megsokszorozása (*Tükrökről és szobákról*). Az a mód, ahogyan Czóbel szövegei az életből a halába csendesen átvezetnek, ahogyan nem csupán elvékonyítják a nyugati keresztény gondolkodásban hagyományosan két szélsőségként elgondolt fogalom közti határt, de élet és halál körvonalait elmosva feloldják mindezt az álomban, a lélekvándorlásban, összetettebb jelenségként képzelhető el, semmint egyszerű határvonal átlépése egy kétdimenziós sémában. Miközben Foucault modellezni próbálja a transzgresszió gesztusát, maga is egyre jobban árnyalja a vonalszerű ábrázolást, térben helyezi el modelljét s maguknak a „tereptárgyaknak” akaratot, érzelmeket tulajdonít, jelezve a rendszer térbeli és motivációs összetettségét: „A határsértés olyan gesztus, amely a határra irányul; itt, e vonal karcsúságán izzik fel mozgásának villámfénye, sőt talán egész pályáíve a maga totalitásában és eredetében. Az általa keresztezett vonal akár egész mozgásterét is jelentheti. A határok és a határsértés játékát egyszerű makacsság vezérli: a határsértés újra meg újra nekiveselkedik, hogy áthágjon egy vonalat, amely azonmód összezárul mögötte, emlékét is alig őrizve az elbizonytalanodásnak, s amely újra visszavonul, egészen az áthághatatlanság horizontjáig. Csakhogy ez a játék jóval többet eredményez az elemek egyszerű mozgatásánál: olyan bizonytalanságba sodorja bele ezeket az elemeket, amelyekben a gondolkodás tüstént összezavarodik, ha meg akarja ragadni őket.”²³

A dolgozat ezt a problémakört kiemelten vizsgálja, keretként kezelve a határélmények elemzését a szubjektumábrázolás, az időkezelés, a térpoétika, a medialitás, a képanthropológia vagy a létértelmezés kérdéseire. Bataille alapvetése, hogy „[a] transzgresszió nem tagadja a tabut, hanem átlép rajta és tökéletesíti”²⁴ segít abban, hogy Czóbel transzgresszív gesztusaiban a pozitív-negatív polaritás helyett a szimultaneitásra figyelhessünk, arra, ahogyan a transzgresszió „... elvezet a *rendes körülmények között*”²⁵ tiszteletben tartott határokon túlra, de fenntartja ezeket a határokat. A megszegés túllépi a profán világot, kiegészíti, de le nem rombolja.”²⁶ Blanchot ugyancsak kiemeli a szent és a profán világa közti átlépés kísérletét, transzgresszió

---

²³ FOUCAULT 1999, 74.

²⁴ „La transgression n'est pas la négation de l'interdit, mais elle le dépasse et le complète.” A magyar kiadás fordítása helyett Hamvas Réka ford. franciából. BATAILLE Georges, *Oeuvres complètes 10, 10, L'erotisme* (Paris: Gallimard, 1987), 66.

²⁵ Kiemelés K. E.

²⁶ BATAILLE 2009, 85.

és transzcendencia rokonságát s felteszi a kérdést: „Akár morális, logikai vagy filozófiai természetű, a transzgresszió nem tesz-e folyamatos célzásokat arra, ami, a határ gondolatában a szentből megmaradt, ebben az elgondolhatatlan határvonásban, amely minden gondolatba bevezetné a sohasem és mindenkor beteljesült határátlépést?”²⁷ Czóbel Minka műveinek világát hasonló probléma feszíti, mikor két világ közti átlépés gesztusában szakrális és világi szimbólumokat ábrázol, illetve mikor felkent, *bennfentes*, *bentlévő* lények világába lép(tet) át a *külvilágból* az *erdőbe* vezetve (pl. *Az erdő hangja* című kötet legtöbb versében), a *tükrön* átlép(tet)ve (pl. a *Tükrökről*, *szobákról* ciklusban) vagy éppen az ördög csodatevésének segítségével (*Két arany hajsza*l).

Bahtyin és Kristeva: karnevál és abjekció

Két lehetséges világ közti átlépés rítusának elemzéséhez Mihail Bahtyin karneváelmélete,²⁸ az ehhez kapcsolódó idegenség fogalmának értelmezéséhez pedig Julia Kristeva abjekcióelmélete²⁹ adnak támpontokat. A dolgozat módszere, hogy azon a terepasztalon, amelyen Bataille, Blanchot és Foucault jelölik ki a terepviszonyokat, a tájékozódási pontokat, azok egymáshoz és a rendszer egészéhez való viszonyát, Bahtyin és Kristeva elméletei mentén mozgatja és hozza játékba Czóbel szövegeit. Noha Bahtyin karneváelmélete már az 1960-as évek vége óta angolul (és magyarul) is olvasható, igazán népszerűvé csak akkor vált, mikor a kultúratudományok kutatói szimbolikus értelemben kezdték alkalmazni, elemelve eredeti tárgyától, a középkori karneválok természetének és történetének bemutatásától. „A karnevál a kulturális elemzés terén kritikai fogalommal vált, ami olyan rezonanciákban és lehetőségekben bővelkedik, melyeket az elméletírók a veszélyeik miatt figyelmen kívül hagynak. A karnevál egy tökéletes posztmodern eszköz, egy korlátok nélküli stílus, egy paraméterek vagy megköltések nélküli módszer, decentralizált identitás és a jelölők folyamatosan megszakadt lánc.”³⁰ Ez az elemzési módszer – mely leginkább a 20. század végén és a 21. század első éveiben ihlette meg a kutatókat – elsősorban a társadalomábrázolás eszköze lett; segítségével modellezhetők a kulturális különbségek és a különbözőség maga, centrum és periféria, illetve magas

²⁷ BLANCHOT Maurice, *A túl nem lépés*, ford. SZABÓ Marcell, Fragmentum 4 (Budapest: Kijárat, 2014), 32.

²⁸ BAHTIN Mihail Mihajlovič, *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*, szerk. SZŐKE Katalin, ford. KÖNCZÖL Csaba és RAINCSÁK Réka, Sapientia humana (Budapest: Osiris, 2002).

²⁹ KRISTEVA Julia, *Powers of horror: an essay on abjection*, ford. ROUDIEZ Leon S (New York: Columbia University Press, 1982).

³⁰ „Carnival is the perfect postmodern device, it is style unrestricted, method without parameter or rigour, decentred identity and a continuously broken chain of signifiers.” JENKS Chris, *Transgression* (London: Routledges, 2003), 164.

és populáris kultúra viszonya, vagyis, ami jelen szöveg szempontjából fontos: a norma és tabu világát át- és átszabdalo határok és az ezekre irányuló transzgresszív gesztusok.

Bahtyin „második világában” a „normatív rend világában” otthonos dichotómiák helyett egy spektrumon helyezkednek el születés és halál, evés és ürítés, begyűjtés és pazarlás, kezdet és vég, a ciklikus időben folynak egymásba, nem képezik egyetlen tengely két ellentétes végpontját. Ez a világ a „megszokott rend” *Másikaként* tétéleződik, semmiképpen sem szembe áll(it)va azzal. Czóbel Minka időábrázolása és műveinek világlátása eredményesen írható le Bahtyin koordinátarendszere segítségével. A hinduista és buddhista tanok és a keresztény dogmák szinkretista keveredése következtében Czóbelnél gyakran egy bahtyini alapokon definiálható *másik világ* konstruálódik, ahol a megszokott dichotómiák feloldódnak, elvesztik jelentőségüket, ahol a normatív keretből egy transzgresszív gesztussal *átlép* a szerző/olvasó egy *idegen*, egy *más* világba. *Az* és *más* Czóbel lírájának és epikájának kulcsfogalmai, melyek Bahtyin rendszerén belül új értelmezési szempontokat nyerhetnek. Ha Czóbel boszorkányait, tündéreit, apácáit, antropomorf növényeit e *másik világ* részeseinek tekintjük, ha belépünk az általa rajzolt és kiszínezett *másik világba*, az erdőbe, közelebb kerülünk ahhoz a módszerhez, ahogyan az író létrehozta és berendezte univerzumát. Bahtyin rámutat, hogy a „karneváli világérzékelés” alapeleme a groteszk, ami valójában „... egy *másik* világ, egy *másik* világrend, egy *másik* életberendezés lehetőségét csillantja föl. Kiemel a fennálló világ látszólagos (hamis) egyedülvalóságának megfellebbezhetetlen érvényességének, rendíthetetlen szilárdságának keretei közül”.³¹ Az élet, a halál és az idő karneváli értelmezése segítségével Czóbel műveinek világa is jól modellezhető, a bahtyini karneválértelmezés továbbgondolása pedig Czóbel groteszk világépítő kísérleteinek vizsgálatát (pl. a *Donna Juanna* c. drámában, a *Virrasztó* c. versben, az *Arányok* c. novellában vagy a *Két aranyhajszál* c. gótikus regényben) értékes szempontokkal gazdagíthatja.

Bahtyin úgy jellemzi a karnevál világát, hogy „[a] hivatalos ünneppel szemben a karnevál az uralkodó igazság és a fennálló rend alóli ideiglenes fölszabadulásnak, a hierarchikus viszonyok, kiváltságok normák és tilalmak átmeneti fölfüggesztésének ünneplése. Benne az idő, a keletkezés, a változás, a megújulás ünnepelte önmagát. A karnevál szemben állt minden örökévelővel, befejezettel és véglegessel. A nyitott jövőbe tekintett.”³² Czóbel Minka kötetait olvasva szintén működésképtelenné válnak a nyugati kultúrában hagyományosan elfogadott sztereotip dichotómiák: a születés itt nem feltétlenül kezdet, sokkal inkább folytatás, ahogyan

---

³¹ BAHTIN 2002, 59.

³² Uo., 18.

a meghalás sem vég, hanem az újrakezdés záloga. Az idősíkok sem különülnek el diszkrétan egymástól, a jelenben mindig ott van a múlt és a jövő. Bahtyinnál „... a halál egyáltalán nem tagadja az életet [...] A halál beletartozik az életbe mint annak szükségszerű mozzanata, megújulásának és meg-ifjodásának állandó előfeltétele. A halál itt mindig a születéssel, a sír a termékeny anyafölddel kapcsolatos. [...] A halál is része az életnek, és a születéssel együtt meghatározza az élet örök mozgását.”³³

Szorosan kapcsolódva Bahtyin karneváleméletéhez, a dolgozat Czóbel szubjektumábrázolását, valamint a nyelvhez fűződő ambivalens viszonyát Kristeva abjekció-fogalma segítségével közelíti meg. A pszichoanalitikus alapokon szerveződő gondolatrendszer mentén vizsgálja Czóbel műveinek viszonyát a különözéshez, a mássághoz, az idegenséghez, a testhez mint idegenhez, az énhez mint idegenhez, a nyelvhez, mint az elidegenedés médiumához – s ezeken keresztül a tabuhoz és tabusértéshez. Noha Kristeva abjektjével kapcsolatosan az elemzők gyakran az undorra, mint testi reakcióra fókuszálnak, a jelenség alapvetően a kint-bent mentén történő elkülönözödést írja le, s ennek kapcsán termékenyen segítheti Czóbel vers- (és próza)világának alaposabb megismerését. Kristeva szerint „[a]z abjectióra főként kétértelműség jellemző. Bár a határokat kijelöli, nem választja el maradéktalanul a szubjektumot attól, ami fenyegeti – ellenkezőleg, folyamatos veszélynek teszi ki. [...] [t]ermészetesen én nem vagyok, csak mint egy másik: ez az én, a vágyak és a jelek mimetikájának logikus menete. De amikor keresek (magamat), elvesztek (magamat) vagy élvezek, akkor az én heterogén.”³⁴ Az én ezen heterogenitása Czóbel verseiben is problematizálódik, néhol az én (konstruált) határain belülről feszítve magát az ént („Ki vagy?» »Hát meg nem ösmersz? « / »Én vagyok te magad! «” Czóbel: Idegen vendég, Fehér dalok), máskor, mint a költő boszorkányverseiben, kivetítve, egy projekciós felületre mint *másikra* az én elkülönözését önmagától.

0. 2. A másik Czóbel Minka

Queering Czóbel Minka

Ahogy a határjárás fogalmának bevezetésével felvázolható a dolgozat fogalmi kerete, úgy azt a szemléletmódot, ahogy a dolgozat írója Czóbel alakjáról, életéről és életművéről gondolkodik, a queering fogalmával lehet leírni a legpontosabban. A kifejezés a tudományos nyelvi regiszterben a szexuális identitás kérdéseit vizsgálva debütált, s erős jelentésszűkítéssel ment keresztül, később azonban visszakanyarodott eredetileg jóval tágabb, szótári jelentésé-

³³ Uo., 61.

³⁴ KRISTEVA Julia, „Bevezetés a megalázottsághoz”, *Café Babel* 1996, 20 (1996): 175.

hez, ami az *Oxford English Dictionary* szerint a 'strange', 'odd'.³⁵ Éppen ezek alapján kapta a dolgozat *Queering Czóbel Minka* munkacímű bevezető fejezete végül *A másik Czóbel Minka* címet, megpróbálva visszaadni a queering mint módszer³⁶ célját: rendhagyó módszerekkel és szemlélettel közeledni a tárgyhoz, s a recepció eddigi, bő egy évszázados munkával felrajzolt alakja mellé egy *másikat* helyezni. A queering a „queer reading” kifejezésből szöveggyűléssel keletkezett alak, olyan olvasási módszert jelent, amely tekintettel van a szövegek különböző olvasataira, s nem tekint egyetlen olvasatot, a szerzőét sem, magasabb presztízzsel bírónak, nem rendel a szövegekhez „igazi” olvasatot. Ennek elkerülése érdekében a queering olvasás kerül a bináris oppozíciókban való gondolkodást, hiszen az óhatatlanul a hierarchizáláshoz vezet, kitüntetett, hatalmi pozícióhoz juttat bizonyos értékek mentén születő olvasatokat. A queer olvasatok sosem kizárólagosak, kinyitják a diskurzust más korszakok, gondolkodási rendszerek, kultúrák, diszciplínák irányába. A queer olvasás lehetősége időben és térben is folyton változó, megpróbál szakítani az „ők” és „mi” provokatív, manipulatív, megosztó retorikájával.

Czóbel Minka recepciója jórészt nélkülözi azokat a hangokat, amelyek egy női szerző életművének (dzsender)kritikus megközelítését jellemzik az ezredfordulós irodalomértelmezés nemzetközi diskurzusában. Noha az utóbbi két évtizedben született pár érzékeny megközelítés, nem alakult ki összefüggő párbeszéd erről a több figyelmet érdemlő életműről. Ennek a dolgozatnak fő célja éppen az, hogy Czóbel Minka életét és írásait olyan kontextusba helyezze, olyan szempontok mentén értelmezze újra, melyek eddig nem vagy kevésbé foglalkoztatták vele kapcsolatban a kutatókat.

Elméleti vezérlőelvként a queerelméletek azon alapvető módszere szolgál, miszerint ha kiemeljük a dolgokat a megszokott diskurzusból, ha más szemszögből, más koordináta rendszerbe helyezve, más módon vizsgáljuk meg azokat, eddig fel nem fedett összefüggésekre deríthetünk fényt. A queerelméletek kifejezés a tudományos nyelvhasználatban eredetileg a nemi identitás kérdéseivel a heteronormatív gondolkodást szétfeszítve foglalkozó tudományokat jelenti, a queering azonban később általánosabb módszerré válik, tartalomtól, témától függetlenül utalva a rendhagyó, a dichotómiákat elutasító megközelítésekre a tudományos

---

³⁵The word queer was first used to mean 'homosexual' in the late 19th century; when used by heterosexual people, it was originally an aggressively derogatory term. By the late 1980s, however, some gay people began to deliberately use the word queer in place of gay or homosexual, in an attempt, by using the word positively, to deprive it of its negative power. Queer also came to have broader connotations, relating not only to homosexuality but to any sexual orientation or gender identity not corresponding to heterosexual norms. The neutral use of queer is now well established and widely used, especially as an adjective or noun modifier, and exists alongside the derogatory usage.” OED

³⁶ BARKER Meg John és SCHEELE Julia, *Queer: A Graphic History* (London: Icon, 2016).

vizsgálódás során, megpróbálva a bináris gondolkodásra épülő rendszer(ek)e)t kiszabadítani a berögzült kategóriák zártságából.³⁷ A queer szó a köznyelvben is átment azon a változáson, ami a tudományos nyelvhasználatban a queering módszerének lényegévé vált: jelentésbővülést, nyitást mutat. Szexuális identitással kapcsolatosan ugyanis először a 19. század végén bukkan fel, s ekkor pejoratív jelleggel homoszexuális jelentésben használják. Miután azonban úgy száz évvel később, a '80-as évek végén maga a homoszexuális közösség kezdi használni, elvész a szóhangulat stigmatizált jellege, s később a jelentése is bővül: nem egyszerűen a homoszexuális, de minden, a heteroszexuális normáktól eltérő nemi identitást kezd jelenteni.

Az a tény, hogy a queerelméletekkel kapcsolatos releváns angol nyelvű szakirodalomnak csupán töredéke jelent meg magyarul, arra enged következtetni, hogy a magyar tudományos közeg nehezen fogadja be ezt a bevett formákat és kereteket lebontó gondolkodásmódot. Annak érdekében, hogy ez megváltozzon, s azért, hogy e dolgozat alapvető célja érthetővé váljon, fontos áttekinteni a queer illetve a queering meghatározásának néhány mérföldkövét.³⁸ Noha Judith Butler *Problémás nem* című könyvét³⁹ joggal tekinthetjük a queerelméletek egyik alapművének, a kötetben a szerző mindössze nyolcszor említi a queer kifejezést, míg a queeringet egyszer sem. A változás irányát jól jelzi, hogy három évvel később megjelent *Jelentős testek* (első, eredeti kiadás: *Bodies that matter*, 1993) című kötetében 115-ször fordul elő a queer szótó valamilyen formában, amelyből 23 éppen a queering alak. Butler Nella Larsen *Passing* című regénye kapcsán felhívja a figyelmet a queer egy sajátos jelentésére: „A »queer« tehát arra utal, hogy valaki elárulja, aminek rejtve kellene maradnia: a feltárás momentumaként működik a nyelvben – olyan feltárásként, amely megtöri a nyelv lefojtó-elnyomó felszínét, és rálátást enged mind a szexualitás, mind pedig a faj problematikus pontjaira.”⁴⁰ Eve Kosofsky Sedgwick 1993-as *Tendencias* című könyvében így írja körül a queer fogalmát „A Queer folyamatos pillanat, mozgás, motívum – megújuló, örvénylő, nyugtalanító. Maga a »queer« szó azt jelenti, hogy *köztes* – az indoeurópai twerkw gyökérből származik, amely a

---

³⁷ A queering mint módszer szélesebb körű terjedését mutatja, hogy a holland Van Abbe Múzeum *Queering the Collection* címmel hirdetett programot, melynek lényegét röviden így foglalják össze az intézmény honlapján: „It is often assumed that queering only concerns subjects related to LGBTI and examines homosexuality in the arts. Although this is one of the important foundations of the method, queering takes one step further. Everything that goes against the grain or that is unexpected or fluid in terms of identity, sexuality and politics particularly has a central place in the process. Queering sees sexuality as being fluid and rejects the general categories and standards.”

„Van Abbe Museum”, <https://vanabbemuseum.nl/en/collection/queering/about/>, elérés 2020. január 30.

³⁸ Céлом nem a queerelméletek történének áttekintése, csupán a queer/queering kifejezések használatának néhány jellemző állomását rögzítem.

³⁹ Első, eredeti kiadás: BUTLER, Judith, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity* (New York: Routledge, 1990). [A magyar fordítás problematikus, ezért az eredeti szöveget használom.]

⁴⁰ Uő, *Jelentős testek: a „szexus” diszkurzív korlátairól*, ford. BARÁT Erzsébet és SÁNDOR Bea, Nemiség és társadalom 3 (Budapest: Új Mandátum, 2005), 171.

német quer (keresztirányú), a latin torquere (csavarni), az angol athwart szóban is megfigyelhető. Azok a címek és alcímek, amelyeket időről időre a tanulmányokhoz fűztem, a *Tendenci*-esben további köztes formációkhoz vezettek: nemek között, szexuális identitások között, műfajok között, »perverziók« között.”⁴¹

Az azóta eltelt két-három évtizedben Kosofsky Sedgwick kötetei, különösen a *Tendenci*est megelőző *The Epistemology of the Closet* (1990) című. mértékadóvá váltak a queerelméletekben, a napjainkban keletkező szövegek is gyakran hozzá nyúlnak vissza. Azóta számos monográfia, könyvfejezet és szakkikk választotta címéül a queering kifejezést, ami egyre inkább tágabb értelemben kezdett működni, mint a szexuális identitás kérdése. Annamarie Jagose *Bevezetés a queer-elméletbe*⁴² című könyvében hangsúlyozza: „[...] a queer fogalma folyamatosan formálódik most is. Nem pusztán arról van szó, hogy még nem szilárdult meg a jelentése, hanem inkább arról, hogy értelmezhetőségének nagyon is fontos alkotóeleme a meghatározhatatlanság és a rugalmasság.”⁴³ Max Fincher, a *Queering Gothic in the Romantic Age. The Penetrating Eye* (2007) című könyv szerzője már általános módszerként tekint a queeringre: „A queering mint olvasási mód, vagy mint ige, szorosan kapcsolódik ahhoz az elképzeléshez, hogy helyek felett vagy a helyek között lépkedünk, olyan összefüggéseket teremtve, amelyek eddig esetleg észrevétlenek maradtak, vagy nem voltak azonnal nyilvánvalóak. Fontos megjegyezni továbbá, hogy ezek az összefüggések nyitva állnak a viták előtt s készek a kihívásokra.”⁴⁴

Margaret F. Gibson, a *Queering motherhood : narrative and theoretical perspectives* (2014) című kötet szerkesztője bevezetőjében már úgy fogalmaz, hogy „A queering hirtelen kiszámíthatatlanná, nem együttműködővé és váratlanná teszi azokat a dolgokat, amelyeket egyébként természetesnek veszünk. Ahogy Sara Ahmed leírja, a »queer« megnevezésnek köze van a biológiai nemhez, a társadalmi nemhez, a fajhoz, a megtestesüléshez [embodiment], valamint az összetartozás érzésének és a kultúra normatív gyakorlatának megzavarásához. Ugyanakkor a queer nem redukálható ezen kifejezések egyikére, még antonimaként vagy a

---

⁴¹ „Queer is a continuing moment, movement, motive—recurrent, eddying, troublant. The word 'queer' itself means across—it comes from the Indo-European root -twerkw, which also yields the German quer (transverse), Latin torquere (to twist), English athwart. Titles and subtitles that at various times I've attached to the essays in *Tendencies* tend toward 'across' formulations: across genders, across sexualities, across genres, across 'perversions'.”

KOSOFSKY SEDGWICK, Eve, *Tendencies* (Durham: Duke University Press, 2008) VIII.

⁴² Első, eredeti kiadás: JAGOSE Annamarie, *Queer Theory* (Dunedin, N.Z.: Otago University Press, 1996).

⁴³ JAGOSE Annamarie, *Bevezetés a queer-elméletbe*, ford. SÁNDOR Bea (Budapest: Új Mandátum, 2003), 13.

⁴⁴ „Queering, as a way of reading or as a verb, is intimately connected to the idea of crossing over or between places, making links that have perhaps gone unnoticed or are not immediately obvious. And it must be said, those links are open to be challenged and debated.” FINCHER Max, *Queering Gothic in the Romantic Age* (London: Palgrave Macmillan UK, 2007), 4-5.

visszajára fordítva sem. A queer kitér a definíciók elől, miközben folyton azt szorgalmazza, hogy definíciókat alkossunk. A queer megkérdőjelezi a párkapcsolaton alapuló szaporodás [faithful reproduction] minden fogalmát, több hasonlót, vagy akár a kiszámítható variációs elképzeléseket. A queer a politikait és a társadalmi tudatosan kapcsolja össze az intimitással.”⁴⁵

Leszbikus (?) szerző

Azzal együtt, hogy a dolgozat a *másik* Czóbel Minka bemutatását tűzte céljául, s hogy ez a *másik* jelző sokkal inkább utal a queering módszerének fent vázolt szándékára, semmint Czóbel – saját korában és napjainkban egyaránt – felmerülő lesbikus identitásának lehetőségére, megkerülhetetlen annak tisztázása, mit jelent ez a lehetőség a dolgozat szempontrendszerében, abban a keretben, ami a disszertáció alapját képezi. Czóbel élettörténetét tekintve mindenképpen határsértést jelent több évtizedes együttélése a *férfimódon* viselkedő, férfiruhát hordó német festőnővel, Büttner Helénnel is. Bár a korabeli angolszász kultúrában külön elnevezés (Boston marriage) létezett a hasonló, akár egyszerűen pénzügyi okokkal magyarázható női *élettársi* kapcsolatra,⁴⁶ a hagyományos kétpólusú gondolkodásban ez a stigmatizált homoszexuális kapcsolat gyanúját keltette,⁴⁷ illetve keltheti utólag visszatekintve is.⁴⁸ Élet és Irodalom-beli cikkében Németh Ványi Klári (Radics Rozi álnéven) sejtetni engedti Büttner Helén és Czóbel Minka (vélt vagy valós) *leszbikus*⁴⁹ kapcsolatát, s ugyanez a szerző Czóbelről szóló 2014-es regényében valósággal mítoszt teremt e történet köré;⁵⁰ Deák-Takács

⁴⁵ „Queering makes the things we otherwise take for granted suddenly unpredictable, uncooperative, and unexpected. As Sara Ahmed describes, the designation “queer” has something to do with sex, with gender, with race, with embodiment, and with disrupting the normative practices of kinship and culture. At the same time, queer is not reducible to any of these other terms, even as an antonym or a flip side. Queer eludes definition, but constantly asks that we define our terms. Queer questions any notion of faithful reproduction, of more of the same, or even of predictable notions of variation. Queer brings the political and the social into a self-conscious connection with the intimate.” GIBSON Margaret F, *Queering Motherhood: Narrative and Theoretical Perspectives*, 2014.

⁴⁶ A Boston marriage-ről ld. GARDNER Carol Brooks, *Boston Marriages* (Thousand Oaks California: SAGE Publications, Inc., 2009), 87–88.

⁴⁷ „Iska nagyon nem javasolja, hogy Malonyayhoz menjek, mindkettőnkről erős lesbikus dolgokat terjesztett, nem érti, hogyan képes ez az egészséges Minka azzal a beteg Bobbal banni.” CZÓBEL Minka, „Levél Büttner Helénhez” 1896, OSZK Fond 31/27. kézirat

⁴⁸ „A Czóbel-hagyatékban ott található a névjegykártyája is: Vay Sándor újságíró. Talán nem véletlenül maradt pártában Czóbel Minka - Bob, azaz Büttner Helén oldalán?” RADICS Rozi [NÉMETH VÁNYI Klári], „Anarcsi boszorkányok: Czóbel Minka és Büttner Helén”, *Élet és Irodalom* 54, 38 (2010), 13.

⁴⁹ Dolgozatomban a lesbikus jelzőt leginkább metaforikus értelemben használok, nem célom a szerző szexuális identitásának külső és utólagos rögzítése egy meglehetősen redukált és merev tengelyen, ezért használok magát a szót rendszerint kurziválva.

⁵⁰ Kecsmár Szilvia Németh Ványi Klári regényéről írt recenziójában leginkább éppen ezt a koncepciót kifogásolja: „Kár, hogy a regény nem dolgozza fel a barátság legértékesebb vetületét, és megelégszik a találgatásokkal. Kapcsolatuk jellegéről megoszlanak a vélemények, mivel nem áll rendelkezésre egyértelmű

Szilvia viszont egyszerűen divatként, „kedvelt megközelítésként” tekint az efféle (nem egyedülálló) gondolatokra.⁵¹ Menyhért Anna egy harmadikutas szempontot kínál,⁵² mikor felhívja a figyelmet rá, hogy korántsem az író nő szexuális irányultságának pontos feltérképezése a cél, hanem annak a beszédes csendnek a meghallgatása, ahogyan az irodalomtörténet-írás megfedkezik a több évtizedes együttélésekről, s makacsul ragaszkodik az egyedül maradó, magányos vénlány imázsához és az életmű ennek mentén történő megfejtéséhez, értékeléséhez.

Véleményem szerint a *leszbikus* (vagy inkább *queer*) identitás lehetőségének felvetése fontos, ám nem azért, mert ennek pozitív/negatív megállapítása közvetlen hatással volna a szövegértelmezésekre, esetleg az életmű értékelésére, hanem mert a kétpólusú, egyértelmű megfelelésekkel dolgozó normarendszerben új szemléletmódra, másféle megközelítésekre nyithat lehetőséget, segítve belátni, hogy sem a szerző biográfiai személye, sem az általa megformált szöveg nem lezárt, megmásíthatatlan, s nem mindig egyformán működő (nemi) identitással állnak előttünk. Mindez utat nyit afelé, hogy egy századfordulós (nő)író alakját és műveinek interpretációját az állandó dichotómiák szorításából, a férfi-nő pólusú, a heteroszexualitást mint normát jelölő narratívából egy nyitottabb diskurzusba kapcsoljuk, új játékba hozzuk.

Ha egy szerző nemi identitását próbáljuk körüljárni, rájövünk, hogy már a definíció is problematikus. Mint a „*nő*” meghatározásánál,⁵³ a *leszbikusnál* is felmerül az esszencializmus veszélye, vagyis az, hogy a *közmegegyezés*, adott közösség normaendszere alapján próbáljuk meg egy identitáshoz kapcsolt sztereotip attribútumok zárt rendszerében, elemi szinten meghatározni az identitást magát. Ez az eljárás minden olyan személyt kizár az identitással való azonosulás lehetőségéből, aki az eleminek tételezett attribútumok rendszerét nem érzi magára

---

bizonyíték intim viszonyukra.” KECSMÁR Szilvia, „Ködfátyolon túl (Németh Ványi Klári: Anarcsi boszorkányok)”, *Kalligram* 24, 11 (2015). Az „egyértelmű bizonyíték” hiányának abszurd említése mellett Kecsmár saját értékrendjéről is egyértelműen vall, mikor azt írja: „olyan érzetet igyekszik keltetni az olvasóban, mintha az egész korabeli úri társadalom, hátrahagyva az önbecsülést és a keresztény értékrendet, a bűnös élvezetek fertőjébe süppedt volna.”

⁵¹ „Helén és Minka művészi, baráti viszonya egyértelmű, magányuk enyhítésére törekedtek egymás társaságában, azonban más jellegű kapcsolat nem bizonyítható közöttük. Kedvelt megközelítés lett *leszbikus* identitásuk felől közelíteni. Ezt erősíti az a levélemlék is, melyben Minka Bobnak arról ír, hogy erős intrika közelébe kerültek. Büttnerrel közelebbi információk nincsen szerelmi életét illetően: fenn említett kinézete, viselkedése, öltözködése ad okot a találgatásra; Minka szerelmi életéről annál több információt jegyeznek le a tanulmányok.” DEÁK-TAKÁCS Szilvia, „Sem földi vágy”, *Spanyolnátha* 8, 5 (2011), <http://www.spanyolnatha.hu/archivum/2011-5/39/>.

⁵² „De számomra nem Czóbel Minka nemi identitása a legfontosabb, hanem az, ahogyan az irodalomtörténet-írás vak maradt erre a szempontra. Fel sem merült a boldog *leszbikus* párkapcsolatban élő nő, vagy a sorsával elégedett, háztartását barátnőjével, nővérével és annak gyermekeivel megosztó nő képének lehetősége. Az irodalomtörténet-írás a férfiak után hiába epekedő csúnya nő, és a magányos, aszexuális vénkisasszony image-t választotta. Ez az image aztán a versek és novellák értelmezésére is hatott – ezért, ha a műveket szeretnénk újraértelmezni, magát az alakot is újra kell rajzolniunk.” MENYHÉRT 2013, 107.

⁵³ Vö. WITTIG Monique, *The Lesbian Body*, ford. LE VAY David (New York: William Morrow, 1975), illetve BUTLER 1990, „*Women*” as the subject of feminism c. fejezet.

érvényesnek. Ráadásul a kifejezés használata történetileg is behatárolt, az öndefiníció lehetősége a századforduló nyírségi falujában nem kap esélyt. Bár Czóbel korában maga a szó létezik,⁵⁴ használata ekkoriban nem általános, s semmiképpen nem jellemző önmeghatározásként. Czóbel kortársának és rokonának, a férfi testben élő, nőnek született, Vay Sándor/Saroltának recepciója jól mutatja a korban éppen lezajló változásokat a női homoszexualitás megítélésében.⁵⁵ Vay esetének vizsgálata annyiban köthető Czóbelhez, amennyiben mind a “passing woman”, mind a “leszbikus” perverzióként merül fel a korabeli pszichológiában.⁵⁶ Találkozási pont az is, hogy Czóbel élettársa, Büttner Vayhoz hasonlóan férfiruhában járt, *férfi*as foglatosságokat üzött, alakja kisportolt, haját *férfi*asra nyírtan viselte. Noha a festőnő –Vayval ellentétben – nem adta ki magát férfinak, nem használt hivatalosan férfinevet, Czóbel Bobnak becézte őt, s leveleiben a német nyelvű megszólítás a hímnemű paradigmát mutatja.⁵⁷

Az identitás utólagos rákényszerítésének veszélyét elkerülendő, célszerű a *leszbikus* jelző jelentésspektrumát kitágítani. Szakirodalmi források⁵⁸ utalnak rá, hogy a *leszbikusság* egyfajta metaforaként is értelmezhető: nem feltétlenül olyan nőkre vonatkozik, akik nőkkel élnek szexuális életet, esetleg lelki társként választanak azonos neműt, hanem a női kreativitás megtestesítőjeként jelentkezik (mások ezt gyakran az anyával azonosítják). Ekként Monique Wittig és Adrienne Rich is a női alkotóerő metaforájának⁵⁹ tartják a *leszbikust*. A heteroszexuális séma dekonstrukciójával újraértelmezik a viszonyt az olvasókhöz és a szöveghez. Wittig tágabb értelemben beszél *leszbikusságról*, mintsem a két nő közti testi vagy lelki szerelmi kapcsolat, szerinte a heteroszexuális társadalomban a nő alárendelt pozícióban van, s magának a *nő* kifejezésnek is csak a férfi-nő kontextusban van értelme. Akik ezt a pozíciót nem fogadják el, mind *leszbikusok*, hisz a *leszbikus* nem *nő*, nem a férfi-nő tengely egyik pólusa. Theodora A. Jankowski ehelyett a „Queer virgin” megnevezést javasolja, Helen Vivienne Wenzel pedig a nőíró metaforájaként beszél a *leszbikusról*. Más szerzőknél is gyakran összekapcsolódik szexualitás és a textualitás fogalma, s megfogalmazódik a nő számára idegen férfigolikára épülő nyelv használatától való távolságtartás jelensége (vö. Kristeva). Judith Bennett a lesbi-

⁵⁴ Ld. a fent idézett levelet: „diese starke lesbische Dinge” Czóbel Büttner Helénnek 1896.

⁵⁵ „Vay’s case history represents a significant rupture in the history of passing women. [...] Beginning with Vay, women who embodied masculinity were assigned a new identity: the “sexual invert,” later to be known as “the (masculine) lesbian.” MAK Geertje, „Sandor/Sarolta Vay: From Passing Woman to Sexual Invert”, *Journal of Womens History* 16 (2004): 56.

⁵⁶ Ld. KRAFFT-EBING Richard, *Psychopathia sexualis* különös tekintettel a rendellenes nemi érzésre (Budapest: Kostyál Jenő, 1908).

⁵⁷ Pl. Mein Lieber Bob!

⁵⁸ Az elméletek magyarázatát ld. bővebben: GIFFNEY Noreen, *The Lesbian Premodern* (New York, NY: Palgrave Macmillan, 2011), 1-20.

⁵⁹ Ld. RICH Adrienne Cecile, *On Lies, Secrets, and Silence: Selected Prose, 1966-1978* (London: Virago, 1980), 200-201.

an-like kifejezéssel utal azokra a nőkre, akik a saját korukban nem határozhatták meg magukat *leszbikusként*. Lillian Faderman két nő erős érzelmi kötődéseként határozza meg a *leszbikust*, mely kapcsolatnak lehet része testiség, de nem feltétlenül. Faderman két nőről ír, akik idejük nagy részét együtt töltik, s életük legfontosabb dolgait megosztják egymás között. Filológiai forrásokat segítségül hívva fontos szem előtt tartani, hogy Czóbel Minka naplóiban rendszerint zárt egységként beszél Bobról és önmagáról. A hónapkezdő napok bejegyzéseit indító ima rendszerint kettejükre kér áldást, nem téve említést a szintén velük élő Emmyről. A felsorolásokban is gyakran Bobot említi együtt önmagával, míg a többieket (akár saját testvérét is) külön kezeli, jelezve az összetartozást. Amennyiben elfogadjuk a metaforikus értelmű, a *leszbikus* mint művész, mint alkotó elme keretét, egészen közel kerülünk Büttner Helén és Czóbel Minka kapcsolatának *művészbártsággént* való klasszikus felfogásához.

0. 3. A dolgozat szerkezete

Az első fejezet azt a folyamatot mutatja be, hogyan képződik meg Czóbel Minka alakja, milyen identitásképekkel, milyen eszközökkel és milyen célokból építkezik az emlékezteteremtés, s hogyan illeszkedik ehhez az autográfokból kiolvasható Czóbel-kép. A fejezet három témakört dolgoz fel. Elsőként Czóbel Minka szövegpublikációinak hálózatát mutatja be, azt a folyamatot, ahogyan az 1890-es első kötettől kezdődően a 2018-as (szerzői jogi időkorlát lejárt) online megjelenésekig helyet foglal magának szövegeivel a szerző az irodalmi térben; valamint elemzi az ezzel összefüggésben alakuló emlékezteteremtési folyamatot, amely Czóbel alakját újra és újra felépítve a feledés ellen dolgozik. A kettő összekapcsolását indokolja, hogy az emlékezetállítási gesztusaira erős hatást gyakorol az a *jelenlét*, amelyet a publikált szövegek hozzáférhetőségi foka gyengít/erősít. A második rész Czóbel kézírásos naplóival foglalkozik, részletesen elemezve az 1914-es év eddig csupán az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattában fellelhető feljegyzéseit, amelyeket a dolgozat a *Szövegközlés* fejezetben jegyzetapparátussal ellátva teljes szövegében közöl. A fejezet harmadik része a recepció tematikáját elemzi és értékeli kvantitatív adatelemzés segítségével.

A második fejezet Czóbel szubjektumábrázolásának sajátosságait vizsgálja, elsősorban a kötetekben megjelent verskorpusz elemzésével. A fejezet célja, hogy a szubjektumkezelést olyan határjelenségek, illetve transzgresszív gesztusok elemzésével világítsa meg, mint a lehetséges világok közötti átlépési kísérletek, az álomábrázolás, az időkezelés, a tükörjelenség. A fejezet három részben elemzi azokat a mechanizmusokat, amelyeken keresztül a szubjektumok határainak fellazítása megvalósul. Először elhelyezi a decentralizált szubjektumképzés jelenségét

egy történeti-elméleti térben, a századvég *menthetetlen énjének* világában, ezután részletesen elemzi az idősíkok egymásba csúszását, az álom mint köztes lét jelenségét, s a tükör mint átjáró képét. Végül kísérletet tesz M. C. Escher *Találkozás* című litográfiájának és Czóbel Minka *Kik erre járnak* című versének összeolvasására, hogy a vers- és a képnyelv játékának segítségével queer időben megképződő queer szubjektumokként értelmezze újra Czóbel decentralizált szubjektumait.

A harmadik fejezet a századforduló nyelvválságának nevezett jelenségét hozza összefüggésbe az *écriture féminine* koncepciójával. Noha mindkét elméletnek vannak gyenge pontjai, annak modellezését segítik ezek az elméletek, hogy az író nők éppen abban a korszakban kezdtek saját alanyi hangot formálni, amikor, a nyelv elégtelenségének megtapasztalása felmerült. Az elemzés a lírai életmű azon a szövegrészeire koncentrál, amelyek a nyelvhasználat elbizonytalanodását fogalmazzák meg, és/vagy amelyek formai eszközökkel mutatják a nyelv törését, a hang elnémulását, a csend felerősödését. A fejezet első része magával az *écriture féminine* koncepcióval foglalkozik, összefoglalja annak elméletét, mely szerint a női írás elszakad a férfinyelv szimbólumrendszerétől, s egy nyelv előtti, szemiotikus nyelvet használ. Ez a leegyszerűsítő modell a queer narratológia felől olvasva kevésbé tűnik esszencialistának, kinyitható egy tágasabb, a bináris oppozíciókat valóban fellazító koncepció felé. A fejezet második része a szövegekben megképződő nyelvnek azokat a jelenségeit vizsgálja, melyek nem fedhetők le a szimbolikus nyelvhasználat sztenderdjeivel: üres helyeket, csendeket s ezek formai eszközeit keresi Czóbel verseiben, s reflektál azok fragmentáltságára. Részletesen elemzi a fehér mint színesztézia jelenségét: a színként és hangként (csend) egyaránt funkcionáló eszközt. A fejezet segítségével hívja Emily Dickinson költészetét, mely a csend retorikájának megteremtésével termékeny analógiát kínál Czóbel Minka verseinek elemzéséhez. Végül a harmadik rész az álmokképzés logikáját veszi górcső alá, különös tekintettel arra jelenségre, ahogyan az álmokban elbizonytalanodik a konvencionális nyelvhasználat, s helyette egy saját(os) logikával bíró szemiotikus nyelv képződik.

A negyedik fejezet Czóbel Minka térábrázolását elemzi, olyan tereket és térhatárokat keresve a versekben, amelyek álmok-valóság-képzelet szövedékét képezik. Czóbel Minka utolsó, *Az erdő hangja* című 1914-es verseskötete freudi értelemben *kísérteties* [unheimlich] terekbe viszi az olvasót. Az első ciklus, amely a kötet címadó ciklusa látszólag külső tereket mutat be, ahol a természet, az erdő egyszerre felszabadító, ugyanakkor szorongást keltő világ, míg a második, a *Tükrökről, szobákról* című ciklus épített belső terekbe vezet, valójában azonban mindkét esetben a szubjektumok mélyébe visznek ezek a versek. A heterotopikus terek (erdő,

tükör, romok, utak) egymásba nyílnak, megsokszorozzák egymást, az idő mélységét vetítik a térbe, s a terek ismétlődéseit, egymásba és önmagukba való záródásait vetítik az időbe (ösvények-folyosók, folytonosan ismétlődő, vissza-visszatérő térelemek). Ez az ábrázolásmód jellemző a gótikus írásra, amelynek jegyei – noha a magyar irodalomtörténet-írás hagyományosan kevésbé tartja értelmezhetőnek a magyar irodalomban – Czóbel Minka szövegeiben is tetten érhetőek. Czóbel szövegeinek gótikus térélményét, térábrázolását elemezve megállapítható, hogy ezek a terek queer térként értelmezhetők újra. A queer tér- és időérzékelés lényege éppen az, hogy akár a posztmodern kori queer-közösségekben, itt is megteremtődik egy saját(os) tér- és időélmény, amely a *normális*nak és kizárólagosnak tartott érzékeléstől különbözik: idegen tőle a linearitás, sokkal inkább ciklikus, nem annyira az (élet)út egyes állomásaira, mint inkább magára az útra fókuszál.

Az ötödik fejezet Bahtyin karneválfogalmának a kultúratudományokban ismert tágabb értelmezésében elemzi Czóbel Minka világteremtési kísérleteit. Azok a világépítő formációk állnak a középpontban, amelyek a *normális világrenddel* találkozva anomáliákat mutatnak, abjekciós viszony képződik közöttük. Az első rész a boszorkány mint a *mátság* allegorikus alakját elemzi Czóbel verseiben, létét az Eve Kosofsky Sedgwick által bevezetett rejtkehely és előbújás (coming out) koncepciójával megközelítve. A második rész a *Két arany hajszál*ban mutatja be, hogyan épülnek fel a regényben olyan alternatív, karneváli világok, amelyek a *normális világ* szabályrendszerének ellenében konstruálódnak, s miféle mozgástér képződik e két világrend határterületén, milyen átlépések lehetségesek. A harmadik rész elsősorban az idegenségérzet alakváltozatait elemzi a *Donna Juanna* című drámában: a címszereplő (dramaturgiailag jelentősen túlterhelt) alakja egyesíti a boszorkány különbségét és társadalmi számkivetettségét, az elfogadottság, a szeretet lehetőségeinek és lehetetlenségeinek élményét, élet-halál-születés ciklikusságának megtapasztalását. A negyedik rész a *Pókhálók* című novelláskötet nőalakjait hozza összefüggésbe a társadalomból való kivonulás, a számkivetettség, az idegenségérzés, elérhetetlen ideák szervezte földi élet, test és szellem harca, a halál mint kiút problematikájával.

Konklúzió a bevezetéshez

Összegezve, a dolgozat célja, hogy határjáróként (és nem határsértőként) ábrázolja Czóbel Minkát és életművét egy olyan spektrumon, ahol 'normák' és 'tabuk', valamint a köztük szövődő határok összetett, többértékű rendszerként tételmeződnek. Az elméleti keret épít Mihail Bahtyin a kultúratudományokban speciális jelentéssel töltődött karneválméletére, Julia Kristeva

abjekció-fogalmára, illetve George Bataille, Maurice Blanchot és Michel Foucault írásaira, amelyek a határok és a transzgresszió fogalmi tisztázásához építenek alapot. A szöveg szemléletmódját ugyanakkor legfőképpen a 2000-es évek dzsenderkritikai megközelítései jellemzik, amelyek kritikával gondolják tovább Elaine Showalter, Ellen Moers, Susan Gilbert, Sandra Gubar alapműveinek gondolatait, illetve az *écriture féminine* koncepcióját, főként Eve Kosofsky Sedgwick és Susan Lanser törekvéseinek nyomán. A dolgozat írójának szándéka, hogy – bár a választott témához kézenfekvő módon kiváló keretet biztosítana akár a modernség jelenségének vizsgálata, akár a korszak stílusirányzatainak, elsősorban a szecesszió transzgresszív jellegének elemzése – inkább új, eddig fel nem vetett szempontokkal, vagy ismert szempontok mentén történő újragondolással gazdagítsa a Czóbel-recepciót.

A dolgozat célja, hogy a queer-elméletekben debütált, ám azóta szélesebb körben használt queering (a *más*, a *másság* keresése, vizsgálata) szemléleti módszer alkalmazásával új gondolkodásmódot alkalmazzon. Ugyanakkor konkrét cél a queer szűkebb jelentésének metaforikus olvasatával kimozdítani Czóbel Minka alakját a magányos, társ nélkül élő vénlány pozíciójából, amelynek fókusza nagyban hatott Czóbel recepciójára, sőt esetenként meghatározta azt. Anélkül, hogy a nyilvánvaló tényen túl – miszerint Czóbel életének jelentős részét közvetlenül megosztotta Büttner Helén, német származású festőnővel – feltételezéseket elemeznénk az író *nemi identitásáról*, fontos felvázolni a *leszbikus* identitás értelmezésének szerteágazó lehetőségeit, s párbeszédbe hozva a hagyományosan gyakran *művészbarátságként* értelmezett jelenséggel.⁶⁰

---

⁶⁰ Ld. pl. DEÁK-TAKÁCS 2011.

1. Czóbel Minka alakja és írásai a filológia és a recepciótörténet tükrében

Az első fejezet három részben reflektál arra a kérdésre, hogyan képződik meg Czóbel Minka alakja az irodalomtörténetben, hogyan, milyen identitásokkal, eszközökkel és milyen célokból építi fel azt az emlékezetpolitika, s hogyan viszonyulnak mindehhez az autográf szövegekből rekonstruálható Czóbel-alak(ok). Az első rész azt a szövegphálót rajzolja fel, amely Czóbel publikált szövegeit tartalmazza, hogy láthatóvá váljék, milyen szövegkiadásokkal találkozunk a kritika és az emlékezettermelő közösség, utalva arra is, hogyan változik a szövegek elérhetősége az idők során. Ezután az emlékezettermelés primer szövegkiadásán túli tereit térképezem fel, bemutatva azok összetevőit, motivációit, figyelmet szentelve a lokális emlékezet működési sajátosságainak és a globális emlékezet egymástól gyakran diszkréten elkülönülő megnyilvánulásainak. A második rész Czóbel kézírásos naplói nyomán próbálja a szerző alakját egy önreflexív narratívát elemezve bemutatni. A fejezet harmadik része pedig Czóbel recepciójának gerincét vizsgálja, felhasználva a digitális szövegelemzés kvantitatív módszereit is. Az elemzés célja, hogy a korábbi, a recepciót értékelő/összegző tanulmányokat⁶¹ kiegészítve, mennyiségi adatokkal bővítse ki a tartalmi értékelést.

1. 1. Szövegkiadások és emlékezet-teremtés

Czóbel Minka kötetei⁶² 1890 és 1914 között jelentek meg, s nyomtatott formában mostanra igen kevés példányban hozzáférhetők az ország könyvtáraiban, antikváriumokban. Első verseskötete *Nyirfa lombok* címmel 1890-ben jelent meg a Révai testvérek kiadásában, ennek hasonmás kiadását 2016-ban jelentette meg Anarcs Község Önkormányzata „az anarcsi bárókert és a Czóbel-kúria megújításának tiszteletére”⁶³, Kertész Zoltánné önkormányzati képviselő köszöntőjével⁶⁴ és Deák-Takács Szilvia, középiskolai magyartanár, Czóbel munkásságának kutatója előszavával⁶⁵. 1891-ben látott napvilágot a *Hafia* című kisregény Grill Károly Császári és Királyi Udvari Könyvkereskedésénél, 1892-ben pedig *Ujabb költemények* címmel először publikált a tehetségesnek ítélt fiatal szerzőket felkaroló Singer és Wolfner Kiadónál, s ettől kezdve több kötetét ez a vállalat gondozta, mint az 1893-ban megjelent *Mayát*, vagy 1894-es *Fehér dalokat*. 1896-ban a Franklin adta ki *A virradat dalai* című verseskötetét, 1897-ben pedig a párizsi Ollendorff a Melchior de Polignac fordította *Lélekvándorlást* (*La mig-*

⁶¹ pl. TAKÁCS [KUSPER] 2000.; MENYHÉRT 2013.; S. Varga 1994.

⁶² A jegyzéket ld. a Függelékben.

⁶³ CZÓBEL Minka, *Nyirfa lombok* (Anarcs: Önkormányzat, 2016), előzéklap.

⁶⁴ Uo., 2. előzéklap

⁶⁵ Uo., 2. előzéklap verző

ration de l'âme), melyet Czóbel barátnője, Büttner Helén festőnő illusztrált. A Franklin kiadásában látott napvilágot a *Donna Juanna* című dráma 1900-ban. Endrődi Sándor készítette a *Kakukfüvek* című 1901-es válogatást, amely az Athenaeum Kiadónál jelent meg, s amelyben a hat korábbi verseskötet 334 verséből 137-et olvashatunk 22 új költemény mellett. Az 1903-as *Opálok* és az 1906-os *Pókhálók* a Franklin kiadványai, utóbbit a Jelenkor Kiadó a *Milleniumi könyvtár* sorozatban 2000-ben újra kiadta. Az 1908-as *Két arany hajsza* című gótikus regényt a Magyar Kereskedelmi Közlöny Hírlap- és Könyvkiadó Vállalat jelentette meg először, majd 2013-ban a Napvilág Kiadó, e dolgozat írójának előszavával⁶⁶ s Menyhért Anna utószóként írt szerzői bemutatásával⁶⁷. A szerző életében megjelenő utolsó verseskötet *Az erdő hangja* 1914-ben látott napvilágot Singer és Wolfner kiadásában, majd 2007-ben reprintben „Czóbel Minka halálának 60. évfordulója tiszteletére”⁶⁸ Anarcs Község Önkormányzata kiadásában, Kalász Márton előszavával⁶⁹. A szövegek hozzáférhetőségét jelentősen könnyíti, hogy 2018 januárjától Czóbel Minka művei szabadon, szerzői jogi korlátozás nélkül terjeszthetővé váltak, s a párizsi kiadású, francia nyelvű *Lélekvándorlás* kivételével felkerültek az Országos Széchényi Könyvtár szerverén futó Magyar Elektronikus Könyvtárba.

Az utolsó, 1914-es verseskötet után pontosan hatvan év telt el az újabb, immár posztumusz publikációig: a Szépirodalmi Könyvkiadó 1974-ben adta ki *Boszorkány-dalok* címmel Czóbel Minka Pór Péter válogatta verseit, melyeket Weöres Sándor előszava és Pór Péter utószava⁷⁰ fog közre. A legtöbb köz- (és vélhetően magán)gyűjteményben ez utóbbi kötet és a Jelenkor kiadta *Pókhálók* novellás kötet férhető hozzá. Az anarcsi kiadványok, bár jelzik, hogy az író életműve elevenen él a lokális emlékezetben, igen kevés példányszámban láthattak napvilágot, hiszen alig néhány közgyűjteményben lelhetők fel országszerte, viszonylag friss megjelenésük ellenére. Tíz év gyűjtőmunka után 2013-ban Szegeden Bene Kálmán, a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola nyugalmazott tanára hallgatók segítségével elkészítette a kötetben publikált és a folyóiratokban, antológiákban fellelhető versek összkiadását, mely előszóval, gazdag jegyzetapparátussal ellátva azóta is kiadóra vár.⁷¹ „A kötetek versei után szerepel Czóbel-versgyűjteményemben még 60 olyan is, melyek csak folyóiratokban, illetve antológiákban jelentek meg. Ezek közül is csak a fele keletkezett az utolsó kötet nyomdába kerülése után.” –

⁶⁶ CZÓBEL Minka, *Két arany hajsza: regény* ([Budapest]: Napvilág, 2013), 7-10.

⁶⁷ Uo., 206-208.

⁶⁸ CZÓBEL Minka, *Az erdő hangja* (Budapest: Széphalom Könyvműhely, Polgármesteri Hiv., 2007), előzéklap verző.

⁶⁹ Uo., 2. előzéklap

⁷⁰ CZÓBEL 1974, 5-8. és 241-263.

⁷¹ Itt szeretném kifejezni hálámat Bene Kálmán tanár úrnak, aki kérésre a kéziratot, s a kötet szerkesztéséről írt tanulmányt rendelkezésemre bocsátotta.

írja Bene Kálmán.⁷² Bár Bene utal rá, hogy a kötetben meg nem jelent szövegek gyűjtése során – erőforrások hiányában – nem végezhettek teljes feltáró munkát, a leginkább releváns folyóiratokat sikerült felkutatniuk.

Czóbel Minka költeményei rendszeresen felbukkannak antológiákban is, ezek közül a leginkább meghatározó, a recepcióban legnagyobb visszhangot kapott munka Weöres Sándor *Három veréb hat szemmel* című kötete. Az 1977-ben megjelent antológia Czóbel Minka hét versét közli, s egy rövid, elfogult hangú bemutatást a szerzőről, a versekről. Három évvel a Poór Péter válogatta *Boszorkány-dalok* című kötet után Weöres nem írta felül a korábbi válogatást: egy kivétellel minden verset a Poór-féle kötetből választ. Czóbel franciára fordított verse is jelenik meg külföldi antológiában, a Melchior de Polignak tolmácsolta *Isten felé* című vers egyike annak a két szövegnek a kötetben, amelynek szerzője nő.⁷³

Az irodalmi hagyomány rendszerint az *elfeledett szerzők* között említi Czóbel Minkát, s ez arra ösztönöz, hogy részletesen elemezzük a kultuszt, amely alakja köré épül. A kultusz vizsgálatakor nem közömbös az a közeg sem, amely az irodalmi kultuszépítésre az irodalomkritika nézőpontjából tekint. Lakner Lajos a Kultusztörténeti tanulmányok című sorozat 2005-ös kötetében még arról panaszkodik, hogy : „Az irodalmi közvélekedés [...] szerint ugyanis a kultusz még mindig az irodalmi kommunikáció káros tényezője: zavarja a művek esztétikai befogadását, elfedi az igazi, a valódi műalkotást, lehetetlenné teszi az olvasást, kiszolgáltatja az irodalmat más, nem esztétikai érdekeltségű használatok számára, vagyis idegen elemekkel terheli meg az esztétikai befogadást [...]”.⁷⁴ Ugyanebben a kötetben Rákai Orsolya már eltávolodni látja a magyarországi kultusz kutatást a kritikátörténeti kezdetektől s olyan irányzatnak látja, amely: „létrehozta a kulturális antropológia vagy talán még inkább a *cultural studies* egy sajátos szabályoknak megfelelően lehatárolt hazai területét”.⁷⁵ Az azóta eltelt másfél évtized, a kultúratudományok, az emlékezetkutatás térnyerésével meghozta a legitimitást: a kultusz kutatás elismert része lett az irodalmi elemzéseknek.

---

⁷² CZÓBEL Minka, „Czóbel Minka összegyűjtött versei”, szerk. Bene Kálmán, kézirat, 2013, 837-844.

⁷³ A kötet 16 szerző 53 versét tartalmazza néhány népballada mellett. *Poésies hongroises de Petőfi, Arany, Vörösmarty, Tompa, Gyulai, Eötvös, Tóth, Kiss, Vajda, Váradi, Reviczky, Radó, Szabolcska, Endrődi, Szalay, Czóbel*, Francia könyvtár 29 (Budapest: Lampel Róbert, 1908).

⁷⁴ LAKNER Lajos, „Irodalmi kultusz, történetiség, aktualitás: A kultusz kutatás útjain”, in *Kultusz, mű, identitás*, szerk. KALLA Zsuzsa, TAKÁTS József és TVERDOTA György, Kultusztörténeti tanulmányok 4 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2005), 11.

⁷⁵ RÁKAI Orsolya, „Kultusz, paradoxon, endoxa. Megjegyzések az irodalmi kultuszok elméleti problémáihoz”, *Uo.* 31.

Czóbel Minka kultusza mind a lokális emlékezetben, mind a tágabb anyanyelvi közösség emlékezetében aktívan él, illetve hagyott hátra emlékszigeteket.⁷⁶ Jan Assmann szerint: „Az emlékeztörténetet nem a múlt mint olyan érdekli, hanem csak úgy, ahogy emlékeznek rá. [...] Az emlékeztörténeti kutatás célja nem az, hogy a hagyomány [...] esetleges igazságait megtalálja, hanem hogy ezeket a hagyományokat magukat is a kollektív, illetőleg kulturális emlékezet jelenségeiként tanulmányozza. [...] egy emlék igazsága nem annyira tényszerűségén, mint inkább aktualitásán alapul. [...] Az emlékeztörténet azt a jelentést elemzi, amelyet a mindenkori jelen tulajdonít a múltnak.”⁷⁷ Czóbel Minka alakját a kulturális emlékezet eltérő, egymástól lényegesen különböző, akár ellentétes jelentéstartalommal bíró attribútumok mentén igyekszik „megőrizni”, megkonstruálni. Más alak rajzolódik ki, ha az Anarcson élő kultuszfigurát szemléljük, s megint más, ha a dzsender szempontokat érzékenyen figyelembe vevő elemzések mentén, az azokat tovább gondolva megteremtődő lesbikus ikont vizsgáljuk. Utóbbi emlékező hagyomány elevenségét támasztja alá, hogy 2018-ban a Labrisz Lesbikus Egyesület – egy később technikai okok miatt megghiúsult – zárandoklatot szervezett Anarcusra, a Czóbel-kúriához, a meghívóban kiemelve Büttner Helén és Czóbel Minka kapcsolatát: „Levelezésük, Czóbel Minka naplója és közvetve egyes Czóbel-művek is arra utalnak, hogy kapcsolatuk szerelmi összetartozás volt. [...] Az ő nyomukba ered a kirándulás, ezzel egyszerre mind újra élesztve a korábbi Labrisz-zárandoklatok *hagyományát*.⁷⁸ A kiránduláson (Czóbel-kúria, Bárókert) Czóbel Minka életének és műveinek avatott szakértői kalauzolják az érdeklődőket.”⁷⁹ Szimbolikus gesztusként értékelhető, hogy a lesbikus közösség ikonikus alakként tekint a költőre, s explicit módon saját hagyományába illeszti alakját.

Az intézményesült emlékezetpolitika mechanizmusai elsősorban a lokális emlékeztetteremtésben érhetőek tetten: Czóbel szülőföldjén aktív kultusz épül alakja köré. Nevét Anarcson oktatási intézmény őrzi (1999 óta), amely előtt mellszobra (2001) áll, s amelynek aulájában kitáblázva az ő egyik versének részlete fogadja a belépőket,⁸⁰ életműve pedig érettségi tétel lett a régióban. Síremléket (2005) is állítottak neki a kúria parkjában, konferenciákat rendeztek emlékére (2007, 2016), verseit a helyi társadalmi ünnepeken szavalják, köteteinek reprint kiadását folyamatosan jelenteti meg az önkormányzat, felújították a Czóbel-kúriát, s az azt körül-

⁷⁶ Ilyen emlékszigetnek tekinthető pl. a szegedi fiatalok által az 1990-es években alapított Czóbel Minka Társaság.

⁷⁷ ASSMANN Jan, *Mózes, az egyiptomi: egy emléknym megfjtése*, Osiris könyvtár, vallástörténet (Budapest: Osiris, 2003). 24-25.

⁷⁸ Kiemelés K. E.

⁷⁹ BORGOS Anna, Labrisz Egyesület, „Czóbel Minka zárandoklat”, Budapest Pride, 2018, <https://budapestpride.com/node/1082>, elérés 2019. február 20.

⁸⁰ „Kerülő utakon ne tévedj, / fejlődöd kell, csak ez az élet!” (Czóbel: Isten szava a fagy csillogásában) ld. Képmelléklet

vevő bárókeret. Az emlékezetállítás érdekes momentum, hogy a teljesen lebontott, majd újra felépített kúriában 2016 májusában, a hivatalos és kormányzati részvétellel celebrált átadást⁸¹ megelőzve rendezett konferenciát *Külön mítoszvilág: Alkotó nők a magyar irodalom- és művelődéstörténetben* címmel a Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület és az anarcsi Czóbel Minka Baráti Kör. A konferencia ideje alatt ünnepélyesen felavatták a Czóbel-család síremlékét is, melynek márványtábláján az édesapa, Czóbel Imre, az anya, gr. Vay Éva Eveline, a testvér, Czóbel Emma és lánya, Elise, valamint a barátnő, Büttner Helén, festőművész nevei olvashatók. Maga a költő még 2005-ben kapott síremléket, mely a családétól pár lépésnyire áll. Így alakulhatott ki az a sajátos emlékező pozíció, hogy Czóbel Minka és barátnője, Büttner Helén külön táblán szerepelnek, Bob ugyanakkor kultikusan is a család részévé válik.⁸²

Pierre Nora felhívja a figyelmet arra, hogy: „Az emlékezhelyeket az az érzés szüli és élteti, hogy már nincs spontán emlékezet. Mivel az emlékezetmegőrző cselekedetek már nem mennek végbe természetesen, archívumokat kell létrehozni, évfordulókat, ünnepeket kell tartani, temetési beszédekkel kell mondani, és fel kell jegyezni az eseményeket. [...] De valójában csak akkor van rájuk szükségünk, ha az, amit őriznek, veszélyben forog. Ha azokat az emlékeket, amelyeket magukba zárnak, valóban megélnék, az emlékezhelyek feleslegesek lennének, amennyiben viszont a történelem nem azért kerítené hatalmába az emlékezhelyeket, hogy átformálja, átalakítsa, átgyúrja és kövé dermessze őket, nem is lehetnének az emlékezetünket őrző helyek.”⁸³ Ezen a módon próbálja Czóbel Minka alakját is közös emlékké formálni a lokális emlékezet: azt a kúriát, amelyben 2013 őszén még közmunkások rendezték be pihenőhelyüket, s ahol alig lehetett lépni az összetört kisméretű röviditalos üvegektől, újra birtokba vette a Czóbel-család, ezúttal közvetítőkön keresztül. A helyi emlékezőközösség elbirtokolta a teret a feledéstől, s a kúria újjáépítésével, a családról szóló kiállítás berendezésével átadta azt a kultusz számára. Mindez erősíti a lokális közösségi identitást, ugyanakkor hatással van a közösséghez tartozó egyének identitására is. „Az irodalmi kultusz, mint minden kulturális jelentést létrehozó »kulturális terület«, identifikációs és orientációs ajánlatot tartalmaz. Azonosulásra szólít fel, azoknak az értékeknek az elfogadására, amelyek fontosaknak tűnnek és azoknak az elutasítására, vagy a ranglétrán való alacsonyabb helyre sorolására, melyek iránt elutasító, vagy közömbös. A befogadó, résztvevő számára így kijelölt hely betöltése identitás-

---

⁸¹ A felújított Czóbel-kúriát dr. Seszták Miklós nemzeti fejlesztési miniszter ünnepélyes keretek között adta át 2016. november 18-án.

⁸² Az emlékezet tereiről Anarcszon készített fotókat ld. a Képmellékletben.

⁸³ NORA Pierre, *Emlékezet és történelem között: válogatott tanulmányok*, szerk. HORVÁTH Zsolt, ford. HAAS Lídia, Atelier könyvtár (Budapest: Napvilág, 2010), 19.

teremtő és/vagy identitást legitimáló aktus.”⁸⁴ A kultusz ismétlő-erősítő elemei, a tárgyi emlékek (szobor, apró kiállítási tárgyak, a báró kert a síremlékekkel, vagy maga a kúria épülete), a rendezvények és a szóbeli emlékezés egyéb elemei, színterei (helyi ünnepek, iskolai tanórák, érettségi vizsgák) folyamatosan alakítják, módosítják a lokális szubjektum perspektíváját. Lakner Lajos úgy fogalmaz, hogy „[...] az irodalmi kultuszok az egyik legfontosabb identifikációs lehetőséget jelentik a közösségek és az egyének számára”.⁸⁵ Az *histoire à soi*,⁸⁶ az így megszülető, saját, rólunk szóló történelem egy új, narratív reprezentációt készít elő a lokális identitás számára, ahol a narratíva része lesz az emlékezés, a megőrzés igénye, annak módja, szokásrendszere.⁸⁷ Keszeg Vilmos Alba Bensa parafrázálásával foglalja össze a lokális emlékezet működési mechanizmusát: „Amikor a hely birtokba veszi a maga múltját, megkonstruálja a maga történelmét, univerzumot hoz létre. Ebben az univerzumban mint nyilvánosságban kerül sor a nemzetségek, személyek rivalizálására, státusok és pozíciók kisajátítására, intézmények, habitusok, rítusok legitimálására, prioritások, kapcsolatok és folytonosságok kijelölésére.”⁸⁸

A helyi emlékezetpolitika célját a 2005-ben megjelent emlékkötet bevezetője⁸⁹ szerint az író „költészetének megismertetése, népszerűsítése”, a szülőföld és az utókor figyelmének felhívása költészetére határozza meg. A bevezető írója, Madár János többször utal a tisztelet és a méltó emlékezés fontosságának, s az ismeretlenségnek, a méltatlan elfeledésnek ellentmondására. Rövid szövegét úgy indítja, hogy leszögezi: „Czóbel Minka születésének 150. évfordulóját méltóképpen kívánja megünnepelni Anarcs község. Rangos rendezvényekkel, a költőnő síremlékének felavatásával fejezi ki a település az alkotó iránti tiszteletét. Ugyanakkor egy szerény könyvvel is szeretné reprezentálni a falu azt a gazdag lírai örökséget, amelyet máig sem ismerünk eléggé.”⁹⁰ Ezt követően Madár önmagát az „ünnepontás” önmaga által felvetített vádjá alól ment(eget)ve egy harmincéves kötet, Pór Péter előszavának – a 2000-es években meglehetősen anakronisztikusnak tűnő – minősítéseit citálja, felemlítve Czóbel írásainak „változó színvonalát”, „pályájának egyenetlenségét”, pozitívan értékelve a „hibátlan verse-

⁸⁴ LAKNER Lajos, „Irodalmi kultusz, identitás, legitimáció”, in *Az irodalom ünnepei: Kultusz történeti tanulmányok*, szerk. KALLA Zsuzsa, A Petőfi Irodalmi Múzeum könyvei 9 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2000), 149.

⁸⁵ LAKNER 2005, 23.

⁸⁶ A kifejezés, ahogyan Keszeg Vilmos utal rá, egy francia írás- és mentalitáskutató csoport *Production, producteurs et enjeux contemporains de l'histoire locale* programjának hipotézise.

⁸⁷ KESZEG Vilmos, NAGY Réka és FODOR Attila, szerk., *Lokális történelmek: a lokális emlékezet alakzatai*, Emberek és kontextusok 12 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2015), 373.

⁸⁸ KESZEG 2015, 371.

⁸⁹ CZÓBEL MINKA, *Hullámzó fény*, elemzések KERTÉSZ Zoltánné, bev. MADÁR János (Anarcs: Önkormányzat, 2005), 5-7.

⁹⁰ Uo., 5.

ket”, illetve a „tartalmi és formai szempontból egyaránt áttételesebb költészet ígéretét”. Az emlékeztettermés így visszatér, illetve megmarad annál a ’70-es évekbeli retorikánál, mely egy homályos esztétikai elvek mentén minősített költészet számára igyekszik „igazi elismerést” szerezni. Madár konklúziója a helyi és a nemzeti emlékezet viszonyát egy deficit felszámolásának kontextusában értelmezi: „Jelentős alakja – tehát – irodalmunknak, méltó helyét azonban mégsem foglalhatta el eddig. További értő elemzésekre, tanulmányokra volna szükség ahhoz, hogy munkásságának minden értékes mozzanata sokkal nagyobb hangsúlyt kaphatna. Ebből az adósságunkból Szabolcs-Szatmár-Bereg megye mindig is igyekezett törleszteni.”⁹¹ Ezt bizonyítandó említi elismeréssel Deák-Takács Szilvia versét,⁹² mely a bevezető és az előszó között kapott helyet a kötetben, leszögezve, hogy „az utókor, a mai anarcsiak tisztelettel őrzik a költőnő emlékét, szellemi örökségét.”⁹³ A vers maga ismét csak a megőrzés, az „enyészettel is dacolva” jelenlét toposzait hangsúlyozza, megismételve a fent említett retorikát: „Fekete szavak / hullottak rád, / az idő nevedre hül. // Én őrzöm sorsodat: / szent, igaz haboknak / menedékül. Kertész Zoltánné előszava⁹⁴ ugyancsak az említett klisére építve emlékezik a „költőnőre, akit sokáig méltánytalanul elhallgattattak, aki nem mindig kapta meg azt az elismerést, azt a méltó helyet, ami megilleti őt a magyar irodalomban.”, majd megerősíti Madár János szavait a bevezetőből: „Most mi, az utódok próbálunk törleszteni abból az adósságból, melyet vele szemben felhalmozott az idő.”⁹⁵

A 2005-ben hiányolt „további értő elemzések, tanulmányok” hamarosan megszülettek, s a „*Jövőm emléke, múltamnak árnya*”. *In memoriam Czóbel Minka*⁹⁶ című kötetben láttak napvilágot. A tanulmánykötet újító szemléletmódjáról beszédesen vall az a körülmény, hogy a *Modus Hodiernus*⁹⁷ sorozat darabjaként jelenik meg. Sipos Lajos, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság elnökeként írt előszavában⁹⁸ már nyoma sincs az elfeledés motívumának, helyette kapcsolódásokat keres Czóbel költészete számára. A kötet további értéke, hogy egy részletes ajánló bibliográfiát is közöl Babosi László összeállításában⁹⁹, valamint gazdag, jó minőségű

---

⁹¹ Uo., 6.

⁹² Uo., 9.

⁹³ Uo., 7.

⁹⁴ Uo., 11.

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ „*Jövőm emléke, múltamnak árnya*” : *in memoriam Czóbel Minka*, *Modus hodiernus* ; 1. (Nyíregyháza: Móricz Zs. Kult. Egyes., 2008).

⁹⁷ Jel. ’mai módon’, ’mai szemmel’, ahogyan az előszó írója, Sipos Lajos hangsúlyozza, hogy e két szó összerántásából keletkezik a ’modern’ szó. Uo., 7.

⁹⁸ Uo., 7-14.

⁹⁹ Uo., 171-188.

képanyagot tartalmaz a Czóbel családról, Minkáról, s az emlékezet tereként szolgáló anarcsi birtokról, kúriáról.¹⁰⁰

A költő halálának 70. évfordulójára jelent meg az SPN [Spanyolnátha] Könyvek 27. darabjaként a *Különben roppant kedvesek*¹⁰¹ című füzet, amelynek szövegei egy játék nyomán íródtak. A felkért szerzők¹⁰² egy rövid levélrészletet kaptak a szerkesztőtől, Deák-Takács Szilviától, amelyet Czóbel Minka írt édesanyjának 1891-ben: „Kedves jó mamszim, a szezon jó, csendes, de kivagyok egy kis jó szellemi táp után, bár senki sem jönne már ide, mert mentül több ember, annál több banalitás – egy óra cursus az öreg kutyával [Mednyánszky László] vagy bárkivel a bandából, egy valóságos jótétemény lenne. Különben roppant kedvesek, csakhogy én a Marsban vagyok, ők pedig a Saturnusban.”¹⁰³ A felkérés lényege volt, hogy Czóbel lelki társai a Marsban írják meg, miről beszélgetnének vele, milyen kérdéseket tennének fel neki, hogyan ajánlanák figyelmébe saját alkotásukat. A pozíció lehetett egy Czóbel-kortársé, egy kritikusé, kiadóé, vagy egyéb. A játék célja az volt, hogy „ebben az emlékévben felidéződjön az *immár egyáltalán nem a feledés homályába vesző művész* neve, hitvallása.” Az emlékállításnak ez a módja, azáltal, hogy élő diskurzust kezdeményez a költővel, illetve a költő alakja körül, kimozdítja a hagyományos *tiszteletet parancsoló helyi szerző* pozíciójából Czóbel Minkát, s teret nyit egy kreatív narratíva számára.

Az Anarchoz nem kötődő fórumokon szintén felbukkan Czóbel alakja: konferenciák, irodalmi lapok, napilapok emlékeznek meg róla, rádióműsorokban¹⁰⁴ szerepel. Az 1990-es években szegedi egyetemisták megalapították a Czóbel Minka Társaságot, melynek névválasztása és a csoport valódi tevékenysége közt látszólag nem fedezhető fel jelentősebb összefüggés. A Társaság egykori tagjai közül¹⁰⁵ Milbacher Róbert a „mítoszképző emlékezet” működésének tulajdonítja kollégája, Müllner András visszaemlékezését, miszerint a névválasztás összefügghetett a '90-es évek elejének szecessziós-kivonulós, depolitizált hangulatával, egyfajta újrajátszós törekvéssel. Z. Kovács Zoltán szerint: „Természetesen rezonált ez a névválasztás az "új századvég" ideológiáira éppúgy, mint az ezredvég változás

¹⁰⁰ Uo., 189-204.

¹⁰¹ DEÁK-TAKÁCS Szilvia, szerk., *Különben roppant kedvesek: Czóbel Minka halálának 70. évfordulójára* (Hernádkak: Példa Képfőisk. Kortárs Műv. Alapítvány, 2017).

¹⁰² Bene Kálmán, Bene Zoltán, Deák Anna, Deák-Takács Szilvia, Egyed Emese, Gyárfás Judit, Homonna György, Kapus Erika, Karádi Zsolt, Kertész Zoltánné, Margócsy István

¹⁰³ DEÁK-TAKÁCS 2017, 5.

¹⁰⁴ Pl. Tilos Rádió, 2011. június 6. *Re:Lit*, a *Zártkörű Lányok* c. műsor irodalmi melléklete, meghívott vendég: Kiss Noémi, műsorvezetők: Németh Ványi Klári, Szaniszló Judit és Lovas Nagy Anna; Civil Rádió, 2014. július 19. Mindent a nőkről 32., meghívott vendég: Kiss Noémi, szerkesztő-műsorvezető: Elekes Irén Borbála.

¹⁰⁵ A Társaság tagjai közül Deák Botond, Z. Kovács Zoltán, Milbacher Róbert és Müllner András informális, kvázi szóbeli közlésben (emailben) feleltek a Társasággal kapcsolatban feltett kérdésekre.

alatt lévő irodalomelméleti (akkor még létezett ez a szó) kánonjára (akkor még....).”, ám később ironikusan hozzáteszi: „[...] annyit írnék még, hogy Minka a dilettantizmus emblémájaként illett az általunk írt és szerkesztett *Hétvilág*hoz. De ezt nem írtam. Szerintem a névválasztás zseniális.” A csoport saját készítésű, egyetemi lapjában, a *Hétvilág*ban¹⁰⁶ találkozunk is Czóbel Minka nevével: a 6. számban jelenik meg a *Virrasztó* című vers, a 7. szám terjedelmes részét pedig egy posztmodern szövegjátékként értékelhető fikcionális Czóbel-önéletrajz foglalja el, „Milbacher R — Hártó G — Kovács Z — B. Kis A — Bocsor P — Müllner A” aláírással. Müllner András így idézi fel a szöveg keletkezését: „Az Önéletrajz-szöveg olvasása közben felidézek egy játékot, amit anonim és gyermeki módon én játszottam. Megtaláltam Justh Zsigmond levelezésében a Czóbel Minkához írottakat, és azokat felhasználva cédulákat készítettem, egyik oldalukon CM képével, a másik oldalukon egy-egy idézettel Justh-tól. Ezeket névtelenül eljuttattam a CMT-hoz, vagyis a barátaimhoz és magamhoz. A küldemény bekerült az Önéletrajz nyomtatott változatába is, idézetkollázst alkotva a szöveggel. A többiek pedig a maguk módján intertextualizálták a szövegeiket [...]” A fiktív önéletrajz úgy állít emléket, hogy nem emlékezni, sokkal inkább játszani kíván, s be is bizonyítja, hogy a kettő nem zárja ki egymást. A szerzők visszaemlékezésükben is jelzik, hogy nem érdeklődtek Czóbel művei iránt: „Az, hogy nem nagyon olvastunk Minkától verset, nyilván másodlagos, hiszen a *Zeitgeist* a lényeg.”, „(szinte semmit sem tudtam róla, csak azt, hogy kicsit béna).” Ez az attitűd dióhéjban mutatja meg Czóbel Minka emlékezetét: egyszerre van jelen a feledés, az ismeretlenség, valamiféle negatív, lekicsinylő minősítés vele kapcsolatban, akár a személyére, akár a szövegeire gondolunk, ugyanakkor mindkettő egy izgalmas, termékeny, élő és életképes közegként is létezik, amelyből időnként egészen különös kísérletek születnek.

2014-ben a Kalligram Kiadó megjelenteti Németh Ványi Klári *Anarcsi boszorkányok*¹⁰⁷ című könyvét, melynek beauvoiri mottója, „Az irodalom és az igazság között bizonytalan a kapcsolat.” lebegő státuszba helyezi dokumentaritás és fikció viszonyát a kötetben. A könyv feszültségét az tartja fent, hogy a *reális*¹⁰⁸ és a teremtettség határai nem élesek. Nem a két ellen-

¹⁰⁶ „[...] a Hétvilág mint egyetemi lap a megváltozó irodalomértés kontextusában, közelebből és lokálisan a Pompeji árnyékában élt és működött, és bizonyos mértékig ugyanez vonatkozik a CMT-ra is (új elődök keresése, az olvasás megújítása). Hogy minek köszönhető az érzékenység feminizálása egy kanonikus szempontból tkp. marginális irodalomtörténeti alak "megszállásával", arról érdekes lenne gondolkodni. (A CMT-ban 5 fiú mellett egy lány volt, bár a társaságon kívülként több meghatározó nőtagja volt a tágabb baráti közösségnek.)” – írja emailjében Müllner András.

¹⁰⁷ NÉMETH VÁNYI Klári, *Anarcsi boszorkányok: A javasasszony igaz története a Nyírségből* (Budapest: Kalligram, 2014).

¹⁰⁸ Reális vagy valós világról mint a fikció viszonyítási alapról beszélni csak kurziválva lehet, hiszen számos tényező (a mindenkor emlékező időbeli és térbeli távolsága, sajátos fókusz, az emlékező aktus aktuális célja) lényegesen befolyással van a dokumentálási folyamatra.

tétes lényegű végpont közötti áthágás teszi érdekessé a szöveget, hanem a játék: mindegy, hogy valójában így történt-e, valóban megírta-e valaki ezeket a leveleket, léteznek-e ezek a naplóbejegyzések, elhangzottak-e ezek a mondatok – itt a szövegben hitelesek, lehetnének akár *valóságosak*. A Németh Ványi által a létező dokumentumok ismeretében ábrázolt lehetséges világ nem tekinthető inkább képzeletbeli konstrukciónak, mintha a szerző a dokumentumok szoros szövegéhez igazodva, egy, az irodalomtörténeti hagyományban korábban már megkonstruált, konvencionális identitást állított volna Czóbel világának központjába. A könyv egyértelműen leszbikus párként ábrázolja Czóbel Minkát és Büttner Helént, s néhány anarcsi ember megszólaltatásával saját(os) fiktív kultuszt próbál formálni körjük. A falu polgármestere pl. ostoba és korlátolt vidéki előjáróként ábrázolódik, aki terhesnek véli a *tudálékos taknyos bölcsészdoktorok*¹⁰⁹ érdeklődését a *büdös, burzsuj buzi vénasszonyok*¹¹⁰ iránt, s csupán a szabadon kezelhető pályázati pénz reményében hajlandó részt venni a kultuszépítésben: „Szobrot is csináltattunk neki. Nem győztem utánajárni a pályázatnak, még pályázatíró is kerestem, senki nem mondhatja, hogy nem viseltetem jóindulattal az ügye iránt. Mindig koszorúzzuk, hívom le Budapestről azt a sok csepűragó ripacsot. Egy valag pénzt fizetek, ha egyet nyekkennek is! Meg mennyit zabálnak, mind csak a fogadást akarja. Mibe kerül mostanság már a parádézás!”¹¹¹ Németh Ványi teljesen visszajára fordítja az *anarcsiak* által explicit módon mindenképpen a *tiszteletet* és a *méltóságot* középpontba állító kultuszt, a szatirikusan ábrázolt fiktív kultusz megteremtésével lövészárkot húzva az emlékezés színterére. A fikcióban bemutatott, és a költő szülőhelyén mint az emlékezés terén bemutatott kultusz közti feszültség tökéletesen mutatja az emlékéllítés mechanizmusának célzatosságát és esetlegességét. Németh Ványi nem ledönti azt a szobrot, melyet az anarcsiak nevében emel a helyi emlékező elit, hanem összefirkálja, gúnyt űz belőle. Az az erős feszültség, ami a vulgáris és szélsőségesen sztereotipizált, már-már paródiába illő szereplők hagyományos kultuszhoz való viszonya és az anarcsi Czóbel-kötetek előszavaiból, az ünnepek beszédeiből kirajzolódó kultusz kissé anakronisztikusnak tűnő pátosza között húzódik, mesterségesen megosztja az emlékezés folyamatát. A Németh Ványi által újrakeretezett kultusz nem gyengíti vagy erősíti a lokális emlékezetállítás céljainak megvalósulását, hanem sajátos interferenciát teremt körülötte.

---

¹⁰⁹ NÉMETH VÁNYI 2014, 130.

¹¹⁰ Uo., 135.

¹¹¹ Uo., 132.

Márton László *Hamis tanú*¹¹² címmel írt regénye (2016) Boldogfalvi Stróbel Vilmaként emlékezik meg Balogfalvi Czóbel Vilhelmináról. A regény szerkezete egy 19-21. századi irodalmi művek cselekményszálait és e korok történelmi, közéleti szereplőinek világát egybeszővő posztmodern szövegáló, melyben az onnipotens narrátor karikatúrájaként ábrázolt elbeszélő által főszálként definiált tisztaeszlári per témája nem jut annyi szóhoz, mint a köré kerekített szatirikus fonallal egymásba varrt szövegpatchwork. Ebben a hálóban, a főszálat elővezetni és elrejtteni egyszerre hivatott mellékszálak egyike az, melyben Füstth Zsigmond Rozsda Elek¹¹³ főügyész helyettes társaságában Hörcsögpalánkon keresztül Taksonyboldogfalvára utazik, hogy megtekintse a bárónő parasztszínházát, mely az általa angol eredetiből fordított *Makrancos hölgyet tüzi műsorra*. Noha az előadásról kiderül, hogy csak a következő év adventjére lesz bemutatható állapotban, kiváló ürügyet nyújt a narrátornak, hogy szatirikus eszközeivel bemutassa a Czóbel István körében népszerű, Justh Zsigmond és Czóbel Minka által is osztott koncepciót a tiszta és erős paraszti jellemről, amely újjá élesztheti az elkorcsosult magyar arisztokráciát, s vele az egész nemzetet. Az egyetlen konfliktusforrás Márton szövegében Füstth és Stróbel kisasszony között a készülő darab címe, a bárónő ugyanis védeni kívánja ártatlan lelkű színművész parasztjait a Füstth szerint az angol eredeti *The Taming of the Shrew*-hoz közelebb álló *A hülye piccsa ráncba szedése*¹¹⁴ címfordítás drasztikumától.

Márton, aki irodalomtörténészként jól ismeri Czóbel Minka munkásságát, a satíra pilléreit gyakorlott kézzel választja ki: a naiv elképzelés a tiszta paraszti világ ártatlanságáról és az ebben rejlő lehetőségekről; a bárónő barátnője, Bobby személye, aki „nem az, amit a neve sugall, nem férfi, hanem nő. Hogy pontosabban fogalmazzak: ha rajta múlik, elsősorban persze férfi, és csak másodsorban nő [...]”¹¹⁵; valamint a bárónő külseje, melyről Márton saját korábbi, – irodalomtörténészként alkotott – ítéletét csavarja Bobby szájába: „Száradna le a keze annak a gazembernek, aki a bárónőről azt merészelte leírni, hogy ő a »csúnya tündér«! Nézzenek csak rá közelebbről az urak! Hát nem ugyanolyan szép, mint Erzsébet királyné?”¹¹⁶ Márton ezzel a gesztussal megismétli, s egyben visszajukra is forgatja a Czóbel-recepció kliiséit, főleg, ha nem ragadunk le a *Hamis tanú* felszíni szüzségénél, hanem egy forma-bontó (sic!) irodalomtörténetet látunk megbújni benne. Az emlékezés gesztusa, bár a regény szövegvilágához híven groteszkbe fordul, mégis érvényesül, hisz Márton az általa Jókai-val, Eötvössel, Mikszáthtal, Krúdyval, Justhtal, Gozsduval, Kaffkával kijelölt regénybeli századfordu-

¹¹² MÁRTON László, *Hamis tanú: regény* (Budapest: Kalligram, 2016).

¹¹³ Akik nyilvánvalóan Justh Zsigmond és Gozsdu Elek karikatúrái.

¹¹⁴ MÁRTON 2016, 306.

¹¹⁵ Uo., 308-309.

¹¹⁶ Uo., 313.

lós kánonjába beemeli Czóbel Minkát is. Az, hogy Czóbel egy vidéki kúria csodabogaraként van jelen, s nem műveinek szereplője, vagy akár verseinek szimbólumai¹¹⁷ írónak a történetbe, egy másik tanulmány keretei között akár továbbgondolásra érdemes jelenség lehet.

Nemcsak főfoglalkozású írók láttak fantáziát Czóbel Minka alakjában, de egy lelkes magyartanár is könyvet írt róla, műfaját „novella-regényként” határozva meg. Martinák Jánosné Szász Enikő Zsuzsanna *A báró kert rabja* című kötetében szubjektív portrét rajzol Czóbelről s néhány fontos személyről a költő életében. A könyv fikció és dokumentaritás határán egyensúlyoz, s bár szerzője hangsúlyozza: „E történet írása közben igyekeztem ragaszkodni a forrásokhoz, s csak akkor látogattam el a fantázia birodalmába, ha a hiányokat másként nem tudtam kitölteni.”¹¹⁸, valójában egy szubjektív műértelmezésekkel tarkított, az életrajz adathatóságait bővítő fikcióval kitöltött szöveget olvashatunk. A munka értéke éppen ebben a személyes emlékeztetéstől rejlik, abban, ahogy az író társszerzőként nevezi meg szövegének tárgyát: „Az egyes részeket ketten írtuk Czóbel Minkával: megidézték mintegy félszáz versét, prózai művét, naplórészletét, s kedvem szerint össze kettőnk szövege.”¹¹⁹ Martinák Jánosné kevéssé implicit módon foglal állást a leszbikus identitás lehetőségének kérdésében, az eredeti címet (*Szivárvány*) azért cseréli *A báró kert rabjára*, mert, amint írja: „én sem akartam, hogy olyan irányba vigye el a figyelmet, amire ma a meleg emberek használják a szivárvány sokszínűségét.” A lokális emlékező közösség heteronormatív, a falu kollektívájának hagyományos értékeit magáénak valló szemlélete határozza meg Martinákné látásmódját is, s mikor az emlékeztetést olyan úttal találkozik, amely normaszegéssel építi fikcióját, motivációt érez egy saját olvasat megalkotására: „Németh Ványi Klára Anarcsi boszorkányok című könyve meg feltűzött: be kellett bizonyítanom, hogy a forrásoknak van másféle olvasata is.”¹²⁰

Czóbel Minka versei a zenében is tovább hagyományozódnak, *Száz szál gyertyát és száz liter bort* című dala Fráter Loránd megzenésítésében közismert,¹²¹ előadói között találjuk Besenyei Ferencet, a Száz Tagú Budapest Cigányzenekart, sőt az Edda együttes korábbi frontembert, Pataki Attilát is. Pátkai Rozina, kortárs énekesnő, dalszerző 2016-ban kezdte MINKA

¹¹⁷ Ahogyan az pl. Celan (Eredeti nevén Paul Antschel) *Nyelvrács* kötetének címadó szimbólumával történik Márton regényében: „Nosza, a vizsgálóbíró nagy erővel keresteti Vogel Amselt. Megbízható forrásokból értesült róla, hogy az illető neve nem is Amsel, hanem Ancel, és álnéven halál-fugázással és nyelvrácsok szerkesztésével foglalkozik.” Uo., 182.

¹¹⁸ Martinák Jánosné, „Martinák Jánosné műelemzések”, Irodalmi Társalgó, elérés 2019. február 10., [http://www.irodalmi-tarsalgo.extra.hu/index.php/muelemzesek?id=179:martinakne-muelemzesek&catid=14&taskid=\\$taskid](http://www.irodalmi-tarsalgo.extra.hu/index.php/muelemzesek?id=179:martinakne-muelemzesek&catid=14&taskid=$taskid).

¹¹⁹ Uo.

¹²⁰ Uo.

¹²¹ Fráter Loránd első dalát (*Őszi rózsák*) 1890-ben írta szintén Czóbel Minka versére.

nevet viselő projektjét, amelynek elnevezését Czóbel Minka ihlette, s melynek keretei között Czóbel-verseket is megzenésített, illetve előadott. Az Apolló című zenei folyóirat a férfikari művek között említi Révfy Géza Éji zene Czóbel Minka szövegére alkotását.¹²² Czóbel Donna Juanna című drámája színházban is megjelent: 1991-ben a kecskeméti *Pótszék* színpad mutatta be Mózes István rendezésében.

A lokális és a globális emlékező közösségek között képezhet hidat a virtuális térben megjelenő Czóbel Minka, akinek 2016 májusa óta profilja működik a Facebook közösségi oldalon. A profilt a helyi emlékezés élteti: Deák-Takács Szilvia és Kertész Zoltánné az oldal adminisztrátorai, ám a Facebook nyilvánosságának köszönhetően a felkerülő tartalom országosan, sőt (különösen az online fordítás folyamatos tökéletesedésével) világszerte hozzáférhetővé válik. Ide kerülnek fel a vele kapcsolatos rendezvények, konferenciák, előadások, kötetbemutatók hírei, beszámolói.

1. 2. Élet-írás, életnarratívák, naplók

Czóbel Minka kulturális emlékezetben folyamatosan újra konstruálódó alakjának vizsgálatakor fontos szempontokat kínálhat az az identitás, amely önéletrajzi jellegű írásai, naplói, levelei, levelezőlapjai, képeslapjai, az anarcsi kúriában kiállított apró használati tárgyai, bútordarabjai, a báró kertben tett séták alapján performálódik. Semmiképpen sem a hagyományos értelemben vett, szigorúan külsőleg adatolható életrajziséggel közelítem meg ezt az immár valóság és fikció szövedékéből újraíródó alakot,¹²³ hanem akképpen, ahogyan Paul Eakin célként jelöli meg önéletrajzi konstrukciókról írt könyvében: megkísérlem az ént saját önkonstrukciós folyamatában megragadni. A kísérletnek pedig ezúttal nem a végeredménye számít – hiszen az ab ovo kudarcra ítélt –, hanem maga az út, a folyamat, amelynek során az ént megragadni próbáljuk (miközben tudjuk, hogy nem létezik, sosem létezett, mindig csupán a létrejövés, a levés folyamatában képzelhető el). Eakin is hangsúlyozza: „Sohasem érhetjük tetten önmagunkat az énné válás folyamatában; mindig van egy hézag vagy szakadás, amely elválaszt bennünket attól a tudástól, amelyet keresünk.”¹²⁴ Fontos ugyanakkor kiemelni – szintén Eakin nyomán –, hogy ez az önkonstrukciós folyamat mindig a másokhoz való viszonyaiból, azok tükrében építi fel az identitást [relational identity].

¹²² Az információ közvetett. Idézi: *Zene* 8 (1913): 184.

¹²³ Vö. „[...] az én minden önéletrajzi narratíva központjaként szükségszerűen fiktív struktúra.” EAKIN Paul John, *Fictions in Autobiography: Studies in the Art of Self-Invention*, 2016, 9.

¹²⁴ „We never catch ourselves in the act of becoming selves; there is always a gap or rupture that divides us from the knowledge that we seek.” X.

Mikor ennek az identitásnak *kiolvasására* teszek kísérletet, e dolgozatban egy inkluzív életírás fogalmi keretében gondolkodom.¹²⁵ Vasvári O. Louise utal rá az életrajzi írás, a trauma-feldolgozás és a társadalmi nemek összefüggéseiről szóló összefoglaló tanulmányában, hogy: „[a] korai feminista kritika az önéletrajz hagyományos meghatározását maszkulinistának tekintette, így az eltérő női életpályák sémáihoz igazodva igyekezett újradefiniálni az önéletrajz kánonát, szükségesként jelezve¹²⁶ az »önéletrajz« fogalmának, illetve az általa legitimált műveknek a felülvizsgálatát.”¹²⁷ A női életutak és az azok mentén épülő identitások megfejtéséhez tehát – folytatja Vasvári – olyan „műfajok” vizsgálata is szükségessé válik/lehetőséget kínál, amelyeket hagyományosan nem vettek figyelembe, ide értve nem írásos dokumentumértékű tárgyakat is, mint a hímzések, kötések, a mások írásainak összeválogatásából álló újságkivágás-gyűjtemények [scrapbooks], vagy a nem irodalmi céllal keletkezett levelek, naplók, receptek és receptes könyvek.¹²⁸

Egy inkluzív life-writing fogalmi keretben kívánom tehát vizsgálni Czóbel naplóbejegyzéseit, leveleit, s néhány rendhagyó életrajzi(ként olvasható) narratívát, pl. háztartási feljegyzéseknek minősülő jegyzeteket, egyetértve a Vasvári összefoglalójában kiemelt állítással, hogy a műfaji keretek kitágítása révén újradefiniálható az életrajzi kánon, mely korábban figyelmen kívül hagyta a női életpályák sémáit. Éppen azok a *határműfajok*, sőt eleddig az irodalmi elemzésektől idegen materiák kerülnek így reflektorfénybe, amelyek korábban perifériára szorultak, vagy teljességgel kívül rekedtek. Szintén Vasvári említi Eakin *How Our Lives Become Stories: Making Selves* és az ennek átdolgozásaként kiadott *Living Autobiographically: How We Create Identity* című kötetét, melyekben a szerző az életírás kifejezés helyett az én-narratíva, a sajátélmény és az identitás narratíva fogalmakat használja, amelyeket olyan „életen át tartó folyamatnak” tekint, „melyben az egyén magáról és másokról alkotott narratívái által folyamatosan formálja saját identitását”. Eakin alkalmazza az „élő önéletrajz” kifejezést is, mely „a narratív identitás folyamatos formálását és olyan művészi formába öntését” jelenti, „melynek

---

¹²⁵ Az a szemléletmód, amellyel ezt a múltbéli és jelen lévő, valós és fiktív alakot, Czóbel Minkát közelíteni próbálom, részben Nancy K. Miller nyomán „kettős olvasással”, s amellyel Czóbel önéletrajzi sémáihoz közelítek, főként a *European Journal of Life Writing* cikkei, vitái, s az International AutoBiography Association (IABA) holdudvarának írásai nyomán folyamatosan alakul.

¹²⁶ A grammatikai jólformáltság érdekében a dolgozat szerzője törölt innen egy „hogy” kötőszót.

¹²⁷ VASVÁRI, Louise O., „Életírás, társadalmi nemek, és trauma”, *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat* 6, 2 (2016): 150.

¹²⁸ Vasvári hivatkozik Linda Murray Berzokra, aki anyja halála után rengeteg annotált receptet örökölt, s miután elolvasta őket, azt írta: „egyes nők naplókat hagynak hátra, az anyám meg recepteket” UO., 159. Említi Berzok *What Family Recipes Tell Us About Who We Are and Where We Have Been* című kötetét is, ahol a szerző beszámol róla, ahogyan a „nők recepteket és történeteket cserélnek egymással, ezzel is alátámasztva, hogy a receptek az egyének és a közösségek identitását tükrözik” UO., 158-159. További példaként hozza Diana Tye folklórkutatót, aki „úgy olvasta anyja receptjeit, mint egy naplót, melynek során a régi annotált receptkártyák nyomán felvázolhatta anyja portréját, és rajta keresztül a huszadik század derekának háztáji kultúráját is” UO., 159.

segítségével megragadható az idővel folyamatosan változó én”. Mindez jól rímel Menyhért Anna fent már idézett soraira, melyek írónőkről szóló összefoglaló munkájának alapkoncepcióját fogalmazzák meg: a szerző szereplője a róla szóló történetnek, melyen keresztül hozzá közelíteni tudunk, a szerző alakja és annak értelmezése reprezentálja korszakok és kultúrák irodalom- és életszemléletét.¹²⁹

A dolgozat *Szövegközlés* fejezete Czóbel Minka az I. világháború kitörésének évében keletkezett naplóanyagának átíratát tartalmazza. A szöveget az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őrzi, s ez idáig – néhány rövidebb részletől eltekintve – nem jelent meg nyomtatásban. A nemzeti könyvtár őrizte gyűjteményben fellelhető öt év naplótermése¹³⁰ közül négy teljes vagy csaknem teljes, egy pedig csupán töredékként hozzáférhető. A naplók nagy részét Czóbel az A/4-es szabvány mérethez közelítő lapokra írta, többnyire fekete tintával, olykor ceruzával. Az írásképe nem egységes, néhol rendezett, egyenletes és arányosan elosztott sorokat látunk, máskor tintafoltokkal tarkított, zaklatott betűvezetésű, nehezen olvasható a szöveg.¹³¹ Arra is van példa, hogy mintegy öncenzúrárt gyakorolva kisatíroz egy számára kellemetlen adatot: „Kedvesek kellemesek, de ozsonnánál Elsa beszéli, hogy írt neki ~~Olgai Vik-~~ ~~tor~~¹³², be akar furakodni, hogy nem lehet szabadulni ezektől a kellemetlen kísérletektől.” (1914. máj. 10.)

A naplókban is megfigyelhető az a jelenség, hogy a szerző egy mondaton belül nyelvet vált, egy-egy szót, akár egész tagmondatot németül vagy franciául fogalmaz meg, ez azonban a levelekben jóval gyakoribb. Olykor grammatikai nyelvkeveredéssel is találkozunk, többnyire az idegen nyelven előforduló kifejezések magyar grammatika szabályai szerinti szerkezetekbe való beépítésével. Gyakori a mai sztenderd nyelvhasználattól eltérő toldalékolás, mikor a felsorolásoknak csupán az utolsó tagja viseli a toldalékot. (Ezek az átíráskor is megmaradtak, ahogyan az idegen írásmód is a ma kevésbé használt idegen kifejezések esetében. A helyesírás egységesítés egyéb esetekben a jelenlegi szabályzat szerint történt, a hiányzó vagy nem kivehető központosítást pótolva. A központosítás esetében megmaradtak az eredeti, érzelmeiket,

---

¹²⁹ MENYHÉRT 2013, 20-27.

¹³⁰ Czóbel Minka kéziratos hagyatékának másik fele, mely szintén tartalmaz naplókat is, a Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltárában található. Ezt az anyagot eddig nem állt módomban vizsgálni, kivéve a belőle Margócsy József gondozásában megjelentetett közléseket, illetve az MTA Könyvtár és Információs Központ Kézirattárában a nyíregyházi anyag egy részéről készült közel 300 felvételenyi naplót, leveleket, levelezőlapokat tartalmazó másolatot. Utóbbiak között vannak pl. az igen értékes adalékokat szolgáltató párizsi naplók (1901, 1909) és Czóbel édesanyjához írott levelei is.

¹³¹ Példákat ld. a Képmellékletben.

¹³² Az általában alkalmazott egyszerű áthúzás helyett itt a név többször át van satírozva.

indulatokat kifejező megoldások, pl. hogy a felkiáltó- vagy kérdőjelek a mondat belsejében, gyakran halmozva fordulnak elő, s utánuk a mondat kisbetűvel folytatódik.

A naplók nem *irodalmi jellegűek*, nem közlési szándékkal születtek, ugyanakkor nem is tekinthetők egyszerűen a korban népszerű gazdasági naplóknak. A szerző gyakran nem mondatokban, nem zárt egységekben fogalmaz, csupán nyitott szószerkezeteket halmoz egymás mellé, jegyzeteket készít. A jegyzetek célja vélhetően a napi események rögzítése lehetett, melyeket a szerző önmaga számára vetett papírra. A bejegyzések kevés kivételtől eltekintve napi rendszerességgel íródtak. Minden hónap első bejegyzése fohással indul, ami rendszerint a szerző áldáskérése önmagára és szeretteire, legtöbbször Büttner Helénre, ritkábban, jelentős történelmi események idején, főként a világháborúk alatt az egész ország népére.¹³³

Kanonizált szerzők vagy az irodalmi élet szereplőinek közelmúltban publikált naplóit fokozott várakozás fogadta: Móricz és Márai naplófolyamai, Király István, Kertész Imre, Szabó Magda, Radnóti Fanni vagy Polcz Alaine naplókötetei nemcsak azért tartanak számot intenzív érdeklődésre, mert kanonikus szerzők művei, vagy remélhető, hogy elolvasásukkal kanonizált szerzők magánéletéhez kerül közelebb az olvasó, hanem mert kordokumentumként leplezhetik le egy-egy korszak történéseit. Szép számmal jelennek meg azonban olyan naplók is, amelyek ismeretlen, kevésbé ismert életű személyek élettörténeteit rögzítik, köztük olyanokét, akiknek neve ugyan közismert, ám élettörténetük kevésbé, illetve olyanokét, akiknek életéről egy szigorú, uralkodó történet ismeretes, amely gyakran nem az ő szemszögükből született.¹³⁴ Ezek közül kiemelten fontosak e dolgozat írója számára a közelmúltban (az ezredforduló óta) kiadott női naplók, különösen azok, amelyeknek írója Czóbel Minka kortársának tekinthető. Említhetünk korábbi női naplókat: Szendrey Júlia, Schlachta Etelka közelmúltban megjelentetett naplóit, de nem feledkezhetünk el Blaha Lujza, Lesznai Anna, Boncza Berta szövegeiről sem.¹³⁵ Virginia Woolf számára a naplóíró külső énre [outer self] és a lélekre hasad szét, s a kettő közti rést próbálja megértéssel kitölteni, a naplóíró szerinte a világról készült álarcként hordja fikciós énjét.¹³⁶ Sylvia Plath szintén hasadásról ír naplójában: hasonmás testről, textuá-

---

¹³³ Jelenlegi ismereteim szerint ez a jelenség atipikus megoldásnak tűnik, a (tágabban értelmezett) korszak áttekintett női naplóiban, életrajzi feljegyzéseiben nem találtam hasonló áldást.

¹³⁴ Utóbbira példa Szendrey Júlia naplója.

¹³⁵ Jelenleg is több kutató fontosnak tartja a lejeuni célkitűzést: minél több, levél- és kéziratárak mélyén porosodó napló kerüljön olvasható formában a nyilvánosság elé, s többen publikálnak tanulmányokat is kifejezetten a nők, nőírók és a naplóírás viszonyáról, illetve a női élettörténetek kutatása terén is számos kiváló kötet látott napvilágot. A női életírás, naplóírás, pszichobiográfia, biofiction, herstory írás területén kiemelhetjük Borgos Anna, Menyhért Anna, Szécsi Noémi, Szilágyi Judit, Török Petra, Török Zsuzsa, Zeke Zsuzsa publikációit.

¹³⁶ „Virginia Woolf believed that a 'life-writer must explore and understand the gap between the outer self and the soul. She conceptualized her two selves in her diary in tellingly theatrical terms: 'the fictitious V.W. whom I carry like a mask about the world.' Sylvia Plath wrote in her diary that writing creates a facsimile

lis duplumról mint önmaga helyettesítőjéről beszél. Czóbel Minka naplójában nem találunk ennyire önreflexív magyarázó sorokat, a bejegyzések fragmentumok benyomását keltik. A szöveget gondolatrítmus-szerűen ismétlődő cselekvések rögzítései tagolják, a napi rutin monotóniája azonban mégsem üresíti ki a szöveget: az egyszeri, vagy csupán néhányszor ismétlődő események egy megbízhatóan működő gépezet részeként tételeződnek.

Tematikájukat tekintve a bejegyzések nem szerteágazóak, néhány jól körülhatárolható témára korlátozódnak. Néhány tartalmi fordulat gondolatrítmus-szerűen évről évre akár naponta ismétlődik. A narratív struktúra iterativitása, töredékes szerkezete, az enigmatikusan rövid és a hosszabb elbeszélő részek rapszodikus változatossága Czóbel Minka novelláinak retorikai megoldásait idézi. Azok az apró eseményrészletek, finomra hangolt megfigyelések (tárgyakról emberekről, öltözködésről, természeti jelenségekről etc.), amelyeket a naplók egymás mellé halmoznak, a prózakötetekben, a *Két arany hajszál*ban is, de különösen a *Pókhálók* novelláiban nyernek tudatosan szerkesztett, irodalmi formát. Gondolunk itt nem csupán az itt közölt 1914-es, hanem korábbi évek naplószövegeire is, különösen az 1901-es ekphrasziz-szerű párizsi napló kiállításleírásaira, sőt akár Czóbel Minka leveleinek hasonló beszámolóira is. Olykor mintha későbbi novellákhoz rögzítene ötleteket a szerző a privát irataiban. Ugyanakkor a naplóbejegyzésekben is érezhető az irodalmi szövegek visszahatása: többször előfordul például a fehér szín megpillantásának rögzítése a mindennapi élet eseménysorában, ami, mint a húsz évvel korábbi 1894-es *Fehér dalok* címadó motívuma, bűvópatakként, hol felduzzadva, hol rejtetten csörgedezve folyamatosan jelen van mind a privát, mind a közlésre szánt szép-irodalmi szövegekben. Egy-egy bejegyzés pedig – ahogyan azt látni fogjuk – már-már a Czóbel által ritmikus prózának nevezett szabadversként olvasható.¹³⁷

Felmerül a kérdés, hogy a napló rögzítette események alapján mennyire rekonstruálhatók a szerző mindennapjai, illetve az azokból kiemelkedő eseménysorok. Ezzel kapcsolatosan különösen értékes elemzési szempontot kínál a feltételezhető hiányok, a beszédes csendek faggatása. Ahhoz, hogy ez a faggatás ne legyen vállalhatatlanul szubjektív és ad hoc jellegű, fontos bizonyos naplórészletek összevetése olyan levelekkel esetleg más fellelhető autográfokkal, melyek ugyanazon a napon keletkeztek. Napi rendszerességgel ismétlődő események, amelyeket a szerző majdnem minden nap rögzít: Bob lovagol a Tarkán/Picin/Fannyn etc., út Várdába vásárolni, kommissiózni, templomba; gyakori téma a séta, a korcsolyázás, Bob fest.

---

body, a textual double as 'a substitute for myself: if you don't love me, love my writing & love me for my writing.' JEANSONNE, Christie Mills, „View of Identity and Writing in the Diaries of Plath and Woolf: Defining, Abjectifying, and Recovering the Self”, *European Journal of life Writing* III. (2014): 82.

¹³⁷ Vö. KAPUS Erika, „»Siess haza«: Palimpszeszt”, *Spanyolnátha: Művészeti folyóirat* 8, 5 (2016).

Blanchot szerint: „A napló érdekessége jelentéktelenségében van. Ez hajlama, törvénye. Minden nap írni az egyes napok oltalmában, azért, hogy megjegyezzük őket magunknak, ez kényelmes módja a csendtől, illetve a beszéd végtelenségétől való menekvésnek. Minden egyes nap mond valamit számunkra. Minden egyes feljegyzett nap egyúttal megőrzött nap is. Előnyös kettős művelet.”¹³⁸

A naplóíró neme

A dzsenderkritikus szakirodalom gyakran említ olyan szempontokat a női naplóírók szövegeinek elemzésekor, melyek szignifikánsan közös jegynek tekinthetők. Tematikailag ilyen a magánélet előtérbe helyezése a nagyobb közösségeket érintő kérdésekkel szemben, formailag pedig az ismétlődések, a monoton, gyakran öncélú, ciklikusan visszatérő események halmozása.¹³⁹ Czóbel Minka az Országos Széchényi Könyvtárban fellelhető naplórészleteinek elemzésekor ezek a szempontok ugyancsak értékes eredményekhez vezetnek. A disszertáció egy olyan, pár nap híján teljes év naplójának szövegét közli és látja el magyarázó jegyzetekkel, mely jelentős történelmi események kapuja lett. A kiválasztás célja éppen az a próbatétel, hogy a nagyobb közösségeket érintő traumák hogyan jelennek meg egy nem közlés céljából született, feljegyzésszerű női naplószövegben.

A naplóíró nemét vizsgálva értékes kiindulópontot kínál, hogy Lejeune a kutatók által feldolgozatlan, felvágatlan (!), érintetlen naplókat egy nőirodalmi toposszal személyesíti meg: „A levéltárakban rengeteg napló alussza Csipkerózsika-álmát, várva a mesebeli királyfit.”¹⁴⁰ Csipkerózsika mint a passzív női attitűd szimbóluma magát a napló műfaját sűríti képbe, amely képben a kutató lehet(ne) az aktív szerepet vállaló királyfi, s a csók életre keltő gesztusa a tudományos módszertan, mellyel a naplót az irodalomértelmezés számára létező entitássá emeli. Maga az analógia – vélhetően éppen Lejeune szándékával szemben – beszédesen kijelöli a nemileg determinált szerepeket: egy zárt heteronormatív burokban adott egy férfi és egy nő, előbbi az aktív alany, utóbbi a passzív tárgy, az aktív férfi feladata csupán annyi, hogy

¹³⁸ BLANCHOT, Maurice, „A napló és az elbeszélés”, ford. Z. VARGA Zoltán, *Kalligram*, 7-8. (2001): 13.

¹³⁹ Ld. pl. ZSADÁNYI Edit, *A csend retorikája: kihagyásalakzatok vizsgálata huszadik századi regényekben* (Pozsony: Kalligram, 2002); ZSADÁNYI Edit, *A másik nő: a női szubjektivitás narratív alakzatai* (Budapest: Ráció, 2006); ZSADÁNYI EDIT, „»Piros mályva, papsajt, jézusszíve, bazsali, rezed meg kisasszonycipő«: a felsorolás és a személytelen narráció formái Kaffka Margit, Ritoók Emma és Földes Jolán prózájában”, in *Nő, tükrök, írás: értelmezések a 20. század első felének női irodalmáról*, Női rekon ; 1. (Budapest: Ráció, 2009), 89–106.; ZSADÁNYI Edit, „Bazsali, rezed meg kisasszonycipő”: kulturális másság feminista kritikai értelmezésben (Budapest: Balassi, 2017).

¹⁴⁰ LEJEUNE Philippe, „A napló mint »antifikció«”, in *Írott és olvasott identitás: az önéletrajzi műfajok kontextusai*, ford. Z. VARGA Zoltán (Pécs: L’Harmattan, PTE Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék, 2008), 23.

rátaláljon a passzív nőre, megtermékenyítse, s frigyükből új érték születhessen. A napló az irodalom periferiáján, szerzője nemétől függetlenül, csak nőnemű lehet. Van-e elegendő kutató(férfi), hogy megtermékenyítse a napló(nő)t? A helyzetet nehezíti, hogy vannak halmozottan passzív naplók, amelyek nők, mert naplók, s női szerző tollából származnak. A tudományos közeg jelenlegi működési szokásrendszere szerint ezeket majd valószínűleg kutatónők fogják felnyitni és belőlük értéket nyerni.

Lejeune utal arra, hogy a 19. századi nők naplóit vizsgálva jóval több anyagot talál, mint ahányra a témát feldolgozó monográfiák említést tesznek. Ellentmondást fedez fel a naplóírók nemi megoszlását illetően, mely a kutatások tendenciózus irányáról enged következtetést tenni: „[...] az utóbbi időkben Franciaországban kiadott naplók 85 %-át írták férfiak, s csak 15%-át nők. Márpedig a vizsgálatok szerint a naplóírók kétharmada nő. A nők írnak, a férfiak meg kiadnak.”¹⁴¹

A naplóíró nemének jelentőséget adni kívánó elemzés nem nélkülözheti a feminista narratológia¹⁴² módszerének lehetőségeit. „Kérchy Anna összegzésében¹⁴³ „[...] a lanseri feminista narratológia középpontjában a nők által írt narratívák sajátos, kulturálisan meghatározott elbeszélői stratégiáinak, befogadási mechanizmusainak és kánonban való (többnyire marginális) pozicionálásának dinamikus műveletei állnak. [...] A nőírókra jellemzőnek vélt vagy sztereotipikus retorikai taktikák, stilisztikai alakzatok (kihagyás, kódolás, túlbeszélés, újrairás, irónia, polifónia, narratív hang elbizonytalanítása), »komolytalanabb« műfajok (napló, gyermekirodalom, »lányregény«, »konyharegény«, verses vallomás), vagy szüzse-nélküli történetek (az elbeszélő és hallgató kapcsolatiságára építő szüzse, mely a változás és beteljesedés lehetőségét átruházza a hallgatóra) nem biológiaiailag predetermináltak. Használatuk az íráság és a nőiség a patriarchális irodalmi intézményrendszerben összeegyeztethetetlen kategóriái (együttes megélésük) keltette »köztes állapot« eredménye, a maszkulin kánon és cenzúra ellené-

---

¹⁴¹ Uo.

¹⁴² A feminista narratológia kialakításának ötletét Susan Lanser vázolja fel egy 1986-os cikkében, ez után az angolszász irodalomtudományban elindul egy párbeszéd, s Lanser a témáról írott 1992-es és az általa szerkesztett 2015-ös kötetekben már az ennek során felmerült szempontokra reagálhat. LANSER, Susan S., „Toward a Feminist Narratology”, *Style* 20, 3 (1986): 341–363; LANSER, Susan Sniader, *Fictions of Authority: Women Writers and Narrative Voice* (Ithaca (N.Y.): Cornell University Press, 1992); WARHOL, Robyn R. és LANSER, Susan S., *Narrative Theory Unbound: Queer and Feminist Interventions*, 1 edition (Columbus: Ohio State University Press, 2015).

¹⁴³ Az, hogy a közvetlen forrás, Susan Lanser helyett Kérchy Anna összegzését idézem, jelzés kíván lenni: vegyük észre, van magyarul írott irodalma a lanseri tanoknak. Vö. Kádár Judit évezred eleji felvetésével: KÁDÁR Judit, „Miért nincs, ha van - A kortárs nyugati feminista irodalomkritika hatása Magyarországon”, *Beszélő* 8, 11 (2003): 100–107.

re/ellenében való női »szöveg-szerzés« védjegye.”¹⁴⁴ Czóbel Minka naplójának alapvető narratív gesztusa az ismétlés, a ciklikusan visszatérő iteratív motívumok, a fragmentáltság. Lejeune-i értelemben a napló mint műfaj ab ovo hordozza azokat a retorikai jegyeket, amelyeket a feminista narratológia, hangsúlyosan nem biológiai, hanem szociológiai alapon, gyakran a nőírók elsődleges eszköztárába sorol. Lejeune szerint: „A napló olyan, mint egy installáció, amely fragmentációra és áramoltatásra épül, az ismétlésnek és a szédületnek olyan esztétikájára, amely igencsak különbözik az elbeszélés klasszikus esztétikájától.”¹⁴⁵ Másutt dátumozott nyomok sorozatának [série de traces datées] nevezi a naplót, s Czóbel naplószövegeit olvasva valóban egy *nyomozás* részeseivé válunk. A célnélküli, lényegtelennek tetsző cselekmények újra és újra, akár napi szinten ismétlődnek, mindig tudjuk, ki ment lovon Várdába, ki kocsin, sőt azt is, ki melyik lovon ment, gyakori az is, hogy más módon érkezik vissza az illető, mint ahogyan elindult, amiről mindig pontos tájékoztatást kapunk, csakúgy, mint arról, mit fest éppen Bob, s ki mikor korcsolyázik a tavon. Ugyanakkor a közösség és az egyén életében meghatározó események, mint a templomtűz, az olvasmányélmények, az utazások csupán pár szóval felvázolva jelennek meg.

A napló tematikája

A feldolgozott 1914-es napló topográfiája az országhatárokon belülre szorítkozik: a legtávolabbi meglátogatott hely Budapest, a leggyakoribb pedig a mándoki Forgách-kastély, ahol Czóbel Sennyey Elza grófné¹⁴⁶ vendége, akinek férje, Forgách László¹⁴⁷ ekkor már nem él. Az Anarcs-Mándok tengely vonzáskörzetébe tartozó településeket gyakran említi, jár Kisvárdán, Kiskartalon, Gyulaházán, Ajakon, Nyírbaktán, Tuzséron, Komorón. Az anarcsi helyszínek egy része a birtokhoz tartozik, másik részük kirándulások színtere, illetve hivatali ügyintézésre szolgál (kert, jég, udvar, paraplu, fenyves, templom, temető, posta, állomás, patika, Hunyoros, Hintós-hegy /Anartes vára/).

1914 novemberében Czóbel Minka Budapestre utazik, ahol a Margit körút 64/B-ben száll meg, s igyekszik barátait és szerkesztősegeit végig látogatni az itt töltött két hét alatt (Teleki Sándorné, Zichy Ilona, Endrődi Sándor és felesége, Lónyay Sándorné, Benczúr Gyuláné, Wolfner József etc.), ezenkívül néhány luxuscikket próbál beszerezni a fővárosi üzletekben, s

¹⁴⁴ KÉRCHY Anna, „A nő nyelvet ölt. A feminista narratológia dilemmái és a korporeális narratológia lehetőségei”, *Studia poetica* 2010, 3 (2010): 47, 48.

¹⁴⁵ LEJEUNE 2008, 15.

¹⁴⁶ Gr. Forgách Lászlóné br. Sennyey Elza (1856-1937)

¹⁴⁷ Gr. Forgách László 1911, június 22-én halt meg.

látogatást tesz több nevezetes épületben, intézményben is. A használt közlekedési eszközök közül a leggyakoribb a lovaskocsi, a hátsó ló, de utazik autón, vonaton, „villanyoson”, omnibuszon és földalattin is. Említik olykor Czóbellrel kapcsolatban, hogy 1914-ben elzarándokolt a Szentföldre, naplójából azonban kiderül, hogy ebben az évben nem ő utazott el, hanem testvére: „Emmy pakol Jeruzsálembe, most már igen sajnálom, hogy nem megyek vele kipakolok.” (1914. jún. 24.)

A meg nem látogatott, de kapcsolati háló révén (levelezés, vendégek) virtuálisan bejárt terület jóval szélesebb, mint az Anarcs – Mándok – Budapest háromszög: Emmi révén felbukkan Jeruzsálem, Bethlehem, Heluán, Kairó, Trieszt, a háború kitörésével pedig szerte a világból érkeznek hírek, ismerősök, katonák, utastársak révén így bukkan fel Amerika, Anglia, Franciaország, Poroszország, Galícia, Szerbia, Lengyelország; Krakkó, Munkács, Antwerpen, Párizs, Belgrád, Máramarossziget, Körösfő. Vendégek elbeszélései visznek el Bécsbe, Mentonba, Münchenbe, Berlinbe.

A napló tanúsága szerint a mindennapos ház körüli munkákban az arisztokrata nők is kiveszik a részüket, még a *férfimunkaként* számon tartott feladatok esetében is gyakran fogalmaz T/1. személyben: „A kerítést reparáljuk a kertésszel.” (1914. febr. 17.) Bob többször szerepel védelmező családfői szerepben, mikor a fa- és gyümölcstolvajoktól védi a birtokot, illetve mikor férfi módjára „nyíratja a haját”: „Bob Lovászinál [?] nyíratja haját. Emmy bejön, de megijed a sok razírozáló férfitől.” (1914. febr. 27.); „Bob lovagol a Picin, izgatva jön vissza, megint falopókat talált a fenyvesbe, mikor elküldte őket, az egyik a fejszét emelte rá.” (1914. márc. 24.) Máskor *férfi* szokása miatt kap dorgálást a paptól: „Dömötör¹⁴⁸ Bobot persuadálja, hogy ne igyék bort.” (1914. jún. 4.)

A napló rögzíti az egészen jelentéktelennek tűnő eseményeket is: „Este Asztalos Mari felhozza a kézfogói vacsoráját, [olvashatatlan nevű] levest, káposztát, Borcsa eltöri a korsót, a víz belefolyik Bob csizmájába.” (1914. febr. 7.) Napi rendszerességgel rögzíti, hogy Bob éppen mit fest, mindig megemlíti, ha korcsolyázni mennek, ha valamelyikük beteg, ha este muzsikálnak, de gyakran említi a birtok ügyeinek intézését is. A házkörüli munkák közül említi a takarítást, a kerti munkákat, a zsírolvasztást, a párnatöltést, a mézelést, a befőzést, a rámozást, vagy a szénagyűjtést. Olyan eseményekről is említést tesz, melyek jelentéktelennek tűnnek, s csupán futólag szól róluk, ám vélhetően fontosabb családi konfliktusok állnak mögöttük: „Miri levele, hogy Anarcsból családi képet ne adjunk ki.” (1914. márc. 1.) Máskor explicit módon

---

¹⁴⁸ Dömötör György kisvárdai plébános 1910-1916.

utal veszekedésre, konfliktusokra: „Emmy kellemetlen szcénát csinál, biztos ő képzel engem kellemetlennek, én pedig ötlet, lehet hogy mindkettőnknek igaza van.” (1914. ápr. 17.)

Olykor egy-egy jelentéktelen esemény indítja általános „bölcsekségek” megfogalmazására: „Régi leveles kasznimat rendezem este, mennyi halott egyén, halott idő!” (1914. márc. 17.) Máskor a hiányos központosítás, vagy a központosítás következetlen használata miatt a napi események egymásba folynak, egészen bizarr bejegyzéseket eredményezve: „A pincébe, mama apa sírjához dolog a szobában, megyünk gyalog a feltámadásra Ajakra szép ünnepély megható.” (1914. ápr. 11.) A külső szem számára jelentéktelen adatok között említhetjük az időjárási jelenségek rögzítését is, hiszen ez nem rendszeres, nem hasonlít a kalendáriumok jelként értelmezett időjárási történéseihez, nem fűz hozzájuk babonákat, népi megfigyeléseket. Sokszor inkább csak hangulatot érzékeltetnek. Rendkívülinek nem mondható időjárási körülményekről is rögzít impressziókat: „Egyszerre nagy köd jön a tóra, de ahogy jött, elmegy. (1914. febr. 17.)

Máskor kisebb-nagyobb háztartási balesetokról számol be: „Este szobátűz az Emmy szobájában, a kályhához felhalmozott fa meggyúlt, soká nyitunk ablakot, végre is füstben fekszünk le.” (1914. febr. 9.) Emmy egy másik balesetéről a napló feljegyzésszerű narratíváját szétfeosztva kerek történetben, két napi bejegyzésben, részletesen számol be, képet adva a korabeli kórházi ellátásról is: „Kellemes május vasárnap. Bobbal sétálunk, aztán Emmy jön, vele a szőlőlugasig, egyszerre Bonny és Héjja neki szaladnak a láncukkal, ő elesik, látom nagy baj van, felvisszük lassan. Fogatok, megyünk Várdába. Már esteledik, a kórház előtt áll egy ápolóné, ez elmegy Józsival keresni Balog doktort, azalatt egy ápolóné bevezet az orvos szobájába. Végre jön, fiatal, ügyes ember. Mondja, hogy röntgenezni fogja, bevisz egy külön szobába, mindenütt perceg az elektricitás. Emmy feláll egy állványra, egyszerre látni a csont[ot], de az orvos nem elégszik meg vele, lefektetik s röntgennel lefotografírozza, hamar kész a kép, a felkarcsonton törést mutat, mondja, s hogy ma az orvos nem rakhatja össze mert el kell altatni etc. Későn haza holdvilágnál. (1914. máj. 3.) „Bob lovagol a tarkán, bemegyek Emmyvel a kórházba, Balog orvos jön előkészítenek mindenféle kötszereket tüzesítenek tűket stb., érzékteleníti Emmy kezét, az kék és érzéktelen lesz, akkor felteszik az operáló asztalra és helyre teszik a tört kart, aztán gipszpólyákba teszik, minden jól megy, Emmy egészen víg.” (1914. máj. 4.)

Történnek azonban jelentősebb katasztrófák is a környéken, többnyire tüzesetek: „Egész nap nyugtalan vagyok, félek a tűztől, este jön Jóska, mondja, ne ijedjünk meg, tűz van, csakugyan ég az állás. Influenzám miatt nem merek csak a kapuig menni, mondja Jóska, hogy 2 szegény

tehenet kihoztak, az egyik már egészen elalélt. Hamar vége a tűznek.” (1914. jan.21.); „Délben halljuk, hogy Várdán nagy tűz van, leégett a katolikus templom, bemegyünk a nagy lovakkal, Emmy, én és Bob, a templom teteje egészen leégve, Dömötör tisztelendő úr mutatja a kárt, mondják, hogy bement az égő templomba a szentségért. Szomorú látvány a csonka torony [...] (1914. ápr. 30.); „[...] Anarcson nagy tűz volt leégett a malom, a szeszgyár, megijedek, nem tudom a telefont megkapni.” (1914. okt. 23.)

Az ünnepek, főként egyháziak, tagolják a napló hétköznapijait, de beszámol családi évfordulókról, névnapokról is: „Apa születésnapja, ma lenne 95 éves.” (1914. jan. 21.); „Névnapom. Emmy reggel gratulál szép virágok, szép ajándékokkal. Bobtól is kedves ajándékok, délben champagnert iszunk.” (1914. máj. 28.) A húsvéti ünnep leírásakor jól érzékelhető, hogyan kapcsolódik össze a közösségi és a családi megemlékezés, s hogyan köti hozzá átmenet nélkül a mindennapos történeteket: „[...] megyünk gyalog a feltámadásra Ajakra. Szép ünnepély, megható. Vajbárányt csinálunk. Bob, Emmy húsvéti tojásokat adnak, Bob szőlőt. Reggel Bob ajtajába helyezem el a húsvéti tojást. Ajakon szép processio és mise, utána a szentelés, Bob festi a szentelést. Itthon 3an költjük el a szenteltet, Isten áldja meg! D.u. olvasunk a kertben, sétálunk, ibolyát szedünk. A kertészhez, ki elszédült, beszélek a fejs miatt is. (1914. ápr. 12.) Szem előtt tartva, hogy Anarcson görögkatolikus egyház is működik, nem meglepő, hogy nem csupán római katolikus szokásokról találunk feljegyzéseket: „Az oroszok pászkát visznek szentelni, kicsit muzsikálunk.” (1914. ápr. 19.) Az egri érsek ünnepi látogatása arra is alkalmat teremt a naplóírónak, hogy a szomszéd falu lakóira csípős megjegyzést tegyen, éppen a pünkösdi ünnep idején: „Mondják hogy Ajakon is lesz bérnálás az érsek maga mondja, mert felírtak hozzá, hogy sátoros cigányok veszik körül őket, ők nem mehetnek a templomba oly messze mint Sítke s ezek a lázongó akaratos parasztok kiviszik, hogy az érsek eljön nekik Ajakra!” (1913. jún. 3.)

Néhány népszokásról, népi hiedelemről is hírt ad a napló. Olvashatunk pl. kapuáldást, az új kapu elkészültekor: „A Jó Isten áldja meg a kaput, hogy még számos évekig vígan járjunk ki s be rajta jó egészséggel jó létben. Ha kimegyünk, jóra menjünk el, ha bejövünk, jóra jöjjünk egy kedves otthonba! Zárjon el tőlünk minden rosszat, eressen be minden jót.”, majd hozzáfűzi: „Mari (Asztalos) megy át rajta először szekéren az esküvőjére. Este levest hoz.”, jelezvén a szolgáló szoros hozzátartozását a család életéhez. (1914. febr. 24.) Említi az április 1-jével kapcsolatos tréfás szokásokat is: „Emmy mondja, hogy a kertész keres, elhiszem. Aztán jön Józsi, Tomcsák, hogy miért hívtuk – áprilisba küldték őket. [...] Reggel találom áprilisi kártyát, halat, cukrot, Bob készítette. (1914. ápr. 1.) Arra is találunk példát, hogy népi

gyógymódot alkalmaz állatok gyógyítására: „Agárdiné tanácsára tyúkganaj és fűzfa taplóval megfűstöljük Picit [...] a ló fejét felébe tartjuk egy kendővel letakarva. Úgy látszik, igazán használ unberufen.” (1914. ápr. 17.) Olykor úgy említ egymástól független eseményeket, mintha ok-okozati, de legalábbis természetfeletti összefüggést sejtene köztük: „Szegény Sallay Idát temetik, talán szegény Elisekától kapta a tuberkulózist, kit akkor utolsó időben kiszolgált? Kék koporsóban viszik a sáros falun végig. A kis barázdabillegető is elpusztul.” (1914. márc. 29.)

Halálesetekről is beszámol naplójában, falusiak haláláról éppúgy, mint köztisztelőben álló helyi méltóságokról: „Szegény öreg Okolicsányi¹⁴⁹ Várdában meghalt, tegnap még egészségesen ment be, de ma már egy furgon hozza feketével letakarva koporsóját, *senki se kíséri*, Szabolcs megye egyik utolsó igazi ura elmegy, szegényen is mindig úr maradt. Nem kell már az úr, *nem kíséri senki*.¹⁵⁰ Vele megyünk egy darabon. Az örök világosság fényeskedjék neki.” Visszafogott hangon számol be a pápa¹⁵¹ haláláról: „Kertészék udvarán hallom, hogy a pápa beteg, majd hogy meghalt. Isten nyugtassa a drága lelket, s adjon neki méltó utódot.” (1914. aug. 21.) Máskor összekapcsolja egy történelmi személy halálának emléknapiját egy kedves barát halálának évfordulójával: „Rákócziért gyászmise, egyszerűbb mint más években, de megható gondolni, hogy hány hős társa van most, ki a hazáért küzdve esett el, és hogy ki a misét olyan lelkesülten alapította, szegény kedves László¹⁵² is már régen pihen.” (1914. okt. 29.)

A szolgálok sorsáról való gondoskodás visszatérő motívum a naplóban. Szolgálok házasodnak, elmennek, újak jönnek, ám az is előfordul, hogy egy-egy szolgálonak tovább kíséri sorsát: „Jóska, elég ügyes s nem is rossz szándékú, de kóbor lélek. Hamburgból gyalog jött haza, este már Szécsi Teri van nála, ezt meg kell akadályozni [...] (1914. jan. 14.); „Józsi Várdába megy, nem jön haza éjjelre, nyugtalan vagyok emiatt.” (1914. febr. 22.) Isten szolgálóinak sorsa is foglalkoztatja: „[...] jön az ajaki tisztelendő úr [...] Régen hallom, hogy hibában van, hogy adósságot csinált stb., de jó ember, csak nem felel meg helyinek. A kis tót faluból, melyben jól érezte magát eltették, mint Pinczeffyt a Liptai választáskor, politikai okokból eltették s mostan is annak az áldozata, s az érsek káplánnak rendelte ezt a már idős embert. Búcsúzni jön, könyveket hoz ajándékba (a francia forradalom). Magánkívül van, igen sajnálom szegényt, de oly szomorú egy papot ily kétségbeesetten, ily kishitűnek látni.” (1914. febr. 9.)

---

¹⁴⁹ Okolicsányi Menyhért (1833-1914)

¹⁵⁰ Kiemelés K. E.

¹⁵¹ X. Piusz (1903-1914)

¹⁵² Forgách László (1845-1911)

Czóbel viszonya a természethez, s különösen az állatokhoz jól nyomon követhető a naplóbejegyzések nyomán. A napló gyakori szereplői a lovak, kutyák, de lepkék, galambok, cserebogarak, bika és egy barázdabillegető is felbukkan a szövegben, míg a növények közül a bazsarózsát, a citromfát, a mohát, az ibolyát, a magnóliát, a kék Szt. György virágot, a fenyőt, a napraforgót és a kukoricát említi. Napi szinten rögzíti, hogy ki melyik lovon lovagolt, melyiket fogták a kocsi elé. Beszámol a lovak kötelező besorozásáról, a ló asszentációról is, amelyen „a tarkát beírják a málha osztályba”. (1914. máj. 12.) Amikor pedig a lovakat be kell szolgáltatni a hadi események hátszínházi támogatása céljából, többször „meglesi” kedvenceit a közeli táborokban, s beszámol róla, hogyan tartják őket: „Pici és a Tarka a szekérhez kötve, 3 kutyám egy zsákban, Istenem, csak a lovacskáinkat el ne vinnék, ha az embereknek még ezzel segíthetnénk! de hogy csak őket is feldobja az ágyúgolyó!” (1914. szept. 26.); „Elbúcsúzunk a tarkától és a Picitől. Oh bárcsak viszontláthatnánk a kedveseket jó egészségben [...]” (1914. szept. 29.); „Picit és tarkát szabadon látjuk, jönnek, kedvesek és barátságosak.” (1914. okt. 17.) Éppen a lovak kapcsán szó esik régészeti leletekről is, melyek értelmezésekor Czóbel ironikus hangon utal egyik gyakran versbe foglalt témájára, a lélekvándorlásra is: „[...] 2 fogat vár, egyikre felülünk, másik Jósa doktort¹⁵³ hozza ki. A múltkor hallott meteorból hoz egy nagy követ s beszél ősmagyar sírokról, hogy a ~~gaz~~ szegények „feltorozták” lovaikat s csak a csontját temették el a hőssel, de a gazdagok eleven! lovat temettek el, mert a lovak lábai összekötve s a koponya helyzetéből látszik, hogy levegőt keresve nyújtotta a nyakát a szerencsétlen állat. Higgyünk az igazságban s reméljük, hogy ezen kegyetlen majmok – őseink – most valamely lélekvándorlási phasisban igavonó marhák.” (1914. jún. 15.) A kutyák sorsa sem közömbös számára: „[...] a kis kutyák farkát levágjuk. Bolond divat egy állatot így megcsonkítani, soha se tételném, de ha elajándékozom őket, akkor nagy korukban vágják le farkukat, az még rosszabb. (1914. márc. 11.)

Olvasmányélményeiről a naplóból csupán nagyon kevés információt kapunk, 1914-ben mindössze három szerzőt említ meg: Apponyit, Szent Ágostont és Mirabeau-t. Apponyi könyve elnyeri tetszését: „Roppant érdekes könyv, józan, nem ostoba humanitais dochtrinák által megvesztegetett ész. Milyen tisztán és egyszerűen lát!” (1914. jan. 23.) Szent Ágostont egyszerű felkiáltással jellemzi: „[...] milyen komplikált egyén!” (1914. jan. 24.) Mirabeau-ról megjegyzi, hogy „Kellemetlen, de érdekes, s ez az egész világ elmúlt, eltűnt. Gyerekkoromban mesének tartották a forradalom gondolatát és most felüti fejét, mintha ez lenne a természetes gondolkodás. Mi jön ezután?” (1914. márc. 25.)

¹⁵³ Jósa András, régész (1834-1918)

Az 1914-es napló évében megjelenő kötetének (*Az erdő hangja*) szerződésével és korrektúramunkálataival kapcsolatban is találunk utalásokat a szövegben, melyek nyomán képet kaphatunk arról a státuszról, amelyet egy többkötetes szerző a kiadó számára képvisel: „Jön Martha [?] levele, írjam alá Singer és Wolfnernek, hogy lekötöm írói honoráriumomat, hogy Martha [?] költségét fedezze (1105 k.-t előlegezett a kiadásra). Roppant kellemetlen, hiszen így magam is kiadtam volna, ha kötelezettséget vállalok, hálásnak lenni még [?]! és mindenféle kellemetlenségbe jönni.” (1914. jan 22.); „Megérkezik a korrektúra »Az erdő hangja«.” (1914. febr. 12.); „Nagy szél, a postára, kötetemet küldöm Endrődinek, Benczúrné, Lónyaynénak, Barthának.” (1914. máj. 2.); „[...] jön Martha [?], megbeszéljük a könyvet, mondja, küld nekem 100 kötetet.” (1914. máj. 4.) Mikor novemberben Budapesten jár, felkeresi *Az Ujság* egyik szerkesztőjét a Rákóczi úti kiadóhivatalban, akivel korábban kapcsolatban állt, ám kiderül, hogy az már nincs a lapnál. (1914. nov. 28.) Közvetlenül ezután ellátogat kötetei kiadó-jához is, ahonnan szintén mérsékelt sikerrel távozik: „[...] az Andrássy útra Wolfnerhez, beszélek vele, kérek honoráriumot, sok kifogás.” (1914. nov. 28.)

A napló beszámol a kor néhány technikai vagy kulturális újdonságáról is, sógornője, Mednyánszky Margit levelét említve beszél „repülő emberekről és asszonyokról”, s velük egy lapon említve: „tangózó párokról”. (1914. ápr. 3.) Beszámol egy fogyasztógépről: „A patikában beszélnek, hogy Liptay az orvos electricus székébe ült, hogy fogyjon, s 1 óra alatt egy kilót fogyott [...]” (1914. márc. 10.) Bepillantást nyerhetünk abba is, milyen konfliktusokat okozott pl. az 1912 szeptemberében átadott Kisvárdá–Baktalórántháza helyiérdekű vasútvonal a helyiek életben: „[...] visszajövet halljuk, hogy fűtyül a vonat. Mondjuk Tomcsáknak, álljon meg, leszállunk, s egyszerre látjuk, hogy a tarka galoppban megy a vonat felé, rettentő veszélyben vannak, de a vonat elsiklik, s a tarka pár lépésre a vonat előtt megáll a tarka [sic!]. Rémes látvány, hála Istennek semmi baj nem történt. (1914. márc. 20.) Majd alig egy hónap múlva nyugtázza: „Várdába a tarkán Bobbal kommissiózni, visszajövet a vasúttal találkozunk, de a tarka okosan viselkedik.” (1914. ápr.27.) Hasonlóan idegenkedik az autóktól is: „D.u. jön Elsa, Erzsébet új, gyönyörű autójukkal. Isten őrizze őket! Mégis mennyivel szebb egy szép kocsi lovakkal!” (1914. máj. 24.) A mezőgazdasági gépek sem lelkesítik: „[...] nézzük a gőzekét, valami harapós hamis van benne, hogy megy keresztül a mezőn [...] (1914. okt. 22.). A mozi azonban őt is magával ragadja, Mándokon a helyi előljárókkal vesznek részt filmvetítésen: „Este egy cinematográfus jön a kastélyba, az ebédelőben előbb tájképek, majd egy szita-kötő átváltozása, egy párdúc kerget egy embert s beleugrik fürdőszobákba, divatárusékhöz etc. Megható darabok, tréfák, egészen mulatságos.” (1914. ápr. 6.)

Már a háború kitörése előtt felbukkannak a naplóban közérdeklődésre számot tartó események is, személyes reflexiókkal ellátva: „Párizsból nyugtalan hírek. Caillauxné lelőtte Figaro directorát Calmette-et, emiatt zavargások. A gyilkos asszonyt a tömlőben úgy tartják, mint egy királynét – (míg szegény Marie Antoinette-et, a királynét úgy tartották, mint egy gyilkost. A szocialista Caillaux úgy érti az egyenlőséget, hogy ő és feleségének minden szabad, míg azoknak, kik neki nem tetszenek, semmi.) (1914. márc. 23.)

A kohéziót a háborús és az azt megelőző időszak történései között éppen a Lejeune által kiemelt „jelentéktelen események” biztosítják, a folytonosságot, az állandóságot ugyanis éppen ezek tartják fent, s ezek rögzítésének köszönhetően nem képződik vágásszerű határvonal a személyes történetben. Mikor novemberben Czóbel a fővárosba utazik, már viszontagságokkal és soha nem tapasztalt *kényelmetlenségekkel* kell szembenéznie, ám a háború előtti élet nem lesz semmivé, míg étterembe, kávéházba, áruházba, kiállításokra lehet járni, vagy éppen az állatkertbe látogatni: „A szépművészeti múzeumban kiállítás lehangoló, ügyes középszerűség, érdekes egy mask alulról megvilágítva zöld szobában (a falon függ nagy árnyat vet). Még néhány régibb képet nézek, felfrissülni megyek az állatokhoz, milyen igazi édes teremtmények, ingó nagy giraffeok, szép bölények, kedves elefántok, a szomorú, perverse majmok, pici selyemmajmok, madarak.” (1914. nov. 27.)

1914. június 28-a ezzel együtt változásokat okoz a napló tartalmában és a bejegyzések megformáltságában egyaránt. A trónörökös halálának híre még aznap megérkezik, több forrásból is: „[...] ozsonnához készíték, jön Józsi mondja: hogy baj van, a trónörököst és a feleségét agyonlőtték Sarajevóban. Megyek a postára kérdezni, Mariska mondja csakugyan telefon hír jött, még nem hivatalosan ugyan, de igaz a rémtett, előbb bombával akarták autójukat felrobbantani, az elgurult, csak a másik autó alatt robbant, megsebesített egy alezredest. Ferenc Ferdinánd még felment nejével a polgármester üdvözlétét fogadni, de felháborodva mondta, hogy hallatlan, ha látogatóba jön bombával fogadni, ismét autóba ülnek, ekkor egy 8. éves gimnazista lelövi őket. Ferenc Ferdinánd és neje egymásra borulva meghalnak, szerbek véres gaztette.” Majd a napló eddigi narratívájától nem idegen módon, ám ezúttal egy kötőjellel szünetet képezve folytatódik a bejegyzés: „– Cseresznyeszedés Anarcson” (1914. jún. 28.)

A háború kezdetén jellemző országos lelkesedés az ország keleti határain is tetten érhető: „[...] katonai vonat, mennek a huszárok, lovak fejei néznek ki a vagonokból, a huszárok parádében, a közönség visz nekik almát, sört, stb. Mennek, mint ők mondják muszkát verni. A

mozdony és a kupék napraforgókkal díszítve.¹⁵⁴ (1914. aug. 8.); „[...] örült lelkesedéssel mennek [...] Szerbiából Galíciába, már voltak a tűzben s lelkesedéssel mennek újra oda, újabb és újabb hőstettek minden nemű és nemzetségu ezrekben, mindenféle katonája a hadseregnek hősies, nagyszerű.” (1914. aug. 28.)

A narratíva megváltozása tetten érhető a közösségi hang megjelenésében: a hónapkezdő bejegyzések személyes áldásai kiegészülnek: „Isten, áldd meg Juliust nekem és Bobikámnak! Oltalmazd éltünket, országunkat, Emmyt, Elsát útjaikon!” (1914. júl. 1.); „Isten áldd meg augusztust nekem és Bobikámnak és az egész Magyarországnak!” (1914. aug. 1.) Az eddig többségében említéseket, rövid megjegyzéseket tartalmazó bejegyzéseket hosszú, összefüggő, megkomponált történetek váltják fel, ahogyan a háború kitör és hatása eléri az országot is. A szarajevói merényletig írt első hat hónap bejegyzései mintegy 19 oldalt tesznek ki, míg a háború uralta második félév már 29 oldal terjedelmű. A közösséget érintő események gyakran továbbra is az egyének sorsán keresztül fogalmazódnak meg: a lóbeszolgáltatás problémája saját, féltve óvott és naponta emlegetett jószágait érinti, a behívások a gondoskodásuk alatt álló szolgálókat és azok családtagjait. „[Mándokon] minden üres, a ház becsukva, 2 kocsis, 2 inas, kertész is pár, mind elmennek, éppen jönnek a lovakért, megy a 4 kocsi ló Hutschenreiter, a gazdasszony, a szakácsné, mindenki sír.” (1914. aug. 1.); „Du jön Zsigmond [...] mondja, hogy vissza megy a hadsereghez, de nem tudom, komoly szándéka-e? mért húzza a dolgot. Ha már elmegy.” (1914. aug. 3.); „Renée ott [az állomáson] Horváth Ferivel kis Renée és fia, búcsúznak mind Feritől, kit behívtak, igen szomorúak.” (1914. aug. 8.)

A fókusz azonban gyakrabban kerül országos problémákra, közösségi cselekvésekre: „[...] sok fekete zászló Ferenc Ferdinándért.” (1914. júl. 3.); „Giesl¹⁵⁵ elhagyja Belgrádot, ezzel a háború megkezdődött.” (1914. júl. 25.); „Azt beszélnek hogy a muszka 16 hadtestet mozgósított a mi határainkra. Isten őrizzen!” (1914. aug. 1.); „Európa fegyverben – vak izgalom.” (1914. aug. 7.); „[...] a vásártéren több ezer ember, népfelkelők civilben, kit munkára küldtek ki s most őrzik őket.” (1914. aug. 14.); „[...] délen, nyugaton éjszaken öldöklő harc, ágyúdörög, rohamok, öldöklés – halál.” (1914. aug. 28.); „Belgrádot bevették hős csapataink.” (1914. dec. 2.) Személyesen jelenik meg maga a miniszterelnök is, aki tekintélyével, szakértelmével és retorikájával hiteles szereplőként áll előttünk: „[...] jön Anton [?] _ _ ¹⁵⁶ Tisza István feleségével! Tisza Ilona roppant kövér, de csinos arcú. Tisza István ma Magyarországon a legérdekesebb ember – egész ember, az ő előre látása teszi, hogy még így is állunk ebben a rette-

¹⁵⁴ Az utolsó mondat utólagos betoldás, a bejegyzés készítésével (véltetően) egyidőben keletkezett.

¹⁵⁵ Vlagyimir Giesl Freiherr von Gieslingen, belgrádi osztrák–magyar követ

¹⁵⁶ A név egy része a kéziratban vízszintes vonásokkal helyettesített.

netes háborúban, s ha személyes gyűlölködésből nem obskurálnak ellene 10 évig, ma biztosan jobban állunk. Bejárta mind a muszka által bejárt helyeket, Uzsok, Körösmező de mondja hogy a ruthén árulás éppen nem volt oly nagy, mint azt szerették volna feltüntetni, szegény emberek, ha a kozák lándzsaheggyel kényszerítette, persze megbontották (?) az utat, de ez minden, a görögkeleti papokat pedig éppen a zsidók adták fel, mert ivás ellen prédikálnak s így a kocsmáknak ártanak stb. Roppant praecise Tiszának beszédje mindjárt korrigálja az impraecisiót.” (1914. nov. 9.) Általában elmondható, hogy a nyilvános térben tekintéllyel bíró férfiszereplők jelentik a *hiteles* hírforrást, még akkor is, ha éppen a privát térben történik az információközlés: „[...] gyalog Iskához, nincs senki otthon. Budoirjában várom – léptek – jön be egy csinos fiatal huszár hadnagy, Teleki Jankó. Keresztül volt löve, azonkívül lova ráesett, megbénult, most ismét megy a harcba. Beszéli, hogy egész hadseregünk a poroszoknál!! azért itt a Kárpátokon e veszedelem, óriási csaták kilátásban, de döntő ütközet? szó sincs róla, bár mennyi vér, bár mennyi hősiesség, mind csak, hogy Vilmos egész erővel mehessen Franciaországba!! Istenem csak már nekünk lenne békénk!!” (1914. nov. 29.)

A külvilágból érkező hírekben rengeteg a bizonytalanság: „[Bobot] egy vasvillás ember feltartóztatja. Később kisül, hogy egy, vagyis sok francia autóra lesnek, melyek, *állítólag* francia pénzt visznek a muszkának, a falukon drótköteleket húznak, barikádokat csinálnak stb. Emmyvel megyünk a kis állomásra *valószínűleg* az utolsó vonat megy Anarcsról, mert a vicinálisokat beszüntetik.” (1914. aug. 5.); „*Hírlik*, hogy katonaság jön, de csak a minisztériumtól kérdezik, nem kell-e munkás, mert a népfelkelőkből küldenek.” (1914. aug. 8.); „A faluban a háborúról hol *rémhírek*, hol remény.” (1914. szept. 7.); „*A trafikban beszélnek*, hogy a lengyel vasutasok mind árulók, hogy a leMBERGI állomásfőnök a pincében telefont tartott, onnan értesítette az oroszokat, hogy Munkácson kolera van etc.”¹⁵⁷ (1914. szept. 21.) Gyakran érkeznek ellentmondásos hírek: „[A szakácsné sebesülten hazaérkezett férje] érdekes dolgokat beszél: milyen jó tüzérségünk, hogy elnémította a muszka ágyúkat, hogy feldobja a gránát a lovakat, sőt az ágyúkat is [...] (1914. szept. 25.); „[...] egy őrnagy mondja, hogy nincs fegyverük – 500 ember és 40 puská! egy része a Mándokon álló vagonokban (?) lakik, éppen vacsorára vannak commandírozva, sok köztük részeg, nem nagy disziplína látszik.” (1914. szept. 27.)

Az egyén gyakran a szilárdnak hitt közösségi értékek, kulturális minimumok megrendülését érzékeli: „[A parasztfiúból lett pap a] sekrestyében mondja: majd segít nekünk a német, »ha kitekerte a francia nyakát«. Szép mondat egy paptól, egy lépésre az oltári szentségtől!!” (1914. szept. 21.); „Egész Várdán a boltok zárva, zsidó ünnep, de vasárnap minden nyitva a

---

¹⁵⁷ Kiemelések K. E.

háború miatt!, hiszen az csak keresztény ünnep, ez mégis erős!” (1914. szept. 21.); „[...] So-
ósnehhoz, az atelierben fogad, beszélünk előbb háborút, szépművészetet, ő is sajnálja azt a sok
szépséget, mit elpusztítanak __ most e rémes háborúban.” (nov. 20.); „A németek repülőgép-
ből bombát dobtak a Notre Damera Párizsba!!! és a *mi ágyúink* vívják az *ő harcukat* Antwer-
pennél és mindenütt. A *mi háborúnk*ról Galíciából hála Istennek, unberufen jobb hírek.”
(1914. okt. 14.) Ezzel a háború az egyén számára megosztottá válik: „az ő harcuk” más célo-
kért folyik, mint a „mi háborúnk”. A „mi” pozitív, értékörző és közös európai értékeinket
megóvó magatartással párosul, az „ők”, akik a valóságban szövetségesként állnak mellettünk,
lerombolják ezeket az értékeket.

A háború a család életét is közvetlenül érinti és megváltoztatja, a hagyományos női szerepkö-
rök is átalakulnak. Emmy már háborús körülmények között utazik haza Jeruzsálemből: „Me-
gyek elébe Várdába, sok csöcselék, különösen asszony nép. Kellemetlenül néznek a váróte-
remben. A főnök elkergeti őket, végre jön a vonat. Emmy hála Istennek jó egészségben haza-
jön, hoz nekem szép bethlehemi ruhát, heluáni gyöngyöt, cairói táskát, marrakeshi csipkét.
Sok érdekest beszél, élvezte útját. Pestről már csak nehezen érkezett, sőt Triesztből is.” (1914.
aug. 4.); „Igazolvánnyal megyünk Várdába. [...] Az egész házban [a Mándoki kastélyban]
semmi férfi cseléd nincs, helyette Eszti szolgál fel – nagyon előrehaladt állapotban. [...] Min-
den ezüst eltéve, az ebédlőből lesz kórház, a szalonban eszünk. [...] Elza visz virágokat és
pogácsát a katonáknak [...]. (1914. aug.3.); „[...] a [mándoki] kastélyon vöröskereszt zászló,
a nagy ebédlőben, hol annyi víg lakoma, tánc, flirt volt, most kórház, 8 ágygal várja a sebesül-
teket.” (1914. szept. 10.); „[...] du. megyünk Várdába, a katonáknak viszünk almát, sárga-
dinnyét, jön a temesvári 7es megint, kik már Szerbiában tűzben voltak, egy egész gyerekfiú is
velük, vígan int a zászlóval.” (1914. aug. 26.); „[...] a Hintós (?) hegy alatt hallok 3 ágyülö-
vést, majd 2őt, majd ismét 3at 16ig, mások mondják 21ig. Felmegyünk a Hintós hegyre majd
haza, a postára, a »lengyelek gyakorolnak«, mondják, mások ijednek, hogy ellenség, így van
ez az izgalom most mindig. (1914. szept. 5.); „Reggel Emmi beszéli, hogy zárdába akar men-
ni.” (1914. szept. 19.); „[...] az állomás mésszel desinficiálva kolera miatt, mert több helyen
voltak kolera esetek.” (1914. szept. 24.); „Későn jövünk haza, még bemegyünk a sebesültek
vacsorájához, érdekli őket bethlehemi ruhám, kellemes este.” (1914. szept. 28.) A megszo-
kott otthonos kényelemnek nyoma sincs: „Az 1ső osztályi vasút váróterem valóságos maga-
zin, párnák, korszók, kenyerek, minden felhalmozva. Hordágyak, szekerek az állomáson.”
(1914. szept. 21.); „[...] kérem nem tudna-e mondani egy closet-et – feleli menjek be a fő-
nöknéhez. Csakugyan egy szíves asszony fogad, látok 2 closetet a 0.0. felírással. Kérem nyit-

ná ki, de az asszony feleli: nem lehet, mert most, hogy a fürdő télen szünetel, a closetet »speisnak« rendeztem be, de tessék a kertbe menni etc.” (1914.nov. 7.); „[...] elég gyorsan érkezünk Pestre, sok katonavonatok, sok sebesültekkel. Egy vonat csupa vereskeresztrel, az utolsó cupéban egy fekete † reá írva hulla kocsi!” (1914. nov.). Programmá válik a front változásainak, elhelyezkedésének megfigyelése a közeli magaslatokról: „[...] d.u. Elsa és Répászkyval a Totemkára [?] az ágyút hallgatni, nagyon távol hallunk 3 lövést, de nem biztos. Isten engedje, hogy ha már kell annak a rettenetes harcnak lenni, minél távolabb legyen.” (1914. dec. 14.)

A nők egyaránt jelennek meg aktív, erős, teherviselő szerepben és kiszolgáltatott, passzív aldozatként: „[...] 2 katona és egy leány, mind Galíciából jöttek, szegény leány még a menekülés borzalma alatt beszéli, hogy anyja, testvérei ott maradtak [?] városba, egy golyó nála, mely testvére mellett repült el kertjükben, a cserkeszek hogy jöttek kérni kenyeret – ha nem lesz, ígérték, hogy agyonütik őket, azon kívül minden fehérneműt elvittek, még női blúzt is, mindent [...]” (1914.nov. 7.); „[...] Marthához, a palotájában kórház, ő seper, sír, lelkesül, kedves és temperamentumos, bevisz a sebesültekhez, simogatja a fejét a katonáknak.” (1914. nov. 24.)

A naplóból az antiszemitizmus és az idegengyűlölet hangjai sem maradnak ki: „Egy zsidó és egy magyar asszony egy kisleánnyal jön be, elég udvariasak, de mégis úgy tesznek, mintha ők lennének az urak.” (1914.nov. 7.); „[...] Kranz fogorvoshoz, az első hang a németek ellen, hogy igen hasonló a zsidó fajhoz etc.” (1914. nov. 19.); „[...] kellemetlen scene, egy idős hölgy egy csinos fiatal lánnyal angolul beszél, beleavatkozik egy passenger a hölgy valódi német kiejtéssel mondja, hogy ez az ő angol leckéjük, neki ehhez joga van, beleavatkozik egy komisz, de sznob tiszt, ki egy torzszülött arcú zsidó, az egész egy brutális, gyáva támadás.”; „Megyünk Nyíregyházáig, onnan néhány 2od osztályú utas száll be az 1ső osztályba, többnyire zsidók, de elég tisztességesek sőt egy öreg, kit majdnem magyar gentrynek lehetne venni egész kedélyes [...]” (1914.nov. 7.)

1. 3. Kritikai szövegek kvantitatív vizsgálata

Ebben a részben áttekintem a Czóbel korában és az azóta megjelent kritikákat, röviden megjelölve azokat a problémaköröket, értelmezési kereteket, amelyek köré egyes korszakok recepciója épül. Ehhez a legszélesebb körben elérhető szakirodalmat gyűjtöttem össze a human tudományok irodalmát (is) feldolgozó bibliográfiai és teljes szövegű cikkadatbázisok, intézményi repozitóriumok, folyóiratgyűjtemények keresési felületeit használva. Az eredmény,

egyben az elemzés alapja a *Függelék I*-ben kronologikus csoportokban közölt kritikai irodalomjegyzék Czóbel Minka recepciójának egyes tételeivel. Miután az így létrehozott szövegháló fontosabb csomópontjait röviden bemutatom, – megfelelő előmunkálatok után – kvantitatív elemzést végzek a kritikai szövegtörzshöz. Szándékom, hogy az eddigi, kizárólag szoros olvasással keletkezett összegzéseket és áttekintéseket a kritikai szövegekről adatokkal tudjam kiegészíteni. Gondolok itt például Menyhért Anna *Női irodalmi hagyomány* című könyvének Czóbel Minkáról szóló fejezetére, melynek bevezetőjében Menyhért szubjektív montázszerűen összegzi Pór Péter 1974-es utószavának Czóbel-képét.¹⁵⁸

A recepció értékelésekor három korszakot különítek el: a kortárs kritika, a '70-80-as évek kritikája és a '90-es évek óta született kritikai írások. A kortárs lapok közül főként A Hét, az Új Idők, a Pesti Napló, a Budapesti Szemle, a Budapesti Hírlap, a Vasárnapi Ujság, a Fővárosi Lapok foglalkoznak Czóbel Minka írásaival. A kortárs recepció jobbára két szélsőséges véleményt fogalmazott meg: egyik az elragadtatott dicsérő hang, másik az értetlen elmarasztalás.¹⁵⁹ „Olvassa el bárki azt a dalt, a kinek van érzéke a poétikus alkotásokhoz s előtte fog állani Czóbel Minka nagy és nemes talentuma, mélyen érző kedélye, erős phantasiája és hatalmas művészete egyszerre. Bóditóan szép dal; — minden sora ígér: olyan a hatása, mint a varázsitalé.”¹⁶⁰ „Azonban ily értékes költői tulajdonság dacára sem merjük jósolni, hogy a tehetséges költőnő valaha igazán becses munkákkal fogja megajándékozni irodalmunkat.”¹⁶¹ Gyakran közös tengelyt képez e két szélsőséges kritikai hangnem között a nőírókra szabott kettős kritikai mérce: írása nőíróhoz képest ügyes, nőként olyat tud, amelyet a férfiak nem – fiatal hölgynek nem való ilyen téma: „Czóbel Minka egy tehetséges nő éles szemével vizsgálja az emberi lelket. Észleléseit és gondolatait előkelőséggel, szellemmel adja vissza és oly erővel, mely némileg férfias. Erénye azonban nőies és kedves, mint minden, a mi erre a sajátosságokra emlékeztet.”¹⁶² „Élményei, költői fáradozásai végül bölcselgő elmélkedésekben, a lét és nem lét, az élet és a halál, a mulandóság és a végtelenség titkainak fürkészésében keresnek pihenést, vagy újabb gyötrődést. Kétes tárgyai a költészetnek, súlyosak egy gyöngéd női lant pengetéséhez.”¹⁶³

¹⁵⁸ MENYHÉRT 2013, 99.

¹⁵⁹ Vö. KAPUS Erika, „Czóbel Minka kortársai kritikájának tükrében. Két torzító montázs”, in *Különböző roppant kedvesek*, szerk. DEÁK-TAKÁCS Szilvia, Spanyolnátha könyvek ; 27. (Hernádkak: Példa Képfőiskola Művészeti Alapítvány, 2017), 29–37.

¹⁶⁰ ENDRÓDI Sándor, „Czóbel Minka”, *Fővárosi Lapok* 30, 355 (1893): 1.

¹⁶¹ „Nyirfalombok”, *Képes Folyóirat - A Vasárnapi Ujság füzetekben* 7 (1890): 445.

¹⁶² -ö., „Elbeszélések”, *Budapesti Hírlap*, 1891, 135 kiadás. 25.

¹⁶³ „Kakukfüvek. Költemények. 1890-1900. Írta Czóbel Minka. Budapest, az Athenaeum Részvénytársulat kiadása, 1901”, *Budapesti Szemle (1873-1944)* 30., 112/312. (1902): 472.

Évtizedekkel a költő halála után, a '70-es években figyelnek fel újra Czóbel szövegeire, elsősorban Pór Péter 1974-es kötetének, benne Weöres Sándor előszavának és Weöres pár évvel későbbi antológiájának köszönhetően.¹⁶⁴ Ezek a szövegek teremtik meg a tehetséges, ám csúnya, magányos vénlány mítoszt, amely nem csupán a költő alakjának értékelésére, de verseinek értelmezésére is rányomja bélyegét évtizedeken át, s készleti magyarázkodásra később is Czóbel Minka kritikáit.¹⁶⁵ Aprólékos, részletes szövegelemzések is születnek ebben az időszakban, melyek nem ebből a mítoszból indulnak ki. Bori Imre (1985) figyelmeztet rá, hogy „[...] nem szabad azzal az »ironikus figyelemmel« sem közeledni művéhez, amellyel többen is közeledtek hozzá az elmúlt egy-két évtizedben, inkább szánakozva felette, mint megértve a költő szimbolista törekvéseit.”¹⁶⁶ Bori határozottan modern kezdeményezésnek tartja Czóbel költészetét, s a szimbolizmus előfutáraként elemzi műveit. Úgy véli, hogy a '10-es években írta legjobb verseit, noha a századvég zárókövének nevezi a korpuszt. Olyan elemként tekinti, amely nem zárványként van jelen a magyar költészetben, hanem progresszív, kísérletező, termékeny talaj, kapocs a későbbi nemzedékek számára.

Ebből az időszakból kiemelhetők még Pór Péter *Konzervatív reformtörekvések a századforduló irodalmában* (1971) címmel Justhról és Czóbelről írt kötete, Danyi Magdolna érzékeny, részletező elemző munkája (1980), de idézhetjük Könczöl Csaba rövid cikkét is (1975), amelyben Czóbel *dilettantizmusát* próbálja erényként megmutatni. A filológiai kutatások terén kiemelhetők Margócsy József publikációi, szövegközlései (levelek, naplórészletek). Ekkoriban jelenik meg Kis Margit monográfiája is (1980) a '40-es években szintén általa készített életrajz nyomán, amely meglehetősen szubjektív, többszörös személyes közvetítéssel terhelt¹⁶⁷ munka, mégis napjainkig az egyik legtöbbet emlegetett kötet a szerzőről.

A '90-es években fontos munkák születnek Czóbel Minkáról: S. Varga Pál költői *fejlődésének* történetét rajzolja fel részletesen (1994), sok elemzéssel, versrészletekkel, ami tekintve, hogy ekkoriban nem egyszerű hozzáférni a primer szövegekhez sem, hiánypótló írás. Jenei Teréz a

¹⁶⁴ CZÓBEL 1974, WEÖRES 1977.

¹⁶⁵ Ld. pl. „Minka a ránk maradt fotók alapján nem nevezhető csúnyának, külseje nem sokban különbözik a korabeli közízlés által legszebbnek tartott hölgyekétől.” TÁLAS ANIKÓ, „Czóbel Minka és Büttner Helén barátsága”, *Szabolcs-szatmár-beregi levéltári évkönyv* 13. (1999): 249.

¹⁶⁶ BORI Imre, *A magyar irodalom modern irányai*, I (Újvidék: Fórum, 1985), 233.

¹⁶⁷ A nem túl szerencsés módon szerkesztett kötetben Kis Margit többször zárójeles megjegyzéssel (Czóbel Minka szóbeli közlése) állításainak alapot teremteni, ezek azonban nem mások, mint egy idős ember távoli emlékei, melyeket egy másik ember jegyzett le, beszélgetéseik alapján. Érdekes volna néhányat összevetni a naplók primer szövegével, s rámutatni az anomáliákra.

Donna Juanna című drámáról ír, Tóth Anikó elindítja azt a szálát, amely az ezredforduló után igen népszerű lesz: Büttner Helén és Czóbel Minka barátságának filológiai nyomát kutatja, Szepesi Attila néprajzi vonatkozásokat elemez, míg Újszászi Zsuzsanna felfedezi Czóbel versét egy 1932-es kanadai antológiában.

A 2000-es évek publikációit Kúspér Judit készülő doktori értekezésének részlete indítja az *Irodalomtörténet* lapban (2000), amely az első alapos, a feminista kritikára is kitekintő, a nemzetközi szakirodalmat szem előtt tartó munka Czóbel szubjektumábrázolásának sajátosságairól. Ez a munka jelenik meg később jelentősen kibővítve a disszertációban (2008), s csaknem két évtized múlva könyvalakban (2019) is. Fontos írások Pécsi Emőke (2009), Földes Györgyi (2009, 2014) és Menyhért Anna (2012, 2013) szövegei is, valamint Kúspér Judit újabb cikke a novellisztikáról (2018), melyek már mind a Kúspér által korábban elkezdett posztstrukturalista elemzői attitűdöt képviselik, továbbvívve a dzsenderkritikai aspektust is. A „*Jövőm emléke, múltamnak árnya*” című tanulmánykötet (2008) az első – máig egyetlen – olyan gyűjtemény, amelyben az összes tanulmány Czóbel Minka életművét elemzi, s amely igényes képanyaggal járul hozzá az emlékezetkutatás aspektusaihoz.

A kvantitatív szövegvizsgálat gondos előkészítést igényelt, melynek menete a következő:

1. A kritikai szövegek bibliográfiájának elkészítése és a teljes szövegek letöltése, digitalizálása. Ebben az előkészítő fázisban a csupán nyomtatásban hozzáférhető szövegeket digitalizálni kell. Lehetőség szerint törekedni kell a teljességre, ám mivel ennek elérése a gyakorlatban lehetetlen, meg kell elégedni magával a törekvéssel.
2. Az immár digitálisan rendelkezésre álló (bruttó) szövegkorpuszt meg kell tisztítani, vagyis eltávolítani az oldalakról azokat a szövegrészeket, melyek nem tartoznak az adott kritika szövegéhez.
3. A kitisztított (nettó) szövegkorpuszt optikai karakterfelismerővel (OCR) gépileg olvashatóvá kell tenni. A munkafolyamat során jellemzően keletkezik pár százaléknyi redundancia, melynek mértéke az eredeti analóg szövegek hordozóinak fizikai minőségétől s a digitalizálás hatékonyságától függ. Azon túl, hogy a hibahatárt igyekszünk a minimális szintre szorítani, mivel a hibákat random tényezők s nem szándékos tartalmi torzítás okozza, elfogadjuk, hogy ez a módszer sem ad majd tökéletes eredményt.
4. A szövegkorpusz grammatikai sajátosságait szem előtt tartva készítünk egy stoplistát azokról a fogalmi jelentéssel nem bíró szavakról, melyek egyrészt a magyar nyelvre jellemzőek, másrészt az adott szövegben gyakran fordulnak elő partikuláris jelleggel

vagy tisztán grammatikai szerepben. A listán szereplő szavakat a szoftver nem veszi figyelembe a kiértékeléskor, így nem kell szembesülnünk azzal az eredménnyel, hogy a leggyakrabban előforduló szó egy névelő, egy kötőszó, vagy egy fogalmi jelentéssel nem bíró partikula. Ehhez a Voyant Tools¹⁶⁸ ingyenes online szövegelemző szoftver magyar nyelvű listáját használtam, amely azonban jelentős kiegészítésre szorult. A korpusz sajátosságainak megfelelően az eredeti, főként grammatikai elemeket tartalmazó elemek mellett stoplistára kerültek olyan túl általános jelentéssel bíró főnevek, mint pl. ember, vers, költő, szó, kötet, század, irodalom, ígék, mint ír, él, áll, jön vagy a létege teljes paradigmásora, melléknevek, mint jó, szép, nagy új, irodalmi stb.

5. A stoplistát és a megtisztított szövegtörzset a Voyant szoftverébe töltjük, s annak lehetőségeit kihasználva elvégezzük a tervezett szóstatistikai vizsgálatokat.
6. A kapott eredmények alapján elkészítjük az adatvizualizációt, hogy az eredmények közérthetőek legyenek, végül az elemző értékelést.

Maga a vizsgálat két tétellel bír: egyrészt eddig leginkább szépirodalmi szövegekről készült hasonló kvantitatív elemzés, így a kritikai szövegek ilyenfajta vizsgálata módszertani szempontból is okozhat meglepetéseket. Másrészt pedig olyan tartalmi eredményekre juthatunk, melyek igazolják vagy nem igazolják, adatokkal alátámasztják vagy nem támasztják alá, és esetleg ellenpontoszák jól bevált korábbi szoros kritikaolvasatainkat (a szövegbányász disszertációíróét, s azokét, akik korábban megpróbálkoztak reflektálni a Czóbel-recepcióra). Mindkét esetben szükségessé válik a reflexió, mely az okok végiggondolását jelenti, korábbi olvasataink árnyalása.

Az elemzés kimutatta, hogy a *Függelék I*-ben felsorolt kritikai munkákban a leggyakoribb (fogalmi jelentéssel bíró) szavak közé az 1. számú táblázatban felsoroltak tartoznak.

Czóbel	2231	soha	104
Minka	1880	szecesszió	104
Anarcs	595	Mednyánszky	103
élet	469	szubjektum	102
nő/női	339	Pán	100
boszorkány	333	tiszta	97
fehér	316	boldog	95
Donna/Juanna	191	emberi	95
Justh	274	földi	92

¹⁶⁸ „Voyant Tools is a web-based text reading and analysis environment. It is a scholarly project that is designed to facilitate reading and interpretive practices for digital humanities students and scholars as well as for the general public.” <https://voyant-tools.org/> elérés: 2019.05.22.

Bob/Büttner	229	természet	91
világ	220	távol	89
kedves	200	művészi	86
régi	197	szabad	86
lélek	195	szegény	86
halál	178	Weöres	86
Isten	165	francia	85
arany/Arany	162	mai	85
család	151	német	84
kép	147	idegen	83
költőnő	147	férfi	82
semmi	146	fiatal	82
erdő	145	pókháló	82
Szabolcs/Szatmár	140	édes	81
leány/lány	140	fekete	81
igaz	139	csúnya(ság)	68
szerelem	135	magányos	62
örök	130	festő	56
lírai	126	romantikus	56
tükör	120	virradat	56
érdekes	116	nyugat	54
álom	115	táj	54
szimbolikus/szimbolista/szimbolizmus	114	Jókai	53
idő	113	nemzeti	53
belső	112	századvég	53
dalok	110	filozófia	51
modern	110	Reviczky	36
lelki	108	vénkisasszony	32
lét	106		

1. A Függelék I. kritikai szövegkorpuszának leggyakrabban előforduló szavai

Azt, hogy a vizsgálat reális képet mutat, jelzi, hogy természetesen a leggyakrabban előforduló szavak a szerző nevei, amelyeknek előfordulási gyakorisága jó viszonyítási alapot kínál a többi szóéhoz képest. A harmadik leggyakrabban előforduló szó a szerző hovatarozására utal, ami egyértelműen megmutatja, hogy a kritikáírók fontosnak tartják őt konkrét földrajzi helyhez kötni (ez pl. egy budapesti szerző esetében vélhetően nem így volna), ami a lokális emlékeztettermítés számára releváns információt hordoz. Erre utal az is, hogy a listára a megye nevének mindkét tagja szintén felkerült.

A lista következő szava, az élet, akár stoplistára is kerülhetett volna túlságosan általános fogalmi jelentése alapján, de Czóbelnél kiemelten fontos szó (vö. Élet könyvéből – Halál könyvéből ciklusok a *Virradat dalai* című kötetben). Ha nem önmagában vizsgáljuk, hanem a listán hátrébb szorult, ám szintén a leggyakoribb szavak közé tartozó halál-lal együtt, akkor egyértelművé válik, hogy a kritikai szövegek előszeretettel reflektálnak erre a problematikára. Nem meglepő, ám fontos bizonyító adat, hogy a nő/női (s hátrébb bár, de még mindig előkelő helyen a költőnő) szavak gyakoriak a kritikusok szövegeiben, tehát dzsenderidentitással valóban számol a kritika. Azok a primer szövegekben előforduló motivikus elemek, amelyek a leggyakoribb szavak listáján szerepelnek: boszorkány, fehér, lélek, erdő, tükör, idő, természet, pókháló. Ez nem tűnik meglepőnek annak, aki jól ismeri Czóbel Minka szövegeit, itt azonban számokkal is alátámasztottá válik, hogy a kritika ezekre a kulcsszavakra reflektál leginkább. Beszédes, hogy a szecesszió és a szimbolizmus közel egyforma arányban fordul elő, vagyis a kritikusok összességében nagyjából egyforma arányban látják fontosnak e két irányzat jelentőségét az életműben. A romantikus hátrébb szorult, de ugyancsak felkerült a leggyakoribb szavak közé.

Azok közül a személynevek közül, amelyeket leggyakrabban említik Czóbelrel kapcsolatban Büttner Helén (Bob) vezet, ami jelzi, hogy kapcsolatuk fontos témát szolgáltat a kritika számára. A kortársak közül Jókai és Reviczky felbukkanása a listán nem meglepő, az őt felfedező utódot, Weörest is gyakran említi a recepció. Mivel Arany Jánost, akit maga Czóbel is elődjének tekint, gyakran csak a vezetéknévén említi a kritika, ami a *Két arany hajsza* című gótikus regénnyel való szóegyeztetés miatt nem vizsgálható eredményesen pusztán kvantitatív módszerrel. Mednyánszky nevének gyakori előfordulása érdekes jelenség, érdemes lenne tartalmilag feltárni ezeket a kritikai szöveghelyeket, talán a híres művészhez mint referenciaszemélyhez kapcsolás szándéka áll a háttérben. A csúnya*, amely talán a leginkább neuralgikus pontja a recepciónak, immár adatokkal alátámasztott módon valóban gyakori szóként értékelhető a kritikai szövegekben.

Természetesen ez az elemzés kellő fenntartással kezelendő, amennyiben nem professzionális szövegelemző szoftverrel készült. A magyar nyelv agglutináló jellegéből, a tőhangváltó szavaknak, s egyéb grammatikai anomáliáknak a következményeit pontosan kezelni tudó szoftver csak magyar (!) nyelvészek és informatikusok közös kutatómunkája révén fejleszthető. Ez a dolgozat pilot jelleggel egy szabadon elérhető, alapvetően angol nyelvre készült elemző programmal dolgozta fel az adatokat, ezért számos helyen emberi beavatkozást igényelt. A fenti tendenciák azonban így is kiválóan kirajzolódnak, amit az

adatvizualizációval készített ábra is mutat. Az adatvizualizáció megfelelő eszközökkel tovább mélyítheti az elemzést a szavak hálójának, a köztük lévő korrelációknak a felrajzolásával.

2. A Függelék I. leggyakoribb szavai szófelhős vizualizációval

Konklúzió az első fejezethez

Czóbel Minka emlékezete paradox módon a felejtést, a méltatlanul elfeledést állítja központjába. Ez az 1970-es évek óta újra és újra visszatérő retorika azt eredményezi, hogy mindig egy védekező-magyarázkodó pozícióból szólnak az életműről. A kiadott életmű mára csaknem teljességében elérhető szabadon online, a szövegek hozzáférhetősége tehát a közelmúltban jelentősen javult. Czóbel alakja termékenyen él a lokális emlékezetközösség számára, s intézményesült rendszer gondoskodik arról, hogy a közösség számára evidenciaként tételeződő normarendszerbe illeszkedő módon ne merüljön feledésbe, helyi identitással ruházva fel emlékezetét. A lokális emlékezetteremtés kétirányú folyamatot feltételez: az anarcsiak emlékezetében Czóbel Minka identitásteremtő figuraként tételeződik, amely a közösség identitását is erősíti. A lokális emlékezeten túl is időről időre találkozunk irodalmi, színházi, zenei feldolgozásokkal, de maga a név is felbukkan, némiképp leszakadva saját életművéről, sőt a mögötte rejlő szerzőről is.

Kutatásom Czóbel Minka életművének tárgyalásakor nem csupán a nyomtatásban és a digitális formában megjelent szövegeket tekintem fontosnak, de számba veszem a kéziratban hozzáférhető anyagot is, csakúgy, mint azokat a narratívákat, amelyek szövegeinek vagy alakjának említése nyomán keletkeztek. Az alkotó nemének jelentőséget tulajdonító elemzés olyan

transzgresszív gesztusokra hívja fel a figyelmet, mint a hagyományosan az irodalmi elemzések által margóra szorított napló műfaja, az előrehaladó, lineáristól eltérő ciklikus és iteratív retorika, vagy a fragmentáltság mint a jólformált szöveg alternatívájaként ható szövegszervező erő.

2. Identitásképzés, szubjektumábrázolás

A második fejezet három alfejezetben mutatja be, hogyan ábrázolja Czóbel Minka szövegeiben a szubjektumot, mennyiben kapcsolódik korának tendenciáihoz, illetve mennyiben tér el azoktól. Az első rész azt a jelenséget elemzi, ahogyan a korábban egységes, karteziánus szubjektumok központjukat veszítve, széthasadva, szétszóródva bolyonganak a verssorok között. A második rész központjában az a tér-idő kontinuum áll, amelynek negyedik dimenziója – Henri Bergson időelméletére rímelve – egy térré vált idő-komponens. Ez az alfejezet kiemelten foglalkozik a tükör mint időkapu szimbólum elemzésével Czóbel verseiben, a tükör mint heterotópia jelenségével. A harmadik rész kísérletet tesz a szubjektumábrázolást a képek felől bemutatni, narratív térként olvasva össze Czóbel *Kik erre járnak* című versét M. C. Escher *Találkozás* című litográfiájával.

2. 1. Decentralizált szubjektumfelfogás

Korábbi értelmezői bemutatták már, hogy Czóbel Minka szubjektumábrázolása a századforduló magyar költészetében igen modern jelenség,¹⁶⁹ s noha nem egyedi, mindenképpen külön figyelmet érdemel. A fejezet célja, hogy ezt a decentralizált szubjektumot vizsgálja Czóbel lírájában, valamint hogy a queerelméletek szemléletmódját követve bemutassa, hogyan konstruálódik a versekben egy nem egységes, fellazult határokkal bíró női/más/queer szubjektum. A modernség egyik alapélménye éppen a szubjektum és az objektum, az én és a világ korábban adottnak vett viszonyrendszerének felbomlása, egyúttal a biztonságot adó, *stabil rend* – nyilvánvalóan kudarcra ítélt – visszaállításának igénye. Ebben a közegben születik meg Hermann Bahr 1904-es esszéjének – Ernst Mach nyomán – megfogalmazott ítélete a menthetetlen énről, mely szemléletesen foglalja össze a karteziánus szubjektum felbomlásának élményét: „»Az Én menthetetlen.« Csak egy név. Illúzió. Szükségmegoldás, amelyet a gyakorlatban használunk, hogy a képzeleteinket elrendezzük. Nincs más, csak színek, hangok, hőérzetek, nyomásérzetek, terek, idők összekapcsolódása, ezekhez a kapcsolatokhoz pedig hangulatok, érzések és szándékok kötődnek. Minden örök változásban van. Amikor folytonosságról vagy állandóságról beszélünk, az csupán azért van, mert néhány változás lassabban megy végbe. [...] Az Én nem megváltoztathatatlan, meghatározott, élesen körülhatárolt egység. Nem a megváltoztathatatlanság, nem a másoktól

---

¹⁶⁹ Ld. pl. Kúspér [Takács] Judit: „Czóbel Minkánál tetten érhetjük a szétszóró szubjektumot, a decentralizált ént, mely jelenség a századvég magyar irodalmában még rendkívül modernnek számított.” TAKÁCS Judit, „A szubjektum problémája Czóbel Minka lírájában”, *Irodalomtörténet : a Magyar Irodalomtörténeti Társasági havi folyóirata* 31., 3. (2000): 436.

való határozott megkülönböztethetőség és nem az éles körülhatároltság a fontos, hiszen mindezek a momentumok az egyén életében maguktól váltakoznak, és megváltoztatásukra az individuum egyenesen törekszik. A fontos csak a folytonosság. A folytonosság azonban csupán eszköz arra, hogy az Én tartalmát előkészítse és biztosítsa. Ez a tartalom, nem pedig az Én a lényeg. Ez azonban nem korlátozódik az individuumra.”¹⁷⁰ Ezt a folytonosságot Bataille értelmezésében a halál biztosítja: „... nekünk, megszakított lényeknek a halál a lét folytonosságát jelenti: a szaporodás a lények megszakítottságához vezet, de előhívja a folytonosságukat, vagyis szorosan összefügg a halállal.”¹⁷¹ Bataille ugyanakkor utal a folytonosság fenntartásának igényére is: „Arra vágyunk, hogy a megszakítottságon alapuló világba bevezessük mindazt a folytonosságot, amelyet ez a világ elvisel.”¹⁷² A századforduló emberének Bahr által összegzett identitáskrízise, az én határainak fellazulása, stabil centrális pozíciójának elvesztése, a megszakítottság és folytonosság élménye, s a halál Bataille-i értelemben vett folytonosságot biztosító szerepe Czóbel Minka lírájának is alapélménye.

Czóbel Minka olyan költője a fin de siècle-nek, akinek szövegeiben az én darabjaira hullik, akinél a törött tükör megszámlálhatatlanul sok képben szórja szét az üvege elé állított alakokat, s akinél a különböző idősíkok szubjektumai közös időtérbe kerülnek, néha egymásra, néha önmagukra találhatnak, ciklikus létükkel az örök folyamatosságot s az örök visszatérést hangsúlyozva. A decentralizált szubjektumok – mint később bővebben is látni fogjuk – gyakran álmokban vagy álomszerű képekben vetítődnek ki, ahol a versvilág valóság és képzelet különös játékát űzi. Élet, halál, valóság, látszat, ébrenlét és álmok világa bontakozik ki előttünk Czóbel verseit olvasva. Az oppozíciók ellenére mégsem bináris világ ez, hiszen a folytonos átmenetek sajátos fluidumot alkotva dinamikusan mozgó rendszert képeznek, nincs szó két statikus végpont közti feszültségkeltésről. A fejezet célja a szubjektum- és az időábrázolás összefüggéseinek megvilágítása, s a tükör szimbólumán keresztül annak megmutatása, hogyan esik darabokra az egységes szubjektum, s hogyan konstruálódik egy más idősíkban újra, hogyan vetítődik benne egyik idősík a másikra, s hogyan válik maga a tükör átjáróvá, féregjárattá két idősík között.

Czóbel értelmezői közül Kusper Judit foglalkozik részletesen a szubjektumképzés folyamatával, disszertációjában egyrészt a hermeneutika, másrészt a dekonstrukció felől elemezve a problémát, segítségül hívva a pszichoanalitikus (elsősorban Lacan) és a feminista

---

¹⁷⁰ BAHR, Hermann. „Das unrettbare Ich”. In *Dialog vom Tragischen ; Dialog vom Marsyas ; Josef Kainz*, szerkesztette Gottfried SCHNÖDL, 36–47. Hermann Bahr Kritische Schriften, IX. Weimar: VDG, 2010, 45, 46.

¹⁷¹ BATAILLE 2009, 16.

¹⁷² Uo., 23.

irodalomtudomány eredményeit is.¹⁷³ Kuser hangsúlyozza, hogy amikor Czóbelnél szubjektumról beszél, nem az egységes, önazonos karteziánus szubjektumot érti, hanem a jeltől/jelből való szubjektumot. Megállapítja, hogy „[...] a szubjektum problematikája [...] szorosan kapcsolódik a nyelv problematikájához, illetve a nyelvben való kifejezés nehézségeihez, amennyiben azt kívánjuk megfigyelni, hogyan jelenik meg a szubjektum, az *én* a nyelvben, a megszólalásban.”¹⁷⁴ Annak okát, hogy vajon miért nem figyel fel Czóbel lírájára a klasszikus modernség, Kuser éppen a szubjektumképzésben látja: „A probléma az lehet, hogy a klasszikus modernség identitásképző stratégiája az egységes szubjektum, a koherencia-elv felől próbálta értelmezni Czóbel Minka szövegeit, ám azok inkább olyan olvasót kívánnak, aki a nem egységes szubjektum identitásképző stratégiája felől közelít a művekhez, azaz nem akarja megszüntetni az azokban megnyilvánuló széthangzást. A klasszikus modernség alkotói és kritikusai e szempontból nem mutatkoznak ideális olvasónak, hiszen legtöbb esetben nem mondanak le az *én* hipertrófiájáról, próbálják fenntartani az *én* integritását, *éncentrikus* teljességre törekednek. Ezzel szorosan összefügg a nyelv uralhatóságának gondolata, melyet ekkor nem kérdőjeleztek meg a magyar irodalomban.”¹⁷⁵

Noha dolgozatom a szubjektumábrázolás és a nyelv uralhatóságának összefüggéseivel a következő fejezetben foglalkozik részletesen, Lacan elmélete a *Másikról* megkerülhetetlen annak tisztázásához, miért és mennyiben indokolt Czóbel szövegeiben *női* szubjektumról beszélni, s mit jelent pontosan ez a jelző ebben a kontextusban. Lacan ugyanis Freudot tovább gondolva leszögezi: „a nő (...) a fallocentrikus dialektikában az abszolút Másikat reprezentálja”.¹⁷⁶ Darabos Enikő összegzésében: „[...] az, ami szubjektumnak nevezhető, Lacannál a fallikus jelölő törvénye által bevezetett és érvényre juttatott kasztráció hatására jön létre, függetlenül a nemi különbözőség ellentétesként vagy komplementerként tételezett pólusaitól. Nem arról van szó tehát, hogy a kasztráció különbözőképpen működik a férfi és a női szubjektum számára, ami azt jelentené, hogy azt megelőzően már számolhatunk a nemileg differenciált szubjektum létevel, hanem hogy a kasztrációhoz, a fallikus jelölőhöz való viszonyulásban jelölődnek ki a férfi, illetve a női szubjektumpozíciók.”¹⁷⁷ Kétségtelen, hogy az efféle bináris oppozíciókon alapuló nyelvhasználat egy női és férfi szubjektumpozíciók jelölte tengelyt sejtet. Ezért fontos leszögezni, nem esszencialista nő-férfi princípiumokról

---

¹⁷³ Ld. TAKÁCS [Kuser] 2000.

¹⁷⁴ Uo., 89-90.

¹⁷⁵ Uo., 96.

¹⁷⁶ Idézi: DARABOS Enikő, „A Másik és a »női státusz«: Jacques Lacan mint feminista botrányhős”, *Thalassa* 16., 1. (2005): 50.

¹⁷⁷ Uo., 56-57.

beszélünk, s – Lacantól eltérően – nem tekintjük abszolútnak ezeket a kategóriákat, sokkal inkább egy spektrumon képzeljük el azokat.¹⁷⁸ Ennek modellezésére alkották meg a queerelméletek kutatói a *queer szubjektumot*, amely nem egyszerűen a heteronormatív identitást fel nem vállaló szubjektum, hanem tágabb értelemben olyan performatív identitáskonstrukció, amely megkísérli feloldani a bináris oppozíciók uralta zárt rendszert, s ezen kívül fogalmazza meg a szubjektum definícióját.¹⁷⁹

Czóbel verseinek szubjektumábrázolását vizsgálva legtöbbször olyan hasadást tapasztalunk, melynek vizsgálatában a queerelméletek egyik ikonikus szövege is segítségünkre lehet. Monique Wittig a *Le Corps Lesbien*¹⁸⁰ előszavában kifejti, hogy nem képes azonosulni azzal a szubjektummal, amely tőle idegen nyelvet kénytelen használni, ezért formailag is megtöri az összes egyes szám első személyre utaló névmást a szövegben. Ekképpen a francia E/1 névmás „je” helyett Wittig szövegeiben j/e-ként áll, jelezve a szubjektum kettészakadását: „A női ’én’, aki beszél szerencsére elfeledkezhet erről a különbségről és magára vállalja a maszkulin nyelv differenciálatlan használatát. Az az ’én’ azonban, aki ír, visszatér saját különleges alanyi tapasztalatához. Az ’én’-nek, aki ír, idegen saját írásának minden szava, hiszen ez az ’én’ olyan nyelvet használ, amely idegen neki; ez az ’én’ megtapasztalja, hogy mi idegen neki, a nőnek, mivel ez az én nem lehet [férfi]író. Ha az ’én’ írásmóddal el is fogadom a férfi nyelvét, ez nem lesz hiteles részemről. Az é/n a tapasztalássá alakult élmények szimbóluma, amit é/n ezzel a kettévágással jelölök. Ez az é/n az irodalmon keresztül egy olyan nyelv gyakorlata, amely nem alkot meg en/gem [J/e] mint alanyt.”¹⁸¹

Anakronizmus volna a századforduló Magyarországon élő Czóbel Minkánál a Wittig névmáshasításához hasonló megnyilatkozást várni a szubjektum (de)konstrukciójakor, ám verseiben számos példát találunk az az én elbizonytalanító ábrázolására, labilis (gyakran a múlt és a jelen között elveszett) identitására, széttörésére:

---

¹⁷⁸ Ezért szerepel a női/férfi jelző (hasonlóan a korábban jelzett *leszbikushoz*) rendszerint kurziválva.

¹⁷⁹ Ld. pl. GIFFNEY Noreen, *The Lesbian Premodern* (New York, NY: Palgrave Macmillan, 2011).; WARHOL ROBYN R. és LANSER Susan S., *Narrative Theory Unbound: Queer and Feminist Interventions*, 1 edition (Columbus: Ohio State University Press, 2015).

¹⁸⁰ Eredeti kiadás: WITTIG Monique, *Le corps lesbien* (Paris: Editions de Minuit, 2004). A fordítás az angol kiadás alapján készült: WITTIG Monique, *The Lesbian Body*, ford. LE VAY David (New York: William Morrow, 1975).

¹⁸¹ „The feminine 'I' [Je] who is speaking can fortunately forget this difference and assume indifferently the masculine language. But the 'I' [Je] who writes is driven back to her specific experience as subject. The 'I' [Je] who writes is alien to her own writing at every word because this 'I' [Je] uses a language alien to her; this 'I' [Je] experiences what is alien to her since this 'I' [Je] cannot be 'un ecrivain'. If, in writing je, I adopt his language, this je cannot do so. J/e is the symbol of the lived, rending experience which is m/y writing, of this cutting in two which throughout literature is the exercise of a language which does not constitute m/e as subject.” Uo., 10-11.

Egykor ezek mind voltak,
 Egykor mind itten éltek,
 Közöttük mit akarsz itt
 Idegen kóbor lélek?
 Árnyak közé vegyül most
 Az újabb árny-alak:
 „Ki vagy?” „»Hát meg nem ösmersz? «”
 „»Én vagyok te magad!«”¹⁸²
 (Idegen vendég, Fehér dalok)
 Mintha már látnám is,
 Jó felém egy árnyék,
 Mintha az árnyékban
 Magamra találnék.
 Hiszen én jártam itt –
 Ide be van nyomva,
 De már nem ismerek
 A saját nyomomra.”
 (Ki volt?, Opálok)
 Ismét csak üldöz a régi talány:
 Ki jön ott szembe ? - Én magam talán?
 Bokrok aljából fehérén kiválva,
 Jövöm emléke, múltamnak árnya,
 Sűrűdnek, szétfolynak a köd-alakok,
 Közöttük oly szörnyen elhagyva vagyok.
 Mindegyik lelkem egy szétkapott része,
 Csak meg ne lássanak, ne vegyenek észre!
 Hogy vergődik. röpked a széttépett lélek!
 De hisz' voltam, leszek, hisz' érzem, hogy élek.
 (Tört sugárban, Fehér dalok) ¹⁸³

A szubjektumfelfogás egyike azoknak a kérdéseknek, amelyek zavarba hozták a klasszikus feminista kritika teoretikusait, hiszen két, egymásnak ellentmondani látszó igénnyel

---

¹⁸² Az idézetben belüli idézet eszközét az eredeti verseskötet használja itt. A kettős közvetítettség jelzésének érdekében meghagytam.

¹⁸³ Minden kiemelés K. E.

szembesít. Egyfelől nem hagyhatja figyelmen kívül a posztstrukturalista elméletek paradigmaváltását, amelynek teoretikusai megkérdőjelezzik az egységes, önazonos, autonóm individuumot, s decentralizált szubjektumról, konstruált identitáskategóriákról, performatív identitásról beszélnek. Másfelől, ahogyan Zsadányi Edit megfogalmazza: „A feminista kritika (bár része és terméke a posztmodern felfogásoknak), amennyiben női érdekeket képvisel, kénytelen feltételezni egy jól körülhatárolt szubjektivitást, kénytelen megfogalmazni a nők érdekekben a női jelleget. [...] A kortárs feminista kritika egyszerre néz szembe saját érdekérvényesítő, ideologikus helyzetének erős szubjektumteremtő igényével és a decentralizált szubjektum szükségességével. Ez az összeegyeztethetlenség újabb és újabb vitákat vált ki. Mindebből következik, hogy egy, a hagyományostól eltérő, alternatív nőiség-képet nem lehet ellentmondásmentesen megalkotni. Minden valószínűség szerint a női szubjektivitás nem entitásként képzelhető el, hanem a paradoxonokat, az ellentmondásokat és a nyitottságot magába foglaló folyamatként, amely a mű és a befogadó összjátékában, a retorikus nyelv lezárhatatlanságában jön létre.”¹⁸⁴

Ez az ellentmondás a narratív női identitáskonstrukciók szerves része. Az ellentmondást segítenek feloldani az utóbbi évtized queerelméleti, illetve posztkolonialista kutatásai is, felkínálva a lehetőséget, hogy a feminista kritika sokkal inkább dzsenderkritikaként, a feminista narratológia queer narratológiaként határozza meg önmagát, s képes legyen a nyugati kultúra láthatatlan burkán kívülre is tekinteni. Ezek az elméletek segítenek relativizálni a korábban egységesnek lát(tat)ott nőképet azáltal, hogy rámutatnak: a *nő*, a *nőirodalom* esszencialista igényű önmeghatározása kizárja, de legalábbis figyelmen kívül, marginalizált helyzetben hagyja a nem heteroszexuális, nem fehér, nem középosztálybeli nőket, ahogyan azokat is, akik nem képesek/nem szándékoznak magukat elhelyezni a nemi kategóriák kétosztatú tengelyén s nőként definiálni önmagukat. Különösen hasznos lehet ez a szemléletmód akkor, ha – mint éppen Czóbel Minka esetében – mind a szerző, mind a fikció alakjainak társadalmi helyzete meghatározó módon a határokon mozog: hivatalos szegénységi bizonylattal rendelkező¹⁸⁵ arisztokrata, aki a parasztoktól remél vérátömlesztést az elfáradt feudális társadalmi berendezkedés megújításához; nő, aki nem él heteronormatív, világi és egyházi törvények által kodifikált párkapcsolatban; nő akinek nincsen gyermeke; író, aki ismeri és figyelemmel kíséri a legújabb francia művészeti irányzatokat, ám nem kötődik szorosan a hagyományos, patriarchális értelemben vett érvényesüléshez nélkülözhetetlen

---

¹⁸⁴ ZSADÁNYI 2006. 7-8.

¹⁸⁵ Vö. DEÁK-TAKÁCS Szilvia, „Czóbel Minka Szegény gazdagsága”, *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 62, 1 (2018): 69–71.

nagyvárosi írócsoportokhoz; fiktív nőalakjai pedig, ahogyan azt az 5. fejezetben látni fogjuk, szintén nem tartoznak a heteronormatív világ konvencióinak kötelékébe (apácák, szüzek, özvegyek, boszorkányok, tündérek etc.). Ez a szemléletmódváltás ad lehetőséget arra, hogy a modernség megelőlegezőjeként, egyik korai képviselőjeként számon tartott Czóbel Minka szubjektumkonstrukcióihoz a queering látásmódjával közelítsünk, s megállapításainkkal a Czóbel-kritika kutatási eredményeit bővítsük, kiegészítsük, esetenként árnyaltabbá tegyük.

2. 2. Tér-idő kontinuum – idősíkok és átjárók

Czóbel Minka szubjektumábrázolásában meghatározó szerepet kap az idősíkok közti átlépés jelensége. Az időkezelés egyfelől jól illeszkedik a századforduló gondolkodóinak szubverzív időfelfogásához, másfelől újat hoz az időkezeléssel szoros összefüggésben álló szubjektumábrázolás és annak poétikai eszközei terén. A lineárisként értelmezett idő klasszikus hármassága a szövegekben relativizálódik, az egyes idősíkok egymásba játszanak, a múlt jelen-valóként tételeződik, a jövő örök visszatérésként végteleníti az egyenes előrehaladás és a valahová tartás illúziójától megfosztott időt. Ez az időkezelés s azok a poétikai eszközök, amelyek segítségével Czóbel a fizikai idő, a belső idő és az egyes idősíkok viszonyát ábrázolja, Bergson¹⁸⁶ időelméletének fogalmaival modellezhető. A bergsoni tér-idő kontinuumban a negyedik dimenziót a fizikai idő alkotja. Azzal, hogy a tartam (*durée*) fogalmát – mely az igazi, a potenciális emlékezethez kötött, térben nem értelmezhető belső időt jelenti – megkülönbözteti a fizikai időtől, Bergson egy olyan tér-idő kontinuumot teremt, melynek negyedik dimenziója a fizikai-matematikai, vagyis a *térré száradt idő*.¹⁸⁷ Czóbel verseiben éppen ez a köznapi értelemben felfogott térjellegű idő válik versszerező erővé.

---

¹⁸⁶ Henri Bergson a kor népszerű filozófusaként a magyar századforduló költészetére is termékenyítő hatást gyakorolt. Babits például, azon túl, hogy több versében tapintható Bergson időelméletének hatása, cikket írt a *Nyugat*-ban a francia filozófus életművéről. Kosztolányi *A Hét*-ben szintén írt Bergsonról, de más szépirodalmi életművek kapcsán is foglalkoztak már tanulmányok a bergsoni tanok hatásával. Nem téveszthetjük szem elől, hogy Bergson Európa-szerte nagy hatást keltő művei Czóbel köteteivel egy időben jelennek meg. Bár nehezen lenne bizonyítható, hogy Czóbel pontosan mit olvasott a filozófustól, mint franciául kiválóan beszélő, a kortárs francia irodalomban, képzőművészetben járatos, a párizsi művészi körökbe bejáratos szerző, aki az *Új Idők* megbízásából látogatja a párizsi kiállításokat, hogy azokról a magyar olvasóknak beszámoljon, aki ismeri a legmodernebb francia szimbolistákat és olvassa a kortárs világirodalmat, s aki előadásokat hallgat a Sorbonne-on, és az évek során többször több hónapot tölt Párizsban, feltételezhető hát, hogy tisztában van Bergson tanaival.

¹⁸⁷ NAGY EDIT, *Áramló tér és álló idő: Palágyi Menyhért tér- és időelmélete tükröként és/vagy tükröződésként: Szent Ágostontól Hegelen, Bergsonon, Posch Jenőn át Ottlik Gézáig* (Miskolc: Miskolci Egyetemi K., 2002), 91. A *térré száradt idő* kifejezés Dienes Valéria fordítói leleménye a *temps, temps longueur* (fizikai, matematikai idő) fogalmának bergsoni használatára.

Elsősorban azokat a kronotoposzokat¹⁸⁸ (pl. út, találkozás, óra) érdemes görcső alá venni, amelyek köré egész versszerkezetek épülnek, s amelyekben idő és tér viszonya a fő szervezőerő. Czóbel Minka kritikusai közül Bori Imre ismeri fel először Bergson időelméletének nyomait lírájában, utalva rá, hogy a jelen minden pillanatában nem csupán kísértve, de tevékenyen ott munkál a múlt, s hogy az író „Bergson tanítványaként látja eggyé forrva az életet és a halált, s bennük a valóságban összebékíthetetlen ellentétek egységét.”¹⁸⁹

Paul Ricœur Szent Ágoston időelméletét¹⁹⁰ vizsgálva arra a következtetésre jut *Idő és elbeszélés* című kötetének elején, hogy csakis a poétika, s nem az elmélet szintjén oldható fel az idő apóriája, vagyis az a jelenség, hogy múltról és jövőről is csak a jelen viszonylatában beszélhetünk.¹⁹¹ Olvashatjuk ennek demonstrációjaként Czóbel Minka *Találkozás* című versét, mely kísérletet tesz allegorikus figurákkal ábrázolni az idő mint hármasság összefüggéseit. A találkozás kronotoposza egy úton bontakozik ki, s – Bahtyinnal szólva – „az idő itt úgyszólván beletorkollik a térbe”¹⁹². A térbe vetített idősíkok két allegorikus figuraként folytatnak párbeszédet, a teret – lóháton ülő ifjú alakként – a jelen uralja, míg a látomásszerűen felbukkanó (véltetően) gyalogos aggastyán, aki az ifjú jövőjének allegóriája – s koránál fogva az eleven múltat is szimultán módon hordozza –, minden idők bölcséeként áll előttünk. A Németh G. Béla fogalmával időszembesítőnek¹⁹³ nevezhető versben a jelent megismerő ifjú alakjához egészen a találkozásig pozitív jelzők kapcsolódnak. Lóháton feszítő alakja fiatal, a határ legszebbik legénye, fénylik a szeme, szíve-lelke üde egészséggel tele, boldog és büszke. Az ifjú jövőjét képviselő alak azonban aggastyán, aki a gyalogos szemszögéből néz fel a lovas ifjúra, ősz és gyenge. Noha alakjának életkorán túl tekintélyt kölcsönöz a belőle sugárzó omnitemporalitás, az erőtlől duzzadó ifjú számára szembevető

---

¹⁸⁸ A kronotoposz fogalma a bahtyini értelmezési keretben értendő, melynek alapja tér és idő sajátos egymásra hatása: „Az idő tulajdonságait a tér tárja föl, a tér viszont az időn méretik meg és töltődik föl tartalommal. E kereszteződések, a tér- és időbeli ismérveknek ez az összeolvadása határozza meg a művészi kronotoposz jellegét.” BAHTIN Mihail Mihajlovič, *A szó esztétikája: válogatott tanulmányok*, ford. KÖNCZÖL Csaba és KÖRÖSI József (Budapest: Gondolat, 1976), 258.

¹⁸⁹ BORI Imre, *A magyar irodalom modern irányai*, I (Újvidék: Fórum, 1985), 265.

¹⁹⁰ „Van múlt és van jövő, de azt szeretném tudni, hol vannak? Ha ezt egyelőre nem tudom is, – tudom, hogy akárhol vannak, nem jövő és nem múlt módjára vannak, hanem jelen módon. Mert ha a jövő ott is jövő, ha a múlt ott is múlt, akkor az egyik még nincs ott, a másik már nincs ott. Akárhonnan a helyük, akármilyen a valóságuk, biztos, hogy a módjuk jelen.” VASS József, szerk., *Szent Ágoston vallomásai*, Szent István diákkönyvtár (Budapest: Szent István Társulat, 1995), 323-324.

¹⁹¹ RICŒUR Paul, *Time and Narrative*, ford. McLAUGHLIN Kathleen és PELLAUER David, I. (Chicago, Ill.; London: University of Chicago Press, 1984), 6-7.

¹⁹² BAHTIN Mihail Mihajlovič, „Kronotoposz: Idő és tér a regényben”, *Korunk* 33, 6 (1974), 753-757.

¹⁹³ NÉMETH G. Béla, „Még, már most (József Attila egy kései verstípusáról)”, *Alföld: a Magyar Írók Szövetsége debreceni csoportjának folyóirata* 20, 6 (1969): 64-76.

gyengesége az, ami riasztó. A verszárlat előtti versszakban éppen ezen ellentétes tulajdonságok átruházásával valósul meg az idők interferenciája:

Egyszerre az ifjú öreg lesz és bágyadt,

Az öregnek szemén fiatal tűz támad.

A találkozáskor az aggastyán fogalmazza meg először az időhármasság tanát az ifjú számára:

1 „A mi *lesz*, az már *van*, a mi *volt*, az marad,

2 Látod, *egy* életet jelez e *két* alak.

1 Te meg én, én meg te, egy létnek hulláma.”

Czóbel ezután a kétsoros (?) versszak második sorát már kiveszi a versszereplő szájából, az első sor után bezárja az idézőjelet és általános megállapításként fogalmazza újra az öreg szavait:

2 A tegnap, a holnap, benne van a mába’.

3 -----

Tudatos szerkesztés eredménye a csend értékével bíró harmadik (néma) sor, melyet a szerző hosszú kötőjelekkel helyettesít. Értékelhetnénk az üres sort egyszerű cezúraként, s nem harmadik verssorként, utóbbi értelmezést erősíti azonban az utolsó versszak formai megoldása, mely szintén kettészakad, ezúttal épp középen:

1 Egyformák már, egyek, - im egymásba folynak

2 -----

3 Meg van már a „percben” a tegnap, a holnap

Két olyan versszakunk van tehát, amelyek megtörik a kétsoros versformát, s mindkettő általános szinten próbálja megfogalmazni a konkrét versszituációból levont megállapítást.

Az idő hasonlóan allegorikus ábrázolását találjuk az *Éjfél után* című versben, ám Czóbel ezúttal nem két emberalakba sűríti az idősíkokat – akiket/amelyeket azután a térben ütköztet egymással –, hanem térallegóriát épít: a múlt egy csárda (vízió), a jelen pedig egy temető (valóság) képében áll előttünk, mely allegória azután részletesen kibomlik a szövegben. Tér és idő érdekes összevetítése ez a vers, amely az időt a tér metaforáival igyekszik megragadni.¹⁹⁴ Czóbel kronotopikus eljárása Bergson gondolataiból épít verset: „Időnk

---

¹⁹⁴ Vö. „A filozófia egész története folyamán tér és idő ugyanarra a rangra vannak emelve, és ugyanazon fajtájú dolgokként kezelik őket. Az ember tehát tanulmányozza a teret, meghatározza természetét és funkcióját, majd átviszi az időre az így nyert végkövetkeztetéseket. [...] Azokat a kifejezéseket, amelyek az időt jelölik, a tér nyelvétől kölcsönzik”. BERGSON Henri, *A gondolkodás és a mozgó: esszék és előadások*, ford. DÉKÁNY András, Rezonőr (Budapest; [Szeged]: L’ Harmattan; Szegedi Tudományegyetem, 2012), 11-12.

legnagyobb részében önmagunkon kívül élünk, énünkől csak annak elszíntelenített fantomját látjuk, árnyékát, melyet a tiszta tartam a homogén térbe vet. Létünk tehát inkább a térben, mint az időben pereg le; inkább a külső világnak élünk, mint magunknak; inkább beszélünk, mint gondolkozunk; inkább cselekednek rajtunk, mintsem magunk cselekednénk.”¹⁹⁵ A régi csárda helyén kialakított temető a múltat hivatott a föld alatt tartani, mikor azonban a csárda váratlanul ismét feltárul egy vándor előtt, a múlt a felszínre tör. Az a csavar, hogy a csárda, az élet, az étkezés, az italozás, a vigasság színtere éppen a múlt attribútumaként kerül a történetbe, míg a holtak birodalma, a temető képviseli a jelent, jól illusztrálja a bergsoni tant: múlt folytonos és erőteljes jelen-létét. A temető mint az emlékezés tere az anyagot és a szellemet kapcsolja közös térbe. Bergsonnál az emlékezet szintén a szellemhez kötődik, míg a tiszta észleléssel az anyagot mérjük fel.¹⁹⁶

A csárdában mulatozó halottak idejét (vagyis a múlt jelenbe szivárgott lényeknek idejét) a falióra szabályozná, ám a látomás alanya, az idő ura, a vándor három órára megállítja az időt:

Hogy amazok meg ne lássák,
Igazítja a járását
Az óra mutatójának,
Vége-hossza sincs a bálnak. –
Az idő bárhogyan halad,
A mutató helyben marad.

Keletkezik hát egy háromórás hézag a szubjektív belső idő s a fizikai idő között. Az előrehaladó óramutató megállítása ismét térmetaforává fordítja az időről való beszédmódot. A sírok éjféli zárását lekéső halottak lepleikkel, szétszórt csontjaikkal kívül kerülnek a múlt világán, s a jelenben rekednek. A valós, fizikai időt a kinti toronyóra méri, mely azonban csak későn, a határvonalként tételeződő éjféli után egy órával jelez. A külső idő ábrázolódik itt, amit – ahogyan fentebb láttuk – Bergson a tér negyedik dimenziójának nevez. Ezen az idősíkon összesen kilenc óra telik el, a halottak báljának 10 órás kezdetétől a hajnal 1 órás jelzésen át a temetőőrr reggel 7 órás munkakezdéséig. A múlt ezen időintervallum alatt válik a jelen szerves részévé. Noha, amint a temetőmotívum kapcsán utaltam már rá, mindig is az

---

¹⁹⁵ BERGSON Henri, *Idő és szabadság: tanulmány eszméletünk közvetlen adatairól*, ford. DIENES Valéria, Universum reprint (Szeged: Universum, 1990), 191.

¹⁹⁶ „A szellem az anyagtól az emlékezet tekintetében tér el, azaz múlt és jelen jövőre irányuló szintézisében, ebben fogja össze az anyag időpillanatait, hogy önmagát működésbe hozza, és tetteiben nyilvánuljon meg, ami a testtel való egységének létét jelenti. Jogosan mondhattuk tehát a könyv elején, hogy test és a szellem megkülönböztetése nem a tér, hanem az idő vonatkozásában nyer megalapozást.” BERGSON Henri, „Anyag és emlékezet”, in *Tér, fenomén, mű*, szerk. BACSÓ Béla, Spatium 12 (Budapest: Kijárat, 2011), 237.

volt, s a felszínen szétszórt csontoknak köszönhetően, az is marad. A belső idő, a csárdai falióra időszámítása ennél három órával rövidebb tartamot mutat. A két idősíkhöz tartozó térelem: csárda és temető időmérő szerkezete azonban közös: a megállított falióra (mely a valóságban, a temetőőr szobájában is késik reggel három órát!) kapcsolatot teremt az idősíkok között.

A versben a *Találkozáshoz* hasonlóan szerepet kapnak a csendet jelölő elemek, melyek kiemelik, felerősítik azt a pillanatot, mikor a múlt a jelenben végképp napvilágra (!) kerül, egyben egyszerre képeznek szakadékot, s képeznek hidat látomás és valóság világa között:

De a sok sír már mind zárva,
Befedve – – eltűnt a csárda. –

Temetőőr bámul reggel:
Csonttal, halottas leplekkel
A temető teli szórva. –

Czóbel időszemléletét a *Gyémánt kérub* című versben összegzi, ahol az idő statikus merevséggel ábrázolt, s a linearitás látszat csupán.

Áll az idő örökké, változatlan,
Mozdulatlan, halálos merevségben
A mindenségnek tengelyén.
S körülte örült forгатagban
Forognak minden megteremtett lények:
Minden gondolat, mely alakot öltött,
Minden, testbe öltözött életszíkra
Forog körülte, önmagát kergetve,
Majd elalél, majd ismét tova száguld
Egyik vagy másik.
Ilyenkor mondják: eljár az idő!
De az idő áll, örök változatlan
Mozdulatlan halálos merevségben.

A szubjektumok materializált gondolatként jelennek meg, keringve az idő tengelye körül, önmagukkal sem azonos formában, magukkal csupán egy-egy pillanatra egyesülve.

Néha egy lény saját magát eléri,

Felölti ismét szétfoslott alakját,
Rohan újból csak önmaga után.
S az események, melyek az időben
Mindig egyformán vannak, voltak, lesznek
Egy más után jövőnek látszanak.
Hánykodnak a merevség tengerében.

A *keleti filozófiákból* átvett lélekvándorlás tanának, Schopenhauer gondolatainak s a zsidó-keresztény bibliai hagyománynak sajátosan szinkretista elegye ez a vers.¹⁹⁷ A kerub, az Istennel kötött szövetség szimbólumának, a frigyládának őrzője, az idő allegorikus alakjaként jelenik meg a versben, jelezve, hogy az ábrázolt világrend a transzcendencia által jóváhagyott, egy emberen túli abszolútum hatalma alatt áll.

E sok örülten rohanó alaknak
Mulandónak, illónak, változónak
Tetszik a sosem mozduló idő,
Míg ő maga, egy merev gyémánt-kérub
Áll mindörökkön örök változatlan,
Mozdulatlan halálos merevségben.

Czóbel több versében megfigyelhető az a jelenség, hogy miközben az idősíkok a fent vázolt módon egymásba csúsznak, a szubjektumok is elvesztik zárt határvonalaikat. A kérdés az, hogyan függ össze az egységes, karteziánus szubjektum szétszóródása Czóbel szintetizáló időkezelésével, s hogyan foglalják el a teret és időt ezek a decentralizált szubjektumok. Ennek megválaszolásához elemzem a tükör motívumát a versekben, ami elsődleges átjáróként szerepel az egyes idősíkok között, s ami a különböző idősíkok szubjektumait közös térbe képes vetíteni. A szubjektumok határátlépéseit leginkább képszerűen *Az erdő hangja* című kötet *Tükrökről, szobákról* ciklusában érhetjük tetten. Ha a tükörszimbólumot vizsgáljuk, láthatjuk, hogy megjelenik Czóbel verseiben a kettéhasadt, illetve a szétszórt szubjektum. A tükör többször megreped, megfakul, torzítva mutatja a valóságot, míg végül kétségessé válik, hol húzódik a pontos határ kép és való között:

Azóta visszatükröződik

---

¹⁹⁷ Schopenhauer szerint: „Az időt végtelenül forgó körhöz hasonlíthatjuk: a mindenkor aláereszkedő fél lenne a múlt, a mindenkor emelkedő a jövő; fent pedig az oszthatatlan pont, amelyet a tangens érint, az lenne a kiterjedés nélküli jelen: ahogy az érintő nem forog el s tovább a körrel, így a jelen sem, az objektum érintési pontja, melynek formája az idő, a szubjektummal, melynek nincs formája, mert nem tartozik a megismerhetőhöz, hanem minden megismerhetőnek a feltétele.” SCHOPENHAUER Arthur, *A világ mint akarat és képzet* (Budapest: Európa, 1991), 342.

A másiktól a hasadás,
Nyugtalan fénye, tört vonalja [...]
Mindig hibás
A kép most, mely reá vetődik
Bármelyik lapra,
A másik azt már csak széttépve,
Megtörve adja. [...]
Mely tükör érintetlen s melyik
A megrepedt?
(Csillámjáték, Az erdő hangja)

Az *Új Toggenburg* című versben fehér uszályos nőalak (talán menyasszony?) tűnik el a tükör végtelen mélységében, míg a vers énalakja bénultan hagyja elmenni:

Míg körültem nő szerelmes ígézet,
Én bambán, elhagyottan a tükörbe nézek.
S hogy nézem – lapján valami megrezdül:
Női uszály siklott rajta keresztül,
Habos fehér uszály elcsuszó vége
Fényes padlón a terem közepébe.
Ezt látom.
A tükörben az alak nem is látszik – az uszály elhalad,
Ezüst kígyófarkként siklik tovább,
Tovább vonul, mint muló délibáb.
Megkap a vágy, az álom, szerelem,
Bár nem tudom, még el se képzelem,
Ki után csúszik az uszály szegélye? –
Üresedik lassan a tükör mélye –
S míg elérhetlen messzeségbe
Húzódik tőlem tovább az ígézet,
Én meg se fordulok, csak bambán, elhagyottan
Tükröből visszavetett üres padlóra nézek:
.... Elment! ....
(Új Toggenburg, Az erdő hangja)

Czóbel időábrázolásának állandó szimbóluma a tükör, mely egyszerre választja el s köti össze az egyes idősíkokat, a lacani Innen- és Umweltet, közben torzítva, felerősítve vagy elhalványítva, sőt darabjaira szedve az anyagi világ jelenségeit. A poétika itt azt a fénytani jelenséget használja ki, hogy a tükör úgy ad számunkra a tárggyal egyenlő nagyságú virtuális képet, hogy a fénysugarakat közeghatárt képezve megtöri és visszaveri. Mivel a felület az idő előrehaladtával veszít fényvisszaverő képességéből, a tükör halványul, vakul, a sugarak egy részét elnyeli, vagyis metaforikus szinten konzerválja a jelent, ami benne ragad, s képalkotáskor befejezetlen múltként interferál az aktuális jelennel. Ezt a jelenséget szemlélteti a *Hangverseny* című, egészen korai vers, ahol a tükröt egy többszörösen átírt, palimpszeszt-szerű kódexlaphoz hasonlítja. A megvakult tükörbe tekintve a jelen homályos képe mögött felizzik a múlt, s képét erősebben kapjuk vissza, mint a jelenét. Múlt és jelen egybevetítése itt még azonban meglehetősen konkrét, plasztikus, a letűnt aranykor illúzióját sejteti:

Tükör idő-homályosított lapja

A nagy teremnek képét visszaadja.

De nem hatol a kép túl a homályon.

Alatta elvonúl egy múltó álom.

Miként ha ódon pergamentet látnék,

Melyen a régi írás már csak árnyék,

Ujabb írás betűje vetve rajta,

De az avúltat jobban őrzi, tartja.

Tükörre rászáll jelen élet képe,

De más emléket tartogat mélyébe’.

Ott őrzi, a mit egykor, régen látott,

Elporladott, elhamvadt ó világot.

(Hangverseny)

A tükörversek központi szimbóluma gyakran jelenik meg úgy, mint a múlt őrzője, s ekképpen az idő paradoxonának szimbóluma:

Magába szívja tükör lapja

A merev változásokat,

Árny-fényével mind vissza adja. –

Áll az idő – áll, és halad.

(XI, Tükrökről, szobákról)

S benn-fogott fények

Örökre élnek:

Megannyi nyugtalan

Haza nem járó

Haza nem találó

Elkárhozott lélek.

(IX. Emlékek, Tükrökről, szobákról)

Lacan az emberi lét tükör-stádiumának funkcióját szintén a közvetítésben látja, abban, hogy viszonyt létesítsen a szervezet és annak külvilága (Innen- és Umwelt) között: „A tükör-stádium dráma, amelynek belső hajtóereje az elégtelenségtől az eljövendő meglátásáig szárnyal. Ez a dráma mozgósítja a térbeli azonosulás ámitásába esett alany fantáziáit, amelyek darabjaira széthullott test képétől totalitásának ama formájáig terjednek, amelyet ortopédikusnak (orthopédique) nevezek, s végül, az elidegenedett identitásnak ama magára öltött páncélzatáig, amely merev struktúrájával meghatározza majd az alany egész szellemi fejlődését. Tehát, az Innenwelt és az Umwelt körének megszakadásából következik, hogy az ego (moi) kimeríthetetlenül igazolásra törekszik: saját „négyeszetítésére” (quadrature).” Mindez segít megérteni, azt a jelenséget, mikor Czóbel versbéli szubjektuma megpróbálja felismerni önmagát a tükörben, ám csupán széthasadt személyiségének árnyalakját véli felfedezni, mely időtlen módon a halál szférájához köti:

Megvakult tükör ólmos lapja

Most véle szemben áll.

A szürkeségből féhéren kivillan

Árnyék – alakja

Kezeit rémült tiltó mozdulattal

Nyújtja feléje

»Mit kísértesz ismét, mit háborítás

Rémes halál?

Így. – így álltál előttem e tükörben

Mikor megrontottad nászéjszakámat.

Ifjú viruló szép alakom helyett

Te gonosz tükör, ugyan ezt mutattad.« –

(A régi ház, Tükrökről, szobákról)

A *Tükrökről, szobákról* ciklus verseiben a tükör nem egyszerű ürügy a csodás, igaz, dicső és színes, eredeti és valóságos (!) múlt valamint a sekélyes, fakó jelen egymásra vetítésére, de

központi szereplője a verseknek, mely egyértelműen uralja a képalkotást. A ciklus *A tükör meséje* című darabjában összegezve láthatjuk a tükör és az idő összefüggésének kérdését. A tükör előtt égő hét gyertya fénye fokozatosan belemerül, majd valósággal beleég a tükörlapba, mely a folyamat közben kétdimenziós sík tárgyból mélységgel bíró, háromdimenziós térré alakul, mintha valóban az idő terjesztené ki a síkot, s látná el egy újabb dimenzióval:

Tükörfal előtt hét szál gyertya ég,
Elvezet fénye,
Tükör mélyébe,
Csillámló rétegű sötét vizébe.
Mélyen, mélyebben
Belemerülnek
Tükör vizébe,
Sötét mélyébe

A versben explicit módon is megjelenik a tükör mint időkapu képe, melyen át a múlt szubjektumai – korábban a tükör által elnyelt fénynyalábok – jutnak a jövőbe, mely a konkrét szituációban, a tükör fizikai idejében jelenként tételeződik:

Nem is tükör már, de bejárat:
A múlt idők bejárata
Zöld fátyolos, selymes jövőbe . . . . .

A múlt szubjektumai örök álomba dermedt kék alakok, akik mégis erősebben kötődnek a valósághoz, a jelenhez, mint a T/1-ben megjelenő versalany:

Kialudt éltük a miénkbe
A mostaniba elmerül,
Reménytelen, hogy elszakadjunk
Tőlük, – ha fel is ébredünk,
Az ő álmuk valóbb, erősebb,
Tartósb, mint a mi életünk.

Ezt a kérdést, vagyis a tükörkép és valóság viszonyát Foucault segít megvilágítani, aki egyszerre értelmezi valós és nem valós térként a tükröt: „A tükör, lévén egyfajta hely nélküli hely, végső soron utópia. A tükörben ott látom magam, ahol nem vagyok, a felszín mögött megnyíló irreális térben, ott vagyok, ahol nem vagyok, árnyként, amely önmagamként adja nekem önnön látványomat, s lehetővé teszi, hogy ott szemléljem magamat, ahonnét

hiányzom: ez a tükör utópiája. De egyben heterotópia is, hiszen a tükör valóságosan létezik és bizonyos módon visszahatást gyakorol a helyre, amit betöltök; a tükör működése következtében, mivel ott látom magam, hiányzónak vélem magam a helyről, ahol vagyok. E valamiképpen rám szegeződő tekintet révén visszatérek önmagamhoz az üveg túloldalán lévő virtuális tér mélyéről, újra önmagam felé fordítom pillantásomat és felépítem magam ott, ahol vagyok; a tükör heterotópiaként működik tehát, méghozzá abban az értelemben, hogy a helyet, amit elfoglalom önmagam üvegbéli megpillantásakor, egyszerre teszi tökéletesen reálissá, az őt körülvevő tér egészéhez kapcsolódóvá, és tökéletesen irreálissá, hiszen csak akkor válhat érzékehetővé, ha átkerül a túloldal virtualitásába.”¹⁹⁸

A tükör-versekben, ahol az idő megtörik, gyakran találkozunk repedésekkel, vakult, letakart, törött tükrökkel, ami a fényjelenséget befolyásoló hatásán túl mindig megállásra készteti az olvasót, pillanatnyi csendet teremt, elvág valamit valamitől. Ezt a zavart, a törést, a hasadást¹⁹⁹ – ahogy a két következő fejezetben részletesen látni fogjuk – Czóbel ezekben a versekben is jelzi formailag: a tükörversekben is találunk dallamtörést okozó áthajlásokat, illetve itt is megjelennek a töredéknek látszó kompozíciók, a kipontozott vagy szaggatott gondolatjelekkel helyettesített szavak, szintagmák, akár egész sorok:

Nyugtalanul – – – kínos vergődés,

A lángok fogva állanak

Tükör dermedt, sötét vizébe.

Eltűnt a sok alvó alak,

Bezáródnak a távol ajtók.

Elalvó mult – holdszínű vég –

Egy elhomályosult tükör előtt

Magánosan hét elalvó gyertya ég.

---

¹⁹⁸ FOUCAULT Michel, „Eltérő terek”, in *Nyelv a végtelenhez: Tanulmányok, előadások, beszélgetések*, ford. SUTYÁK Tibor (Debrecen: Latin Betűk, 2000), 150.

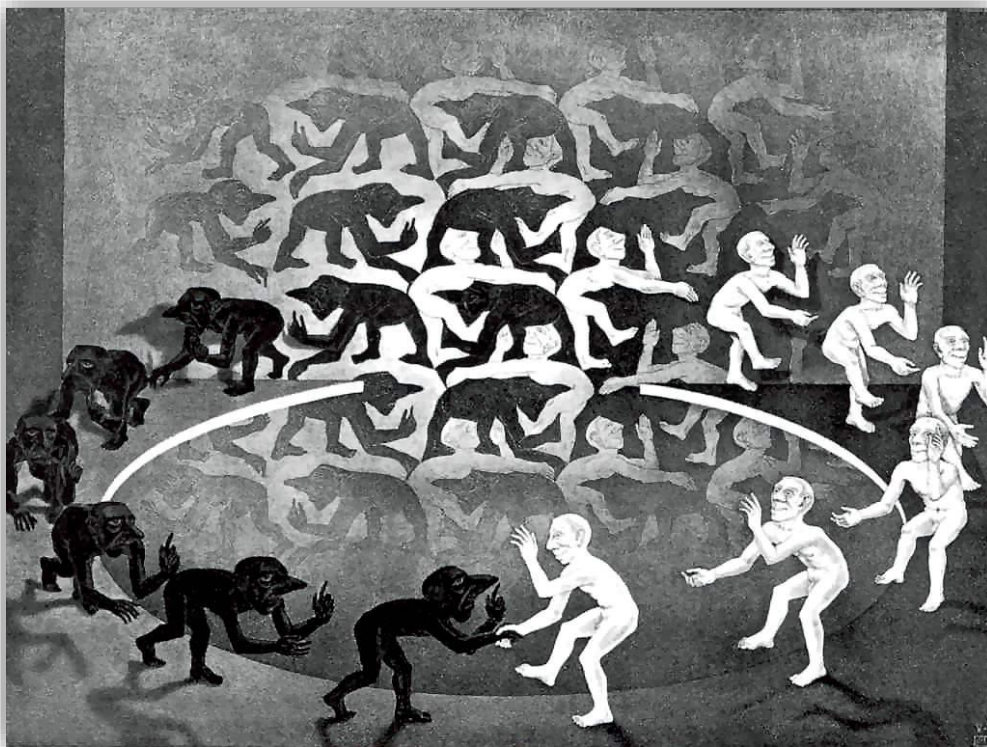
¹⁹⁹ A jelenség már a kortárs kritikusoknak is feltűnt, A Hét irodalmi tudósítója pl. éppen ebben látja Czóbel modernségét: „A Tükrökről, szobákról című ciklus szakadozottsága és egyenetlensége mindennél világosabban elárulja, hogy Czóbel Minka egyéni költészetének régibb értékein keresztül új ösvényre indul, új és szélesebb kifejezési formák felé törekszik új mondanivalói számára.” SZ. L., „Az erdő hangja: Czóbel Minka új verseskönyve”, *A Hét* 25, 22 (1914): 359.

2. 3. A narratív tér szubjektumai

Megközelíthetjük a szubjektumábrázolást a képek felől is. Wendy Steiner képnarratívákat vizsgál, megállapítva, hogy egy kép akkor narratív, ha egynél több időbeli pillanatot ábrázol, ha időben ismétlődő szubjektumokat jelenít meg, illetve, ha adott egy meghatározott, minimálisan realiztikus tér. Steiner elmélete szerint nem kell minden feltételnek teljesülnie, attól függően, hogy mennyi teljesül, beszélhetünk erősebb, illetve gyengébb narratíváról.²⁰⁰ Mindezt szem előtt tartva megkísérlem összeolvasni Maurits Cornelis Escher *Találkozás* című litográfiáját Czóbel Minka *Kik erre járnak* című versével. Czóbel szubjektumábrázolását – a negyedik fejezet tematikáját némileg előrevetítve – a képiség, a téralkotás szempontjából közelítem meg, összevetítve a két formanyelv, kép és vers eltérő eljárásait és eszközeit. Kiindulási hipotézisem, hogy Escher képének egymásba fonódó emberalakjai és Czóbel versének szétszórt szubjektumai hasonló, epikusan szerveződő narratívába rendeződnek. Mindkét alkotásban jelen van egy látszólagos linearitás: a szemünk előtt felvonuló szubjektumok sora az előrehaladás illúzióját biztosítja, a sor azonban szövegesen és vizuálisan is körre zárul. Az időkezelés ennek az eljárásnak köszönhetően válik mindkét műben ciklikussá.

---

²⁰⁰ STEINER Wendy, „Narrativitás a festészetben”, in *Verbális és vizuális narráció: szöveggyűjtemény*, szerk. FÜZI Izabella, Apertúra könyvek 3 (Szeged: Pompeji Alapítvány, 2011), 94–95.

3. M. C. Escher: *Találkozás* (litográfia, 1944)

Steiner fenti modellje alapján Escher képe erős narratívát hoz, mivel jól felismerhetők az ismétlődő szubjektumok, amelyeknek a térben-időben történő előrehaladása szinte folyamatábra-szerűen ábrázolt. A kép emberalakjainak tekintete ugyanis meghatározott irányba, előre vetül, irányítva a nézői tekintetet is. Ugyanebben az irányban rögzülnek nyugalomból kimozdult pozíciójukban a lábak is, a haladás érzetét keltve. Ez az ábrázolásmód nemcsak becsempészi az idő vetületét a vizuális statikusságba, ami a tér birodalma, hanem megteremti, erőteljesen dinamizálja, mozgóvá, időben előrehaladóvá teszi a kép narratíváját. Gyakran felmerül, hogy képet és szöveget azért problémás egymáshoz közelíteni, mert a kép uralkodó attribútuma a térbeliség, a szövegé pedig az időbeliség.²⁰¹ Ez a látszólagos ellentmondás azonban feloldható: kaphat a kép időbeli és a szöveg térbeli dimenziókat, bár nem azon a horatiusi módon, ahogyan azt az *ut pictura poesis* elve sejteti.

A narratíva meglétének és erősségének kérdése visszavezet a szubjektumábrázolás problematikájához. A *Kik erre járnak* című vers narratív síkján egy történet bontakozik ki, a lírai én egy kanyargós úton halad hazafelé és közben egy „jelenség” rémlik fel előtte (benne?). A teret szervező központi motívum, az út, hosszúkás alakzat, kettévágja a teret. Az

²⁰¹ Lessingnél a hierarchiaképzés alapja lesz ez a tétel, *Laokoón* című írásában ezzel indokolja a szöveg magasabbrendűségét a képhez képest: LESSING Gotthold Ephraim, *Laokoón; Hamburgi dramaturgia*, szerk. BALÁZS István (Budapest: Fekete Sas, 1999), 62-63.

út egyik pontján jelölhető ki az ÉN pozíciója, ebbe az irányba tartanak a távolban feltűnő árnyalakok. A mozgás iránya szemben haladó, erre utal a „közelgő” jelző. A grafikán a tér egy köralakú üresség köré szerveződik, melynek peremén, egyfajta pódiumon az alakok körben haladnak egymás felé. Mindkét alkotás esetében stilizált, díszletszerű térrel találkozunk és az alakok is valószerűtlenek. A verskezdet hangsúlyozza a szubjektumok hiányát, amit aztán szó szerint megismétel közvetlenül a zárlat előtti nyolcadik versszakban: „A táj oly elhagyott.” A szubjektum azonban éppen ezzel a hiánnyal íródik be már az első versszakban a szövegbe: egyrészt az elhagyottság kimondása azt implikálja, mintha kellene ott lennie valakinek, másrészt valakinek a fókuszából látjuk ezt az elhagyott tájat, aki nagyon is jelen van. A táj tehát egy egységes szubjektum által konstruálódik, aki ebből a pozícióból értelmezi annak elhagyatottságát. A hiányt a „nyomasztó, tompa csend” hangsúlyozása is fokozza.

1 Távol hegyek sötétlő kékje

Elfedte a napot,
Terjed az alkony fátyolszárnya,
A táj oly elhagyott.

2 Sovány, halvány-zöld rozsvetés közt,

Ingó kalász alatt
Kígyózó, hosszú út vonalja
Lágyan siklik, halad.

3 Egy árva lélek sem jár erre,

– Nyomasztó tompa csend, –
De ott, e közelgő jelenség,
Szent Isten! mit jelent?
[...]

8 S a többi mind – egy fény, egy árnyék –

– Felcsillanó habok,
Eltűntek már. – Az út oly néma,
A táj oly elhagyott.

A versben a képhez hasonlóan test nélkül bukkannak fel az alakok, kontúrjaik bizonytalanok, hasonlóan kavarnak, mint a képen a falra vetített figurák, ám a versben nem alkotnak olyan

diszkrét, erős belső határokkal rendelkező mintázatot – itt lehetséges az átlapolás, az átmenetek, az alakok összemosódása:

- 4 Jönnék, jönnek, de *testük nincsen*, –
Mindannyi *árnyalak*;
Haladnak, majd *egymásba folynak*,
Majd *széjjeloszlanak*.

Eschernél a határok kifelé, a képtéren kívüli irányba nyitnak: a falon látható minta nem lezárt, a végtelenbe nyit. A falon megképződő tesszaláció (kétdimenziós síkon egy forma ismétlődik átfedés és rések nélkül) alakjai szintén test nélküli, kétdimenziós formák, akik a pódiumra lépve nyernek testet, háromdimenziósak lesznek, árnyékot vetnek. A kép formanyelvéből adódóan nem lineárisan, hanem szimultán látható a szubjektumok szembe tartó „vonulása”, így a kör-formájú térkompozíció is azonnal szembetűnik. A versben a „magamra ismerek” fordulat feleltethető meg a kép kézfogás-gesztusának, amennyiben feltételezzük, hogy a felvonuló fekete és fehér alakok egyazon szubjektum hasadt szegmenseiként, vagy variánsaiként tételeződnek. Nem kizárva ezzel a korábbi értelmezéseket, melyek az archaikus és a modern ember, a fekete és a fehér ember, illetve a pesszimista és az optimista – utóbbi Escher önértelmezése – oppozíciókat mozgatták.

Ahogy fentebb már láttuk, a versben a szubjektumpozíciókhoz különböző igeidők kötődnek: a jelen énje előtt a múlt különböző időszakainak teljes életkori spektruma felvonul:

- 5 Mind, kik valaha erre jártak,
Ifjú, öreg, gyerek, –
Egyszerre csak a sokaságban
Magamra ismerek.

Itt történik meg az *én* térbeli azonosulása önmagával. Ez a közös pont a találkozás mozzanata. Itt a kép megmerevedik, ugyanakkor a vers továbblép e pontról, s elnyújtja a pillanatot, hogy aztán az időben is megtörténjen a találkozás:

- 6 Jövök – nem egy, de száz alakban,
S itt az vagyok talán,
Ki voltam rég múlt alkonyatkor,
Rég múlt nap hajnalán.
- 7 Kezem kinyújtom: állj meg, állj meg!
Várj! megszólítalak. –

Mint repülő árny siklik rajtam

Keresztül az alak.

Megtörténik az, amit a képen csak egyik lehetséges következményként vetíthetünk előre: az összeolvadás. A képen egy lessingi „termékeny pillanat” tanúi lehetünk, amennyiben a kézfogás aktusa (értelmezzük azt archaikus és modern ember vagy a feketék és fehérek szimbolikus kézfogásának, vagy a darabjaira hullott szubjektum pillanatnyi magára találásának) önmagában hordozza létrejöttének előzményeit és következményeit. Az, hogy hogyan válik a kép ciklikussá, a kompozícióban rejlik: időbeli előrehaladásként érzékeljük az alakok sorát, s mivel szemben haladnak, a kézfogás után tovább kell lépniük. Hogy mi következik a termékeny pillanat után, az már nem része a kompozíciónak. Lehetséges továbbgondolása a folyamatnak, hogy itt véget ér a folyamat, elképzelhető, hogy minden egyes fekete alak kezét fog minden fehérrel, majd visszavándorolnak a falra, s az egész kezdődik előlről, lehetséges, hogy a kézfogás után a középben tatóngó ürességbe vesznek a figurák, vagy, a Czóbel-verssel összeolvasva a képet: „haladnak, majd egymásba folynak, majd széjjeloszlanak”. Így a szélsőségek dichotómiája feloldódik s a határterületek válnak uralkodóvá. A verszárlatban a jelenbéli én új, vagyis jövőbéli alakban csatlakozni látszik a múlt szubjektumainak seregéhez. A lineáris útmetafora itt konvertálódik ciklikussá:

9 Az útnak vége, hazaértem,

Rég eltűnt a sereg. –

S én úgy érzem: egy új alakban

Ismét velük megyek.

A fent már említett bináris oppozíciók feloldására (fekete-fehér, pozitív-negatív, jó-rossz, optimista-pesszimista) elgondolhatunk egy olyan értelmezést, amely Escher képén a fekete-fehér alakokat queer szubjektumokká olvasztja össze. Czóbel „nem egy, de száz alakban” jövő figurája olyan térben és temporaritásban létezik, amelyet a queerelméletek leírnak.²⁰² Olyan *határjáró* figura, aki átlépi a kartéziánus játékszabályokat. Kimondani, hogy Czóbel Minka egy queer térben queer időt és queer szubjektumokat ábrázol nem azt jelenti, hogy saját szexuális identitását szövegeiben mint *closetekben*²⁰³ rejtegeti, hanem azt, hogy

²⁰² A queer tér és idő viszonyáról a normatív idő- és térkezeléshez bővebben a negyedik fejezetben esik majd szó.

²⁰³ Ehhez ld. bővebben az ötödik fejezet a rejtőzködés episztemológiájára vonatkozó részeket.

ábrázolási módja leírható egy olyan modell segítségével, mely száz évvel kötetei után kap elméleti megalapozást: a queerelmélet modelljével.²⁰⁴

Konklúzió a második fejezethez

Czóbel Minkánál – amint azt már láttuk, s fogjuk is még a következő fejezetekben – a határok nem élesek, a terek korlátai fellazulnak, az idősíkok egymásba mosódnak, valóság és misztikum egymásba csúsznak, a szubjektum határai nyitottak. Ahogyan kötetében az idősíkokat kezeli, ahogyan tér és idő határait fellazítja, ahogyan a szubjektumokat ábrázolja, az kiválóan szemléltethető a queerelmélet olyan modelljeivel, mint a queer temporaritás vagy a queer szubjektumképzés. Kutatásom igazolja, hogy egy a klasszikus modernizmustól idegen, inkább már a másodmodern felé mutató poétikai megoldásokat alkalmazó századfordulós író szubjektumábrázolása eredménnyel modellezhető a performatív identitáselméletek vagy a queerelméletek szemléletével.

Arról, hogy a századfordulós szövegekben feltűnik a központjukat veszített szubjektumok ábrázolása, s hogy ez hogyan viszonyul a klasszikus modernség szubjektumképéhez, többen értekeztek már. A magyar szakirodalomban kevésbé, szinte egyáltalán nem tárgyalt az az elméleti keret, az a szemléletmód, amely – főként az angolszász kritikában – immár nem csupán kísérletező szakcikk formájában van jelen, de elérte a monografikus szintet: a queering-jelenség. Fontos hangsúlyozni, hogy queer szubjektumokról, queer tér- és időkezelésről beszélni, az interdiszciplinaritás lehetőségeit kihasználni, izgalmas és eredményeket hozó gondolkísérlet, amely segítheti a kutatásokat: a szűkebb, szövegközpontú elemzéseket bekapcsolva egy tágabb, társadalom- és kultúratudományi szempontból termékeny diskurzusba.

---

²⁰⁴ Vö. Bollobás Enikő: „Az 1990-es években a posztstrukturalizmus nyomán kibontakozó úgynevezett *queer* a szexuális- és *gender* kategóriák esszencializmusát és binaritását tagadva elsősorban (de nem kizárólag) a határátlépések legkülönbözőbb eseteit tanulmányozza, kiterjesztve a *queer* fogalmát a (dekonstrukció által is megkérdőjelezett) kartézianus dualizmusok egyéb változataira.” B. E.: *Egy képlet nyomában*

3. „Csendből szótt burok” – A nyelven túli nyelv

A nyelv elégtelenségének megtapasztalása, mint a századforduló egyik gyakran felmerülő problémája, közismert, sokat elemzett jelenség. Tanulságos lehet, ha ezt a klasszikusan nyelv-válságként aposztrofált kérdéskört és az *écriture féminine*²⁰⁵ – mára a dzsenderkritikában viszsza-szorult – elméletét játékba hozzuk egymással, nem elfeledkezve azokról a megalapozott kritikákról, amelyek e két koncepciót érték.²⁰⁶ A századfordulón az eddig jobbára elszigetelten alkotó írók kiléptek az irodalmi élet nyilvános terébe, és egyre inkább láthatóvá, hallhatóvá váltak. Saját női hangot hoztak létre a magyar szépirodalmi művekben, éppen a *nyelvválság* korszakában, amikor az író egyik alapélménye annak megtapasztalása volt, hogy a nyelv nem alkalmas belső tartalmak megragadására.²⁰⁷ A nő, aki ekkor éppen frissen született hangját próbálgatja,²⁰⁸ végre megírhatná Hofmannsthal ikonikus Chandos-levelének inverzét, helyette azonban, mint látni fogjuk, maga is szembesül a megnevezés nehézségeivel.

3. 1. Női írás

Noha a női írás ideológiája csak jóval később, a 20. század utolsó harmadában fogalmazódott meg, az Hélène Cixous szorgalmazta női testírás, a női test hangjának, nyelvének keresése a századfordulós szövegekben is tetten érhető.²⁰⁹ Korábbi szövegekben is megtaláljuk a nőt mint tárgyat, a női testet mint objektumot, melyre a tekintet, az írás fókuszál, a századfordulón pedig megismerhetjük a nőt, a női testet mint alanyt, aki önmagának próbál formát adni az írás gesztusával. Az *écriture féminine* koncepció elgondolása szerint a női írás elszakadás a

²⁰⁵ Az Hélène Cixous által bevezetett, s azóta sok kritikát kapott fogalmat azoknak közös gondolkodásoknak és vitáknak hozadékaival együtt gondolom el, melyek a *Medúza sikolyának* 1975-ös publikációja óta beleíródtak az *écriture féminine* mint „az anya fehér tejének szöveggé válásával” összegezhető alapkoncepcióba.

²⁰⁶ Lőrincz Csongor a Hofmannstahl-recepció kapcsán felhívja a figyelmet „a nyelvszemlélet nem kielégítő feltárására”, arra az apóriára, amelyen csak kevés publikáció volt képes túljutni. LŐRINCZ Csongor, „A medializálódás poétikája”, in *Hang és szöveg* (Budapest: Osiris, 2003), 317–389. Ld. még: Kulcsár-Szabó Zoltán A „korszak” retorikája - A korszak- és századforduló mint értelmezési stratégia *Literatura* (1996)2. 127-143.; Az *écriture féminine* kritikájáról: PAGE Ruth E., *Literary and Linguistic Approaches to Feminist Narratology*. (Place of publication not identified: Palgrave Macmillan, 2016).; WARHOL Robyn R. és LANSER Susan S., szerk., *Narrative Theory Unbound: Queer and Feminist Interventions*, (Columbus: Ohio State University Press, 2015).

²⁰⁷ Id. pl. HOFMANNSTHAL Hugo von, „Egy levél”, in „...und die Worte rollen von ihren Fäden fort”. *Sprache, Sprachlichkeit, Sprachprobleme in der österreichischen und ungarischen Kultur und Literatur der Jahrhundertwende. Kétnyelvű reader*, szerk. KERÉKES Amália, OROSZ Magdolna és TELLER Katalin, ford. SCHEIN Gábor (Budapest: ELTE Germanisztikai Intézet, 2002).

²⁰⁸ vö. „Forró, szikrázó, vérvörös hangok. / Piros nyelvű, hegyes fülű / Fekete, pikkelyes koboldok, / Táncos manók és libegő lidércek / Hozzák magukkal, valami forró / Tűzzel, vérrel, kénnel lobogó / Mélységéből a vérnek... és fölsikoltnak a hangok / Lázak, lobogó sikoltással: / 'Evoé! Tied az élet! / S rá kórusban visszariad / A villogó szemű csapat: / 'Evoé! Tied az élet!' Erdős Renée: Hangok, 1909.

²⁰⁹ Számos példát említek a jelenségre *A női test hangja a 19-20. század fordulójának magyar irodalmában* című tanulmányomban. KAPUS Erika, „A női test hangja a 19-20. század fordulójának magyar irodalmában”, *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat* 2014, 1 (2014): 44–61.

férfinyelv szimbólumrendszerétől, attól a szervezőerőtől, ami konvencionálisan a szövegalkotás minimumának tekinthető. Antropológiai nyelvészeti kutatásoknak köszönhetően több olyan példát²¹⁰ ismerünk különféle kultúrákból, ahol ugyanazon dolgoknak más-más elnevezése él attól függően, hogy férfi vagy női beszélő nevezi meg a tárgyat. Az *écriture féminine* teoretikusai azonban egyenesen azt állítják, hogy a nő *másféle* nyelvet teremt, egy nyelv előtti nyelvet beszél, miközben persze ő maga is elsajátította már a (fal)logocentrikus beszédmodot, s azok közül az elemek közül válogat, amelyek – szimbolikusan Ádám névadása révén – idegenül kerülnek a világába.²¹¹ Az anakronizmus veszélyét vállalva kimondható, hogy Czóbel Minka hasonló gondolatokkal játszik *Éva* című versében:

De mind ennek még nincs neve,
Se szó, se gondolatba'
Illat vagy fény, hang vagy meleg,
Új ereiben megremeg,
Valóját általhatja.
Lát mindent – boldog, élvez, él,
De mit lát, meg nem érti.
Jön Ádám... neki a világ
Már öntudat, már gondolat
– mindent megnevez néki.
(Éva, Álmodok kertje XXVI., Az erdő hangja)

A jelenség feloldására – az *écriture féminine* koncepciójának kidolgozói szerint – a női művészet sajátos technikát alkalmaz: igyekszik egyéni kombinációkat bevetni, másképpen vezetni a fonalat, próbál saját testét, saját belső világát inkább leképező konstellációkat kialakítani. Tetszi ezt tudatosan, mint a francia feministák, az *écriture féminine* koncepciójának kidolgozói, akik elméletük igazolására a gyakorlatban is létrehoztak *női szövegeket*,²¹² vagy más írói szándékok mentén, esetleg tudat alatt, mint a feministák által is elismert Joyce vagy Mallarmé,²¹³ hiszen a női írás megteremtése nem kötődik feltétlenül az író biológiai neméhez. Julia

²¹⁰ Ld. pl. HUSZÁR Ágnes. „Női nyelv? Férfi nyelv? – Gendernyelvészet Magyarországon”. *Magyar Tudomány* 170., 3. (2009): 279-80.; CSERESNYÉSI László. *Nyelvek és stratégiák, avagy A nyelv antropológiája*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 37. Budapest: Tinta, 2004. 83-88.

²¹¹ Zsadányi Edit összefoglalásában: „A női írás eljuttatja, hogy visszatér a szimbolikus nyelvhasználat előtti anyai nyelvhez, amelyben az anya és a gyerek tökéletes harmóniában élt egymással, az egyén még nem lépett az apa törvénye és a férfit előtérbe helyező nyelvi kultúra elsajátításának útjára. Ez egy elképzelt visszatérés a preödipális korszakba, ennek a nyelvi szemléletnek a fiktív megszólaltatása.” ZSADÁNYI 2017, 60.

²¹² Ld. Hélène Cixous és Monique Wittig „textes féminins”-jei.

²¹³ „These men, rather than giving up their blissful infantile fusion with their mothers, their orality and anality, reexperience such jouissances subconsciously and set them into play by constructing texts against the rules and

Kristeva szemiotikai diskurzusnak nevezi ezt a gesztusokkal operáló, ritmusos (feminin) nyelvet, mely szemben áll a szabálykövető, konvencionális, szimbolikus (maszkulin) nyelvhasználattal. Kristeva szemiotikai diskurzusfogalma nem köti a szemiotikus nyelvet a nőiséghez, az anyasághoz, Hélène Cixous és Luce Irigaray²¹⁴ azonban kiemelik ezt az összetevőt és így állítják szembe a patriarchális logikára épülő szimbolikus nyelvvel.²¹⁵ Később, Czóbel verseiben, az erdő-szimbólum vizsgálata során és a „csend retorikájának” elemzésekor fontos lesz visszatérni szemiotikus és szimbolikus nyelv viszonyához.

Teoretikusok szerint ez a feminin és maszkulin szöveget megkülönböztető modell semmiképpen nem tekinthető binárisnak,²¹⁶ többen felhívják ugyanakkor a figyelmet annak gyönge pontjaira: Kusper Judit szerint Nancy K. Miller frappáns sommázata, miszerint „a nők írásának [szöveg]testében és nem a nők testének írásában” kell keresnünk a nők irodalmi tevékenységének különbözőségét „elmossa a határokat a retorikai és a metaforikus értelmezés és olvasás között, hiszen a szöveg teste nehezen értelmezhető biológiai különbözőségként.”²¹⁷ Zsadányi Edit pedig utal azokra a bírálatokra, amelyek Cixous koncepcióját érték: „Az is kétségtelen, hogy ellentmondásos gondolatmenete sok bírálatot vált ki: úgy tűnik, írásaiban rekonstruálódik egy esszenciális női princípium, pontosan az, amelynek megkérdőjelezésére vállalkozik.”²¹⁸ Az *écriture féminine* modellje egyszerre tűnik leegyszerűsítőnek és túlzottan metaforikusnak, utóbbi pedig nem könnyíti meg, hogy helyet találjon az irodalomtudomány elfogadott modellkísérletei között (különösen egy pozitivista hagyományokon nyugvó rendszerben). Fontos hát szem előtt tartani azt a szemlélet- és paradigmaváltást, amely az *écriture féminine* ’70-es évekbeli megfogalmazódása óta a nemzetközi szakirodalomban végbement: a queer narratológia nyitott, inkluzív szemléletmódját és tudományos eredményeit.

---

regularities of conventional language.” JONES Ann Rosalind, „Writing the Body: Toward an Understanding of »L’Ecriture Feminine«”, *Feminist Studies* 7, 2 (1981): 249.

²¹⁴ Az egyes teoretikusok főbb téziseit összefoglalja ZSADÁNYI Edit 2006.; SÉLLEI Nóra, *Mért félünk a farkastól? feminista irodalomszemlélet itt és most* (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007).

²¹⁵ Vö. természet – szemiotikus – női, társadalom – szimbolikus – férfi sztereotípiá

²¹⁶ Ld. pl. „No longer was the focus on a binary model of difference but on the ways in which gender might be performed in various ways and in different contexts.” R. Page 9; „Ez a teória megpróbál kiszakadni a logocentrikus nyelvi kultúránk által teremtett férfi-nő ellentétből, abból a helyzetből, hogy a női minőség kizárólag a férfi által határozódik meg.”²¹⁶ ZSADÁNYI 2017, 60.

²¹⁷ Kusper Showalter idézi, aki Nancy K. Miller híres mondatára hivatkozik a *Women’s Autobiography in France*-ből, KUSPER 2008a, 134.

²¹⁸ ZSADÁNYI 2006, 27.

3. 2. Nyelvvesztés (?), nyelvhatárok

Czóbel Minka lírájában már a '90-es években felbukkan az emberi megértés képtelenségének gondolata, megidézve a magányt, az idegenség érzését, s e tematika végigkíséri köteteit:²¹⁹

Hiába szólok, nem felehet senki,
Nem érti senki, senki meg szavam.
A rettentő, félelmes pusztaságon
Magam vagyok, egyedül, egymagam.
(Magános úton, A virradat dalai)
Nem értek meg senkit,
Engem sem értenek
Legjobb ismerősim:
– Idegen emberek.
(Thébaide, Az erdő hangja)

Czóbelnél az emberi hangok elnémulása, a megértés képtelensége ugyanakkor módot kínál egy értékes, termékeny csend megtapasztalására, mely gyakran a természet harmonikus és idő nélküli, ciklikus világában, az álomban, vagy a tükör néma *másvilágában* válik lehetőségessé:

Csak hang ne szálljon! Hangok ha érnek
Eltűnt az álom, elnémul az ének.
Mi szép az ének, ha nincsen hangja,
Nappali éjnek zúgó harangja.
(Hangtalan ének, Opálok)
Nincs az erdőn tegnap, holnap,
Mind egy csöndbe összeolvad,
Nagy hatalmas néma ének:
Ezerhangú örök élet.
(Az erdő hangja XV)
Termek sötétlő távolába
Sok elszórt fekvő kék alak
Végleges, elnyomott álomban

---

²¹⁹ „Több kutató a papok és remeték cölibátusát, illetve a buddhista szerzetesek *ashramba* vonulását ismeri fel Dickinson választott magányában, szándékosan egyszerűvé tett - és megtisztított - életmódjában: a világból való kivonulás mindegyik esetben valami magasabb célt és hatalmat - Istent vagy a művészetet - szolgálja (lásd Gilbert- Gubar, 581 skk.; Rich, Vesuvius at Home, 49; Martin, *An American Triptich*, 154 skk.). »Mivel a nyelv nem alkalmas a belső élet megragadására, a színháznak olyan nyelvet kell keresni, amely a szavak előtt jár.« (Kékesi uo)» BOLLOBÁS 2015, 34.

Mozdulatlanul alszanak.

Alszik ruhájuk –

Karjuk oly fáradt.

Hajuk fényéből

Hangtalan ének

Zenéje árad.

(A tükör meséje, Az erdő hangja)

Az olyan oximoronok, mint néma ének, hangtalan ének valójában hasadást lepleznek: a hang egyszerre zavaró tényező, mely megbontja a csendet, az álmot, ilyenkor emberi hangot jelent, míg a természet, az erdő hangja éppen megteremti azt a csendet, amely bekapcsol az örök körforgásba. A tükör meséje

Ezekben a képekben érhető leginkább tetten szemiotikus és szimbolikus nyelv viszonya, a természet hasonlóságon alapuló jelrendszerének érthetősége és értelmezhetősége, s az emberi nyelv szimbolikus jeleinek elégtelensége és zavarkeltő hatása. Hasonló paradox jelenség a hanggal kapcsolatban előfordul Emily Dickinson költészetében is, akivel Czóbel költészetét gyakran rokonítja a kritika, sőt – Weöres Sándor nyomán – egyenesen magyar Dickinsonnak nevezik Czóbel Minkát.²²⁰

A word is dead

When it is said,

Some say.

I say it just

Begins to live

That day.²²¹

(J1212/Fr1894)²²²

A „hangtalan ének”, a némaság szintén közös motívumok, ahogyan a magány és a csend összekapcsolása is:

Of Its Voice – to affirm – when the Wind is within –

Can the Dumb – define the Divine?

---

²²⁰ Vö. POÓR 1974, 5., NÉMETH VÁNYI Klári, „Fekete macska bársony lépte I-II.”, Irodalmi Centrifuga, 2010, https://centrifuga.blog.hu/2010/05/09/fekete_macska_barsony_lepte_czobel_minkarol_1_resz, elérés: 2015. 02. 05.

²²¹ Ha elhangzott / A szó, halott: / Sokan hiszik. // Szerintem / Éppen akkor / Születik. (Károlyi Amy ford.)

²²² A Dickinson-kötetekenél megszokott kettőst jelölést használok a Johnson- és a Franklin-kiadások nyomán, ahogyan Bollobás Enikő is teszi, azoknál a verseknél is, amelyeket Bollobás nem idéz.

The Definition of Melody – is –

That Definition is none –

(J794/Fr849)

As all the Heavens were a Bell,

And Being, but an Ear,

And I, and Silence, some strange Race

Wrecked, solitaire, here –²²³

(J280/Fr340)

Czóbelnek több versében előfordul, hogy sorokat helyettesít néma jelekkel, s nem csupán cezúrát alkalmaz a kötőjelekkel kihúzott üres, fehér helyen (4. ábra). A fehér szín Czóbel Minka költészetében kötetszervező szimbólum, az 1894-es *Fehér dalok* címadója. A Bene Kálmán szerkesztette kötetben a fehér, illetve annak toldalékolt alakja összesen 635-ször fordul elő (míg pl. a fény 951-szer, a virág 635-ször, a föld 487-szer, a zöld 332-szer, az arany 293-szor, a csönd/csend 275-ször, az erdő 213-szor, a fekete 116-szor, a néma 85-ször). Ahelyett, hogy a fehér szimbólumának tartalmi vonatkozásait feltárnánk,²²⁴ azokat a verseket keressük, ahol a fehér az üresen hagyott papíron, vagy a szövegbe tartalminak álcázott formaképző elemként, a vers határázóit felfedve szüremlik be a fekete betűk közé. Ahogyan Benda Mihály „*Semmi sem oly könyörtelen, mint a fehér*” című gondolatébresztő tanulmányában Illyéssel kapcsolatban fogalmaz: „[...] alkotása nem tesz mást, mint felrajzolja a papírra a hiány és a csend határait, láthatóvá teszi a hiányt, olyannak határozza meg, amilyen.”²²⁵

---

²²³ Akár harang lenne az ég, / S a lét csak pusztá fül, / És én s a csönd de furcsa faj, / Zátonyon, egyedül. (Károlyi Amy ford.)

²²⁴ Amit nemcsak kortársak, de Pór Péter óta szinte minden kritikusa elemzett, legalaposabban talán S. Varga Pál.

²²⁵ BENDA Mihály, „»Semmi sem oly könyörtelen, mint a fehér« : a hó, a fehér és a lap Illyés Gyula 1945 utáni költészetében”, in *Stephanus noster : tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára* (Budapest: Reciti, 2015), 481.

X.
VIRRASZTÓ

Meghalt az ifjú apáca –
Egy lázbeteg majom
Bejő a halottas szobába
Az ablakon.

Leül a fehér szűzi ágyra,
A halotthoz közel,
Lepleit össze-vissza hánnya
Sovány-ujjú, forróan égő
Kezeivel.

Karját kinyújtja hosszan, hosszan –
Kezével játszana.

Lassan tolul be a szobába
Az éjszaka.

Hajlik feléje, a sötétbe
Letépi fátyolát.

Tömjénillat sűrűn megszállta
A kis szobát.

Bársony sötétből fel-felvillan –
S csukott szemén
Halott leánynak végigillan
Egy gyertyafény,

A majom vékony hosszú ujjja
Lázforróságban ég,
Fogdossa félve a halott szűz
Jeges kezét.

Most hajlik hozzá hosszú-hosszú csókra,
Átöleli nyakát,
Csókolja lassan, ember módra
Kék ajakát.
Csókolja hosszan, önfeledten
Míg mind besiklanak
Halott leány kék ajakába
A fehér fényű, hegyes élű
Állatfogak.

Madár elrebben
A kis erdő kopár
Lassan színesedő ágairól.

Megingnak a virágok –

Mert idegen jár ott.

Alig zöldellő, fiatal, halvány,
Bársony gyepen
Megy az idegen,

Félelmes, ismert idegen.

Fakadó zsenge, füves úton végig,
Egész az erdő szélég.

Merev galyak
Jövő fakadásra zsendülő lombja
Homályba vonja
Az idegent.

Nő a fák árnya
Az egész világra,
Tavasza, nyárra,
Őszre és télre
Ránó az idegen fehér sötétsége.
Nehéz, átlátszó örök sötétsége.

Valahonnan légáram támad,
Meglebbennek fátyolok,
Sötétzöld selymes szárnyuk mozdul,
A hét szál gyertya fellobog.
Nyugtalanul – – – kínos vergődés,
A lángok fogva állanak
Tükör dermedt, sötét vizébe.

Eltűnt a sok alvó alak,
Bezáródnak a távol ajtók.

Elalvó múlt – holdszínű vég –

Egy elhomályult tükör előtt
Magánosan hét gyertya ég.

Kapun befordulnak
Hársfalombos udvar
Sötétlő zöldjébe.
Ide-oda röpked köszöntő vidáman
Zengő szavuk. . . . .
Bezárják hirtelen mögöttük
A nagy kaput.
Eltűntek mind sötét bejárat
Íve alatt. . . . .

Sárgul a kender, hull a rózsza,
Az ős halad.

S a nagy torony áll – ráesik árnyéka
A napos útra.

Csak úgy, mint régen

Áll mozdulatlan

Kék őszi fényben,

Hozzásimul az ős.

Bejön a harangokhoz

A nyílt ív-ablakon,

Végigsiklik kívül-belől szürkellő

Zord kőfalon,

Öblös harangok érces zöld homályán,

A gerendázat fáján.

Az ős mindjobban simul, siklik

A nagy torony alatt

S a nagy harangokhoz leszállnak

Kósza röptű, kíváncsi szemű

Kismadarak.

4. Virrasztó, Füves út, A tükör meséje, Őszi vendégek – részletek

A csendnek ez a módszeres és következetes jelölése nem egyedi, ám meglehetősen modern jelenség a századfordulós magyar verseskötetekben.²²⁶ Bollobás Enikő Dickinson kapcsán utal rá, hogy e jelek megfejtése nem egyértelmű, ám az elhallgatást mindenképpen vizualizálja: „A szaggatottságot Dickinson a kéziratokban is érzékelteti: különös apró vonalkákat használ, amelyek mint villogó szemaforok jelzik elliptikus írásmódját. Ezek a nem

²²⁶ vö. pl. Emily Dickinson, Stéphane Mallarmé, Komjáthy Jenő, Vajda János hasonló poétikai eszközeivel.

könnyen értelmezhető vonalkák – amelyeket kezdettől gondolatjelekként nyomtatott a Dickinson-filológia – akasztják meg sorait, lelassítva, mintegy darabjaira szedve a szintaktikai egységeket. Hol hiányzó mondatrészek helyett állnak, hol a szerkezetek töredezettségét hangsúlyozzák. Előbbi esetekben a vonalkák kapcsolják össze a fragmentumokat, a mondatszilánkokat, utóbbi esetekben apróbb részekre bontják a nagyobb egységeket. Nemcsak mondatzáró pozíciókban használja gondolatjelszerű vonalkáit, ahol nyugalmi szünetjeleknek olvashatnánk őket, hanem – és ezek az izgalmasabb esetek – mondaton belül is, mégpedig szócsoportok, köztük elsősorban névszói csoportok elkülönítésére. Másutt kihagyott, kitörölt mondatrészek helyett állnak, a kihagyást téve meg a dickinsoni nyelvi sűrítés elsődleges eszközének, amelynek révén többértelmű lesz a szöveg, vagyis a rövidebb nyelvi anyag több jelentést képes tárolni.”²²⁷ Ez az eljárás mód nagyon hasonló Czóbel Minkához, aki már első verseskötetében is használja ezt az eszközt. Bollobás Enikő Christianne Miller nyomán összefoglalja, hogy léteznek visszaállítható és visszaállíthatatlan kihagyások, s Dickinson verseinek elliptikus töredezettsége, kihagyásai e tekintetben a posztmodern előfutárává teszik költészetét.²²⁸ Ugyanez Czóbel Minkáról is elmondható, ami erősíti az ő életműve kapcsán is gyakran felmerülő úttörő szerepet.

A kihagyások, csendek nem csupán a szerző részéről feltételeznek tudatosságot, hanem, ahogyan Zsadányi Edit írja: „Az elhallgatás bármely fajtája aktív olvasói magatartást feltételez, az olvasót az elhallgatott rész ürességével való szembesülésre készíti.”²²⁹ Amikor arra a kérdésre keressük a választ, miért volt mindig is (néhány fent említett fellángolástól eltekintve) olyan nagy a csend Czóbel lírai életműve körül, kereshetjük a választ a némítások, a formai törések alkalmazásában is. Kusper Judit szerint: „Az elbizonytalanított olvasás s a létbe és a nyelvbe vetett hit megkérdőjelezése eredményezheti talán azt, hogy a Nyugat költői nem Czóbel Minka költészete felé fordultak, hanem (például Ady is) inkább Vajda János, Komjáthy Jenő és Reviczky Gyula líráját követték.”²³⁰ Ha összekapcsoljuk Zsadányi és Kusper idézett sorait, arra a következtetésre juthatunk, hogy éppen az olvasói aktivitás elvárása az, ami Czóbel korabeli kritikussait gyakorta zavarba hozta, s elmarasztaló ítéletre készítette, s ami a klasszikus modernség költőnemzedékének körében a valódi reflexió hiányához vezetett.

---

²²⁷ BOLLOBÁS 2015, 38.

²²⁸ Uo., 38-39.

²²⁹ ZSADÁNYI 2002, 22.

²³⁰ KUSPER 2000, 458.

A Chandos-levél sommázata szerint: „[...] teljesen elvesztettem a képességet, hogy bármiről összefüggően gondolkodjak vagy beszéljek.”²³¹ Ám mi van, ha nem a szerző veszíti el képességét, mi történik, ha az olvasó nem áll készen az aktív befogadásra? Lehetséges-e, hogy a szerző olyan nyelvet teremtett, amelynek bizonyos rétegeit évtizedek recepciója sem fejtí fel? Mallarmé a *Kockadobás* előszavában figyelmezteti olvasóját: „Szeretném, ha nem olvasnák el ezt a Jegyzetet, vagy ha azon nyomban elfelejtenék, mihelyt átfutották. A jól tájékozódó olvasónak aligha mond olyasmit, amire ne jönne rá maga is, könnyen megzavarhatja viszont a naivat, akinek mégiscsak szemügyre kell vennie a Költemény első szavait, hogy a továbbiakon át – úgy, ahogy el vannak helyezve – eljusson az utolsóig, s mindebben nincs egyéb újdonság, mint az olvasnivaló térbeli elrendezése.”²³²

Benda Mihály Paul Claudel idézi, aki szerint „A kapcsolat a költészet és a csend között, az írás és a fehér között különleges forrása a versnek, és ezért a lap a költészet fontos része, éppúgy mint a prózának a könyv. A fehér nem vers következménye, nem egy rajta kívül álló anyagi kényszerűség, hanem létezésének, életének és lélegzetének a feltétele.”²³³ Ha Czóbel Minka eredeti köteteibe belepillantunk s figyelmen kívül hagyjuk a sorok tartalmát, ha csupán a vizuális formára figyelünk, kottaként olvashatjuk a rövidebb-hosszabb sorokat, a kipontozott, gondolatjelekkel helyettesített sorokat és versszakokat, fekete jelek és fehér üresség játékát. Benda Illyés kapcsán részletesen elemzi ezt a jelenséget, s a felrajzolt modell Czóbel verseire is kitűnően alkalmazható. A tanulmány hangsúlyozza, hogy „[...] a különböző szövegegységek elkülönítésében, tagolásában az írásjelekhez hasonló funkciójú helyközöknek is szerepük van.”²³⁴ Benda meggyőzően marasztalja el azokat a kritikusokat, akiket csupán a nyelvhasználó szubjektum érdekel, és akik leválasztják azt a szövegek konfigurációjáról, formájáról. A forma ugyanis „nem leválasztható a jelentésről, hanem együtt él vele.”²³⁵ Az Előszóban Mallarmé a szöveg dinamikájához, ritmusképző elemeihez tartozó tényezőnek tekinti a papír üresen hagyott részeit: „Mindenekelőtt a »fehér« az, ami szembetűnik és fontosságot nyer: a versírás mindig is igényelte a fehéret, mint valami csendből szőtt burkot, méghozzá általában olyan mértékben, hogy a lírai, vagyis kevés lábból álló sorok középu a lapnak hozzávetőleg egyharmadát foglalják el: ezt a mértéket én sem lépem át, csupán földarabolom.”²³⁶ Hasonló jelenségnek lehetünk tanúi Czóbel Minka köteteiben is, s ez a földarabolás joggal

---

²³¹ HOFMANNSTHAL 259

²³² MALLARMÉ, Stéphane, Előszó, in uő, *Kockadobás*, Helikon stúdió 5 (Budapest: Helikon, 1985).

²³³ BENDA 2015, 472.

²³⁴ Uo., 475

²³⁵ Uo., 472-473

²³⁶ MALLARMÉ 59.

kelti a fragmentáltság képzetét, értelmezése pedig – mint már említettük – aktív olvasói magatartást kíván. „[A] fragmentum a megjelenés módjában olvashatóvá és láthatóvá tesz egy »szövegtárgyat«. Olyan szövegforma, amely magában foglal egy bizonyos kapcsolatot az olvasóval. Ez nem azt jelenti, hogy magában foglalja az olvasás aktusát. [...] A töredék tehát nemcsak a nyelv által létezik, hanem jelentését kiegészítik a tipográfiai jelek és a fehér lap, a csend. A hiányt, a lezáratlanságot az írók sokféleképpen kifejezhetik, legtöbbször a kipontozást, a fehér szóközöket, a gondolatjel-megsokszorozást használják.” – fogalmaz Benda egy másik tanulmányában.²³⁷

Az itt most nem elemzendő tartalmi szimbolikán túl Czóbel szövegeiben a mallarméi értelemben is kiemelt szerepe van a fehér színnek a csend, a „vivőanyag”, a háttér megteremtésében.²³⁸ Gyakran – ismét Dickinsonhoz hasonlóan – a hó képez ilyen háttérteret²³⁹ a versekben, de ahogyan azt már láttuk, a térkihagyás sem ritka jelenség. Czóbel egyik művészeti cikkében pl. egy karkötő ekphraszisz-szerű leírásánál az emberi test képezi a fehér háttérteret: „A gyíkok magas reliefben átlátszó kristályra vannak zománcolva, azon különös zománccal, melynek titkát csak ő és segítőtársa minden kivitelben tudja. Hogy világíthatnak ezen gyíkok egy szép fehér karon! Egy szép telt karon, mert Lalique minden modernitása dacára rokonlélek a renaissance mestereivel [...]”²⁴⁰ Czóbel több versében használja ki a fehér hó és a bele vésődő nyomok kínálta játékot: a fehér, fagyott közeg egyszerre kiemeli és megtartja, ugyanakkor elrejt (hiszen a nyomok maguk is fehérek) és múlandóként tételezi (hiszen a hó képében az olvadás maga is kódolt) a havon mint háttérben feltűnő lények jelként funkcionáló lenyomatait.

---

²³⁷ BENDA Mihály, „A töredék mint irodalmi műfaj?”, in *Műfaj és komparatiztika* (Budapest: Gondolat, 2017), 102–112, 105.

²³⁸ S. Varga Pál Czóbel Minkával kapcsolatban felfigyelt már a mallarméi „fehér vers” értelmezés lehetőségére: „Az Opálok című kötet legjobb verseiben a felfokozott vizualitású látványi elemek a maguk esztétikai evidenciájával létmódjukat tekintve a teljes bizonytalanság titokzatos közegében lebegnek; ha szecessziós dekorativitásukkal távol vannak is az önfelszámolás mallarméi poétikájától, annyiban mindenképpen Mallarmé lírájához állnak közel, hogy a realitás törvényeitől eloldott, a nyelvi játék szabadsága révén létrehozott szuggesztív kompozíciók harmóniájával a befogadói közeg »rejtett idealitásának« előcsalogatását célozzák [...] nem is annyira »fehér dalai«-val kerül közel a Mallarmé emlegette »fehér vers«-hez, mint inkább olyan hangulataival, amelyeket a Hangtalan énekben idéz föl: „Kavicstól félek, kavics életől, / Lelkem felébred, szívem megrémül / ... / Mi szép az ének, ha nincsen hangja...” S. VARGA Pál, „A vágytalan boldogság költője (Czóbel Minka költői világképeről)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 98., 1. (1994): 47.

²³⁹ Ez a háttér azonban sokkal inkább azon képzőművészeti alkotások *háttéréhez* hasonlatos, amelyeknél nehezen eldönthető, mi értelmezhető valódi háttérként, s mi áll az előtérben.

²⁴⁰ CZÓBEL Minka, „Lalique”, *Művészet* 7., 4. (1908): 247.

De reggel a havon titokteljes élet,
Százezernyi nyoma láthatóvá éled:
Elosonó róka négykőrmű nyomába
Dupla mélyedést nyom a vaddisznó lába,
Ollószerű nyoma eliramló nyúlnak
Pici madárléptek mellett elvonulnak,
Mintha kihímezné havat madárlépte,
Szárnya belécsapott itt-ott hópihébe,
Mind ott maradt nyoma szárnyának, körmének,
– Ezer kékes árnya a hó fehérjének
–
Eltűntek, elbújtak állatok, madarak,
Nem zavarja mozgás a nagy fehér havat,
Csak számtalan nyoma, mit hóba' hagyott,
Jelzi az ezernyi eliramlott, elszállt,

Nincs nyugta, nincs helye
Az édesanyának,
Elvitték a fiát,
Messze – katonának.
Nyoma még ott látszik
A kis kerten végig,
Sárgás-puha hóban
Kékesen fehérlik.
Leszalad az asszony
Százszor is napjába,

Elvonult, elrepült, erre járt alakot.

(Az erdő hangja IV)

Hogy *volt*, hogy *élt* köztük,
Nem tudják már holnap,
Annyi nyomot sem hagy,
Mint vízen egy csolnak.
Amannak élete
Bevésődött jobban:
Mint egy kerékvágás
Szélfújta homokban.
Emeztet szerették,
Több emléket hagyott:
Mint nyom, ha friss hóban
Jégkeményre fagyott.
Mély nyom, tartós, „örök”,
Látszik ma meg holnap.
Talán – tavaszig is
Megtart, míg elolvad?
(Nyomok, Fehér dalok)

Forró könnyeket hint
A fia nyomába.
„Most még itt van, látom,
De mi lesz majd holnap?
Mi lesz majd tavasszal,
Ha a hó elolvad?”

*

Kizöldült már a fű
A virágos réten,
De a nyom még ott van
Az asszony szemében.
Hajlongó fűszálon,
Frissen hullt hó alatt,
Ő még mindig látja,
A nyom merre haladt.
Tízszer borult a tél
Fehéren a földre,
Tíz tavasz festé már
A kis kertet zöldre.
Ő csak mindig ott jár,
Vágyva, várva, lesve,
Elhalt fia fehér
Hónyomát keresve.
(Hó-nyomok, Fehér dalok)

A mindent rögzítő és elmesélő, ám láthatatlan hónyomok: fehér papír, fehér jelekkel, ugyanazt a metaforikát hozzák, amellyel Hélène Cixous „fehér tejjel írni a fehér papírra” koncepciója dolgozik.²⁴¹ Ez az a szempont, amiért a fehér szín szerepét Czóbel szövegeiben nem a kép retorikájáról, hanem a nyelvvesztésről szóló fejezetben tárgyaljuk, noha nyelv és

---

²⁴¹ Vö. „White on white. The blank is colored by a supplementary white'. Silence on silence: the silence is permeated by a supplementary silence. Between white and white. Between silence and silence.” <http://www.deconstruction-in-music.com/john-cage/cage-white-mallarme-silence/3161> elérés: 2019.11.07.

kép éppen az itt elemzett jelenség miatt nem választható el egymástól.²⁴² A hó gyakran az a közeg, amely képszerűvé teszi az identitás nyelvi elbizonytalanítását, elfedését, felfedését is:

Mély nyomok a hóban,
Elhagyott nagy kertbe',
Kékesre nyomulva
A fehér hó pelyhe.
Ki járhatott erre?
– Az út oly elhagyott –
Látom még a nyomot,
De nem az alakot.
Majd visszaképelem:
Milyen volt az élet,
Mely itt magányosan
A nagy hóba tévedt?
Mintha már látnám is,
Jő felém egy árnyék,
Mintha az árnyékban
Magamra találnék.
Hiszen én jártam itt –
Ide be van nyomva,
De már nem ismerem
A saját nyomomra.
(Ki volt?, Opálok)

A fehér mint a történetet keretező, narratívaképző elem nem csupán szépírói eszközként, de magánéleti szövegekben is felbukkan Czóbelnél: naplóbejegyzésekben is találkozunk hasonló retorikával. 1914-es naplójában pl. így ír: „Későn haza, este Erzsébet kivisz a magnóliákhoz. Csillagos ég alatt a fehér virágok az üvegházból – elektrícusan megvilágítva. Erzsébet fehér

---

²⁴² Vö. „[...] Marcel Cobussen a következő kérdést teszi fel Mallarméről szóló írásában: »Which color most closely resembles silence?«. Válaszként Cobussen John Cage zeneszerzőt idézi, aki Robert Rauschenberg fehér képeitől elbűvölve állította, hogy a csend színe fehér, de nem a semmi, az üresség, hanem éppen ellenkezőleg, a létezők összessége, a túltelítettség értelmében: »The [Robert Rauschenberg's] canvasses are 'mirrors of the air', a landing-ground for dust, shadows, and reflections, not passive, but on the contrary, hypersensitive.« Ugyanebben az értelemben válik a mallarméi fehér csend is a különféle hangok számára leszállóhelyé, a hangok iránt hiperszenzitívvé.” (Bús Natália: Mediális összhangzat. Stéphane Mallarmé és Hantai Simon szimfonikus alkotásmódjáról)

ruhában mellette, meseszerű és valami klasszikus.” (1914. ápr. 23.); „Várdába a nagy lovakkal kovácshoz, zabért, fáért. Az úton fehér lepkék milliói. A bíróné koporsót visz az öccsének, körölte repülnek a fehér lepkék.” (1914. máj 29.)²⁴³ Az üvegház mesterségesen megvilágított fehér virágai és barátnőjének fehér ruhája a csillagos ég alatt feloldják a valós tér határait. A második bejegyzésben látszólagos ellentét részé a fehér szín, a viszony azonban sokkal inkább komplementer: a koporsó körül keringő fehér lepkék a halál és az élet határmezsgyéjének szereplői, nem a halál ellenében, hanem mint közvetítők tűnnek fel a két világ között. Az *Egy hét* című balladafüzérben a fenti üvegházhoz hasonló, ám ezúttal természetes fényjelenség, a holdvilág, a halál jelenlétében kapcsolódik hozzá a fehérséghez:

Tudják: hogy míg itt vígan jöttek-mentek,
közöttük most a halál ment a házba.

Szárnyas egér repült a szobába,
Elaludt a kis mécses világa,
Eloltotta feketéllő röpte,
Eloltotta – kisiklott a ködbe.

[...]

Fehér ködbe nagy denevér-szárnyak,
Nyugtalanul tévelyegnek, szállnak,
Lebben a köd, mint egy fehér fátyol,
Sok nyugtalan, megremegő szárnytól.
Fehér ködben sűrűn összeolvad
Szárnyak röpte, visszfénye a holdnak.
Egyik hullám a másikat váltja,
Fehérség és sötétség hulláma.

(Az idegen, Egy hét, Péntek, Az erdő hangja V.)

---

²⁴³ A *fehér lepké* verscímként is szerepel, a túlterhelt szimbolikájú vers zárlatában a lepkék rituális kivégzése valósul meg: A pilléket egyenként nyomja széjjel. / Lecsípi körmével mindnek fejét, / Vonagló szárnyukat úgy szórja szét. / Egy jó barátja, ki mellette mén, / Szól: öld meg, mért kínlódjék így szegény! / De a tanár ismét elégedett, / Mély csengő hangon lágyan felnevet: / „Mindegy, hadd el, annak már úgyis vége.” – / Illathullám, gyönyör, napfény a légbe’. / S a napvilágba kísértetként szállnak / Halk röptű, tépett, fehér lepkeszárnyak. (Fehér lepkék, Ujabb költemények X.)

3. 3. Álomnarratívák, álomnyelv

A századforduló nyelvi válságaként emlegetett jelenség szorosan összefügg a szubjektumok fentebb elemzett szóródási folyamatával. Hofmannsthal a Chandos-levélben úgy fogalmaz: „Hiszen talán nem is én vagyok az, akihez megtisztelő levele szól; én vagyok-e az, most huszonkilenc évesen, aki tizenkilenc éves korában ama műveket, az Új Párizst, a Daphnis álmát és az Epithalamiumot megírta, ezeket a szavaktól szinte megittasuló pásztorjátékokat [...]”?²⁴⁴ Lőrincz Csongor felhívja a figyelmet arra, hogy: „[...] a Chandos-levél nem csupán a nyelv szemantikai és pragmatikai viszonyainak destabilizációjáról ad számot, de legalább ilyen mértékben megkérdőjelezi – az előbbiekkal való összefüggésben – a szubjektum önkimondásának illúzióját [...]”²⁴⁵ Fontos tehát, hogy Czóbel szövegeiben a fent elemzett szubjektumábrázolással összefüggésben vizsgáljuk a versekké formálódó nyelv működőképességét, s az arra született belső reflexiókat is. A két téma érintkezési pontja legkönnyebben az álomteremtésben érhető tetten, ezért elemzem mindenekelőtt a szubjektumok álomvilágát, elsősorban a költő *buddhista*²⁴⁶ megközelítésének, a világálmok illúziójának áttekintésével, majd pedig a nyelv működésképtelenségének, még inkább az álom logikájához hasonló működésének vizsgálatával.

Az álomszimbolika mindhárom műnembeli szövegekben erőteljesen jelen van. A *Két aranyhajszál*, ahogyan azt később közelebről is látni fogjuk, teljes fejezetet szentel Winkler Amália álmának, szerepet kapnak az álmok a *Pókhálók* című novellás kötet műveiben is, a *Donna Juanna* című dráma értelmezhető akár Madách emberiségdrámájának komplementereként mint Éva álma,²⁴⁷ az utolsó, nyomtatásban megjelent verseskötet, *Az erdő hangja* pedig külön ciklust szentel az *Álmok kertjének*, ahol a – korábban gyakran explicit módon megfogalmazott – metafizikai okfejtés immár letisztulva, a kezdő költő néhol eltúlzott didaxisától elemelkedve jelenik meg.

---

²⁴⁴ HOFMANNSTAHL 257.

²⁴⁵ LŐRINCZ 2003, 328.

²⁴⁶ Buddhizmus és hinduizmus, illetve e vallási rendszerek különböző ágainak gondolkodási keretei szinkretista módon keverednek Czóbelnél és az általa látogatott értelmiségi köröknél más, keleti és nyugati ideológiákkal, s mivel elemzésem szempontjából nem érdekes ezek szofisztikált elkülönítése, a kurzivált buddhizmus kifejezést használok a továbbiakban a „keleti tanok” megnevezésére, folytatva e tekintetben a Czóbel-recepció hagyományait.

²⁴⁷ lásd BENE Kálmán, „Ádám álma: Éva álma”, in *XI. Madách Szimpózium* (Budapest; Balassagyarmat: Madách Irodalmi Társaság, 2004), 180–191.; MÁTÉ ZSUZSANNA, „Madách Imre Az ember tragédiája és Czóbel Minka Donna Juanna című drámai költeményeinek párhuzamairól”, in *XVII. Madách Szimpózium: [Kecskemét, 2009. április 24., Csesztve - Balassagyarmat - Horpács, 2009. szeptember 25-26.]*, Madách könyvtár; 66. (Szeged: Madách Irod. Társ., 2010), 31–55.

Czóbel világképébe szervesen illeszkednek a – nyugati gondolkodásba leginkább Schopenhauer közvetítésével átkerült – tanok Májá fátyláról, az Ős-Egyről, s az álomról mint világmetaforáról, ahol a világ nem más, mint a „sok teremtet álomképek álma”. Adolf Silberstein a Pester Lloyd lapjain 1893-ban sommás bírálatot fogalmazott meg Czóbel *Maya* című kötetéről: „Schopenhauert versbe szedni hiábavaló cselekedet.”²⁴⁸ Noha a Schopenhauer-hatást lehetetlen volna tagadni, az író nem csupán az ő írásaiból ismeri a *buddhizmust*, de saját tanulmányaiból, valamint bátyjával, a vallásbölcselettel is foglalkozó Czóbel Istvánnal és sógorával, Mednyánszky Lászlóval folytatott beszélgetéseiből is.²⁴⁹ Czóbel a *buddhista* tanok egyik központi szimbólumát, a maját, Maya fátylát állítja gondolkodása középpontjába. *Maya* című kötetében összegzi mindazt, amit számára ez a világkép jelent. Schopenhauer fő művében idézi az indiaiak ősi bölcsességét: „[...] a maja, a megtévesztés fátyla borítja a halandók szemét, hogy ekképp olyan világot lássanak, amelyről sem azt nem lehet mondani, hogy van, sem azt, hogy nincs: mert az álomhoz hasonlatos, és hasonlatos a napragyogáshoz a homokon, amit messziről víznek vél a vándor, vagy az odavetett kötélhez, melyet kígyónak néz”.²⁵⁰ Ha az *Eunoia* című verset tekintjük Czóbel szubjektum- és világfelfogása egyik összegzésének, szembesülünk vele, hogy már a teremtő Isten – noha a szenvedés nélküli létállapotban, a Nirvánában lebeg – magánya is kétségbeejtő, ezért hívja életre (pontosabban álmra) álmával a világot és teremtményeit. Mikor azonban az álmodott szubjektum maga is álmodni kezd, s megálmodja létezését, ezáltal újra önmagát, óhatatlanul széthasad. Diszharmónia születik, zavar támad a szubjektum önértelmezésében, s vele a más szubjektumokkal való kommunikációban. Az idegenség, a magány szétszóródik, a költő árnyakról, szétfolyásról, visszatetszésről, zavartságról beszél, verseiben halmozódnak a tükrök által megsokszorozott szubjektumok, a tükrök széttörnek, elhasadnak, homályossá válnak, egyszerre nyelnek el és adnak vissza elmúlt és jelenbéli szubjektumokat.

Az egy, hatalmas, végtelen nagy Isten

Lebeg a végnélküli Nirvánában.

---

²⁴⁸ SILBERSTEIN Adolf, „Ungarns junge Garde: Minka Czóbel”, *Pester Lloyd*, 205 (1898). [5.]

²⁴⁹ Mednyánszky nagyőri kastélyában Czóbelék mellett az Indiát megjárt Justh Zsigmond is gyakori vendég, csakúgy, mint a Czóbel lehetséges kérőjeként is számon tartott Olgyai Viktor, festő és teozófus. Feszty Árpádné pesti szalonjában pedig, ahol Czóbel egy időben szintén gyakori vendég, ugyancsak komoly téma a buddhizmus, Jókai még *A mi lengyelünk* c. regényének egyik fejezetébe is becsempészi a müncheni-nagybányai Hollósy József által fordított 1893-as *Buddhista káté* gondolatait. Ld. TARIÁNYI Eszter, *A szellem örvényében: a magyarországi mesmerizmus, szellemidézés, teozófia története és művészeti kapcsolatai* (Budapest: Universitas, 2002).

²⁵⁰ SCHOPENHAUER Arthur, *A világ mint akarat és képzet* (Budapest: Európa, 1991), 38.

Elszenderül - a nagy, kimondhatatlan,
 Kétségbeejtő magasztos magányban.
 Elszenderül, - és teremő erővel
 Álmában megteremti most az álmod,
 Megálmodja magát, eget és földet,
 Meg az egész, nagy, végtelen világot.
 Oly mélységes, hatalmas lett az álma,
 Hogy mind e változandó álmokképek,
 Folytatva az örök nagy Isten álmát,
 Azt álmodják: hogy léteznek, hogy élnek.
 Az Isten álma szép, magasztos, tiszta,
 De belefoly a nagy harmóniába
 Elferdítőn, zavartan, visszatetszőn
 A sok teremtetett álmokképek álma.
 (Eunoia, Maya)

Dualistának tűnő világkép látszik kibontakozni a versben, hasonlóan a buddhizmus felfogásához, illetve a gnosztikusok tanaihoz, itt azonban nem Démiurgosz, a tökéletlen anyagi világ megalkotója a második teremő, hanem az EGY Isten saját álmodott teremtményei társulnak be az álmodó-teremtés folyamatába, szétszilálva a harmóniát. Gyökereiben mégis mintha monista teremősfolyamatot látnánk, hisz az álmodás folyamata egyfajta emanációként értelmezhető, s a tökéletlen teremtmények hiába válnak maguk is teremővé, valójában csupán az Ős-Egy kivetítései.²⁵¹ A zavart, a törést, a hasadást Czóbel formailag is jelzi: verseiben – ahogyan fent láttuk – gyakorta jelennek meg kipontozott vagy szaggatott gondolatjelekkel helyettesített szavak, szintagmák, akár egész sorok, illetve dallamtörést okozó áthajlások. Az álmodó teremtmények létezőnek, valóságosnak álmodják magukat, mintha Platón barlangjának, vagy a maja világillúziójának foglyai volnának. Ahogyan S. Varga Pál írja: „Czóbel Minka teljesen

---

²⁵¹ vö. „A gnoszticizmus egyik alapvető teológiai sajátossága a kétféle isten, az »igazi« és a földi siralomvölgyet »teremő« hatalom kettősségének hangsúlyozása, s e két erő szembeállítás. Rendkívül fontos e megosztottság okának, mibenlétének tisztázása. Az eredeti, tiszta szellemlét eszerint az Ősatya »birodalma«, míg az anyagi világ létrejötte egy tökéletlen teremőnek, a Demiurgosznak tökéletlen műve. Innen ered a szellem (fény), valamint az anyag (sötétség) világának duális felfogása. Lényeges, hogy a Demiurgosz szintén a fény birodalmából származik. Az ott elkövetett hiba révén nyert életet. E származtatás a gnózis egyik legjellegzetesebb, alapvető tézise, mely jó és rossz, lét és semmi, élet és halál, szellem és anyag stb. kettősségének sajátos képleteire utal. Az a nézet fejeződik ki általa, hogy a létezés autenticitását megromító negatív erő valamiképp maga is az ősi-örök szellemvilág része, annak önállósult és elváltozott alkotóeleme: az »idegen isten« életének gyökere az »igazi isten« szférájában van.” EISEMANN György, *Szimbólum és metafizikum Komjáthy Jenő költészetében* (Budapest: Széphalom, 1997), 31.

új értelmet ad az »álom«, a »látszat« szónak elődeihez képest; a buddhizmus tanainak megfelelően minden tapasztalati létező látszat, álom csupán, az illúziók között legfőbb fokozati különbségek lehetnek, de nem objektivitásuk fokától függően, hanem annak megfelelően, mennyire kerülnek közel az »ős-egy«-hez». ²⁵²

Az álom mint élet(illúzió) képe a lélekvandorlás végtelen körforgás szemléletének megfelelően a halál(illúzió)ban folytatódik a versekben: az élet észrevétlenül úszik át a halálba, ahol szintén nem lépünk túl az álom, a látszat világán.

Fáradt utas, mért borzasz még is vissza,
Mélyebb álom, ha éltedet felissza.
Az élet nem kezdődik, nincsen vége
Egy hullámozó fény csak a mindenségbe. ²⁵³
(Isten szava, Fehér dalok)
Éltem? nem éltem-e? – – Mi is ez az élet,
Mely észrevétlenül álmok közé téved?
Színes volt az álom – beletisztult képe
A nagy, véghetetlen, örök fehérségbe.
(Új Héloise, Maya)

A *Psyche* című versben megteremtődik a különbség életálom és halálálom között, létrejön a hierarchia, melyben a halál magasabb értékszférába kerül:

Illatot csókoltam, virágot szerettem
Az életálomból még fel sem ébredtem.
S mostan már itt vagyok, a szép "másvilágon",
- A múlthoz hasonló, csak fényesebb álom.
Ugyanaz, ugyanaz, csak tisztább a lényeg
Kevesebb az árnya, több fénye a fénynek.
(Psyche, Maya)

Máskor a halál egyenesen a teherrel teli életet megváltó álmoként ábrázolt:

Oly fárasztó az élet – alig várom
Hogy elfödjön tiszta fehér nyugalmas
Hosszantartó titokzatos nagy álom.

²⁵² S. VARGA Pál, *A vágytalan boldogság költője*, Itk 1994/1., 48.

²⁵³ A vers a *Lélekvandorlás* VI. jelenetében franciául (a magyar változat nem maradt fent) is megjelenik.

(Az első hó, A virradat dalai)

Az átlépés, átléphetőség a transzgresszióról szóló bevezető fejezetben vázolt problematikája a nyelvvel, a verbális megnyilatkozással kapcsolatban is tematizálódik Czóbel Minka szövegeiben. Itt érdemes visszautalni a nyelv, az érthetőség fent tárgyalt problematikájára, mely szintén az álmvilágban próbál megoldásra lelni. Nem véletlenül fordulnak ugyanis a kor gondolkodói az álmokhoz, hiszen – ahogyan Freud kapcsán Lacan is utal rá²⁵⁴ – hasonlóan a nyelvhez, sőt egyenesen a rejtvényekhez, itt is szimbólumok sorolódnak meghatározott rend szerint. A nyelv mintha akadályt képezne az önkifejezésben, melyet olykor a tudatalatti élményfolyam, az álom hivatott feloldani. Ha a megértést és a megértetésre való képtelenséget az álmok talajáról próbáljuk megközelíteni, ahol Czóbel otthonosan mozog, akkor érdemes Lacan nyomán összekapcsolnunk a nyelvészetet a pszichoanalízissel, amiben segítségünkre lehet Kristeva már említett elmélete²⁵⁵ a szemiotikus és a szimbolikus diskurzus viszonyáról. Amikor ugyanis a szimbolikus nyelv működésképtelennek tűnik, többnyire éppen a társadalmi érintkezések során, az emberek közötti kommunikációban, akkor a költő visszanyúl a szemiózis világába: álmokat ír le, meséket fogalmaz, a természetbe próbál integrálódni, vagyis valamiféle nyelv előtti stádium logikája szerint próbálja meg formába önteni világát, ahol a képszerűség erősebben működik, mint a nyelv formális szabálykövetése.²⁵⁶

Az erdő hangja kötetben – ahogyan a következő fejezetben részletesen látni fogjuk – éppen a nyelvileg nehezen kifejezhető az, ami átfordul az álmok sajátos logikával rendelkező, tudattalan folyamába, mintha a szerző ébren álmodná verseskötetének egyes darabjait. Nem is egyes darabokról van itt azonban szó, sokkal inkább egy hömpölygő folyamról, mely szinte észrevétlenül áramlik ébrenlét és álom határán. Egy folyamatos ismétlődésekkel, oda- és visszabújtatott motívumokkal operáló nyelvet tapasztalhatunk meg ebben a kötetben, a gondolatfűzés leginkább egy tú mozgásához hasonlatos egy kézimunkában.²⁵⁷

Gyakran explicit módon kifejezve látjuk, hogy álmodt mesél a szerző:

Azt álmodtam: a fák fejtetőn állnak,

---

²⁵⁴ LACAN Jacques, „The Function and Field of Speech and Language in Psychoanalysis”, in *Écrits. A Selection* (New York; London: Routledge, 2005), 43.

²⁵⁵ lásd KRISTEVA Julia, „Az anyaságról” 25, 3 (1997), <http://epa.oszk.hu/00000/00012/00009/24kris.htm>, <http://epa.oszk.hu/00000/00012/00009/24kris.htm>, elérés ideje: 2015. július 19.

²⁵⁶ Id. pl. Gyűlést tartanak a kis gombák..., *Az erdő hangja* III.

²⁵⁷ Vö. Zsadányi elemzését Lesznai Ady-párnájáról és *Körtefa* című verséről ZSADÁNYI Edit, „Tű és toll”, *Irodalomtörténet* 37. (87.), 1 (2006): 119–127.; FÖLDVÁRI József, „Hímezni? Hámozni! – a »nőirodalmi« szöveg a minta, a reprodukció és a kézimunka fogalmainak tükrében”, *TNTeF: Társadalmi Nemek Tudománya: Interdiszciplináris eFolyóirat* 4, 1 (2014): 18–27., valamint ld. bővebben FRYE Susan, *Pens and Needles: Women's Textualities in Early Modern England*, 2013. című kötetét.

Méreg foga nőtt mindegyik virágnak,
Itt a földön elfogy a nap melege,
S fenn az égen szétfutott a Göncölszekér kereke.
(Népdal, Az erdő hangja)

Máskor csupán a képiség, a szokatlan asszociációk, s az álmokból ismert szimbólumok emlékeztetnek rá, hogy az álom világában járunk:

Kövecses úton, zöld erdőben
Lehullott bükk levelek közt,
Rejtelmes élet
Zörög-mozog.
Tán kígyó siklott el?
Vagy vadmacska bársonyos lépte,
Erdő sötétbe?
[...]
Más gyökerekből emberfejek lógnak.
Eltorzult ajkuk
Elsápadt ajkuk
Hánykodik, nyöszörög.
(XIV, Az erdő hangja)

Az erdő hangja ciklus e darabjában a verskezdet még egyértelműen az ébrenlét talaján áll, majd átúszik egy különös rémálomba, ahol az ember feje, beszélőszerve torz, működésképtelen, csupán nyöszörgésre, artikulálatlan kifejezésre képes. Mikor Hofmannsthal a Chandos-levélben analógiát kínál barátjának arra, miként veszítette el a nyelv uralásának képességét, a pincében haláltusájukat vívó, fetrengő, menekülni kívánó patkányokról, s a locsolókannában vergődő kis bogárról ír, kifejtve, hogy az ezekben a képekben összegződő létet és nemlétet, eredendő teljességet a nyelv segítségével megragadni képtelen: „Az együttérzésnél sokkal több és sokkal kevesebb vezetett: szörnyű részvétel, átáramlás azokba a lényekbe, az érzés, hogy az élet és a halál, az álom és az ébredés folyadéka ugyanabban a pillanatban folyt belénk- honnan? Hogy lenne bármi köze ennek a részvéthez, a gondolatok érthető emberi összekapcsolásához! [...] De amikor elmúlik rólam ez a különös varázslat, képtelen vagyok róla bármit mondani; éppoly kevésbé tudnám józan szavakkal bemutatni, hogy miben állt az a harmónia, mely az egész világot és engem is átszőtt, és miként vált érezhetővé számomra,

holott nem vagyok képes semmi pontosat mondani lelkem benső mozgásairól vagy vérem feltolulásáról.”²⁵⁸

Konklúzió a harmadik fejezethez

A századforduló – szokásos módon – nyelvi válságként megnevezett jelensége, vagyis az egyénnek az a tapasztalata, hogy a szimbolikus nyelvi konvenció nem alkalmas belső tartalmának pontos megragadására, éppen abban az időszakban jut leginkább kifejezésre, amikor a női írás elterjedésével egy saját női hang kezd létjogosultságot kapni. E két jelenség sajátos együttállása jól modellezhető az *écriture féminine* közel száz évvel később megszülető modelljével, a szemiotikus és a szimbolikus jelhasználat elemzésével, nem feledve, hogyan nyílt ki ez a modell a queer narratológia megjelenésével. Ezen a módon feltárható a szimbolikus nyelvhasználat határainak fellazulása, s a nyelvvel sajátítást megelőző, természetes jelrendszer tudatos mozgatása. Czóbel Minkánál ez a jelenség – hasonlóan Emily Dickinson költészetéhez – leginkább a fragmentáltság élményét eredményező formai megoldásokban érhető tetten: gondolatjelek, pontok hosszú sora, üres, fehér részek szakítják meg a befogadói folyamatot, aktív olvasói magatartást követelve. Hasonló, a szimbolikus nyelv elégtelenségét sugalló megoldás az álmok, álomszerű képfolyamok szerepeltetése, amelyekben a nyelvben megszőkott konvencionális jelentésképződés nem valósul meg, a jelek rejtvénytyszerűen, a nyelvi logikát elfelejtve fejthetők csak meg.²⁵⁹

---

²⁵⁸ HOFMANNSTHAL 261.

²⁵⁹ Vö. Kúspér Judit fentebb már idézett sorait arról, hogy vajon miért nem figyeltek fel Czóbel Minkára a klasszikus modernség alkotói, s hogy miért a másodmodernben fedezték fel végül. Kúspér 440

4. A kép retorikája – terek és térhatárok

Ez a Czóbel Minka térábrázolását elemző fejezet *Az erdő hangja* című kötet első két ciklusának gótikus tereire fókuszál, s az e terekben folyamatosan ott munkáló *kísérteties* forrását keresve a gótikus teret queer térként értelmezi újra. Czóbel utolsó verseskötetében a fentebb elemzett szubjektumábrázolás, időkezelés és a csend hanggá lényegülésének tematikája újabb komponenssel bővül: a tér lép itt elő önálló szereplővé, s lesz a fenti elemekhez hasonlóan transzgresszív gesztusok hordozója. Mind a korábbi verseskötetekben, mind a prózában kiemelt elemként jelent meg a tér, elég, ha a *Nyírfalombok* couleur locale-lal rajzolt tájaira, a *Donna Juanna* szimbolikus tereire, vagy a *Két arany hajszál* erdei cédruspalotájára gondolunk, ám *Az erdő hangja* című kötetben a terek immár koherens rendszert alkotnak. A kötet öt ciklusának szövegeiben sosem lehetünk biztosak abban, hogy *valós*²⁶⁰ térben, álomban, vagy misztikus, *kísérteties* világban járunk-e. Helyszínről helyszínre, legyen az az erdő, a ház, a falu vagy az álmok kertje, jelen van egy titokzatos elem, amely nem fizikailag létező, nem idő-, nem tér-jellegű, nem konkrétan magából a szubjektumból fakad, mégis mindez egyszerre jellemzi, építi, meghatározza.

A fejezet első része Freud *unheimlich* fogalmán keresztül közelíti Czóbel versvilágát a gótikus irodalomként való értelmezéshez, részletesen bemutatva a *kísérteties* élmény megteremtésének összetevőit, bekapcsolva mindezt a századforduló magyar irodalmi szövegkorpuszába. A második rész már gótikus térként elemzi *Az erdő hangja* egyes költeményeit, különös hangsúlyt helyezve az erdő heterotopikus terének, s a házak, szobák, belső terek mint a szorongás helyeinek elemzésére. A harmadik alfejezet azzal, hogy a gótikus tereket queer térként értelmezi újra, csatlakozik az utóbbi évek szakirodalmának – nem minden provokációtól mentes – megállapításához: a gótikus eredendően queer, s a queerben is rendszerint tetten érhető a gótikus.

4.1. Unheimlich

Freud *Das Unheimliche* című tanulmányának pszichoanalitikus etimologizálása rávilágít arra, hogy milyen képlékeny a *határvonal* az ismerős, az otthonos, a megszokott és az idegen, a *kísérteties*, a borzongató között: „[...] a nyelvhasználat az ismerőst (*das Heimliche*) az

---

²⁶⁰ Ahol a valóság természetesen fikció, ezért kurzívval szerepel.

ellentétére, a kísértetiesre (*das Unheimliche*)²⁶¹ változtatja, mivel ez a kísérteties csakugyan nem új, vagy idegen, hanem egy, a lelki élet számára ismert jelenség, amely csak az elfojtás folyamatában távolodott el. Az elfojtással összefüggő kapcsolat világítja meg számunkra Schelling definícióját, nevezetesen azt, hogy a kísérteties olyasvalami, aminek rejtve kellett volna maradnia, de mégis előtérbe nyomult.²⁶² Freud a *kísérteties* újdonságra, idegenségre épülő korábbi (Janitsch-féle) definícióját olyan attribútumokkal bővíti ki, mint az ismerős elemek ismétlődése, a hasonlóság, a hasonmás-alakzat.²⁶³ Hozzáteszi továbbá, hogy noha a *kísérteties* megtapasztalásának élményében csakugyan jelen lehet az intellektuális bizonytalanság, s noha az otthonossá élés, a tapasztalás csakugyan csökkentik az esélyt a *kísérteties* élményére, ez önmagában nem szükséges/elegendő hozzá. Az élmény megteremtéséhez szükség van a rejtekhelyek (részleges) felfedésére, a reális és fantasztikus közti lebegtetésre; az élmény gyakran jár én-kettőzéssel, én-hasadással, éncserével, a hasonmásalakzatok különféle játékaival, bizonyos vonások, sorsok ismétlésével, visszatérő helyzetek ábrázolásával, melyek ismerős elemek visszatérésével paradox módon éppen nem a megismerést, nem az otthonosságélményt, hanem a *kísérteties* erősítik.

Ez a freudi „Unheimlichkeit” hatja át Czóbel *Az erdő hangjának* darabjait,²⁶⁴ éppen abban az értelemben, ahogyan Freud használja a szót, ugyanakkor – a fordítási anomáliákból adódóan²⁶⁵ – az Erős Ferenc által magyarított „kísérteties” jelző egyben elfedi a német heimlich és a fosztóképzővel ellátott unheimlich alak szemantikai interferenciáját. Látni fogjuk az elemzésekben, hogy Czóbel világában a kies és kietlen térképzetet megteremtő elemek a Freud elemzte logika alapján építik fel az otthonosság és idegenségélmény transzgresszív viszonyát játékba hozó topográfiát. Az ismétlődő, valamint az ismétlődést megképző és katalizáló ele-

²⁶¹ „Az eredeti német »das Unheimliche« kifejezés zavarbaejtően sokféle jelentésárnyalatát a különböző nyelveken sokféleképpen igyekeztek visszaadni (így pl. angolul »uncanny«, franciául pedig »l'inquiétante étrangeté« lett belőle, az arab és héber nyelvben viszont egybeesik a »démoni«, illetve »háborzongató« szavakkal), ám egy változat sem tudta visszaadni az eredetiben rejlő unikális, etimológiai kettősséget, nevezetesen azt, hogy olyasvalamiről van szó, ami az ismerősnek, a familiárisnak, az otthonosnak és az idegennek egyfajta zavarba ejtő keveréke. Mindenesetre a magyar változat képes kifejezni legalább azt a jelentésréteget, amely valaminek a visszatérő, kísértő jellegére utal, valamire, ami nem hagy nyugodni, ami nem ereszt, bárhogya is szeretnénk.” BÀN Zsófia, „2W: Párhuzamos tekintetek: A W.-fejezet (Nádas Péter) és a W.-projekt (Forgács Péter)”, „Col Tempo” A W. projekt, 2020. január 30., http://www.coltempo.hu/katalogus/ban_zsofia.html.

²⁶² FREUD Sigmund, *Művészeti írások*, szerk. ERŐS Ferenc és ARGEJÓ Éva, Sigmund Freud művei 9 (Budapest: Filum, 2001), 268.

²⁶³ „Az újhoz és idegenhez valaminek még hozzá kell járulnia, ami ezt kísértetiesé teszi.” Uo., 249.

²⁶⁴ Természetesen Czóbel nem Freud esszéje nyomán teremti meg ezt a világot, hiszen a verseskötet öt évvel megelőzi Freud szövegét.

²⁶⁵ „A német unheimlich (kietlen, kísérteties, borzongató) szó nyilvánvalóan a heimlich és a heimisch (bennfentes, otthonos, kies, ismerős, bizalmas) szónak az ellentéte, és az a következtetés sem állhat tőlünk távol, hogy az unheimlich éppen azért ijesztő, mert nem ismerős és nem otthonos.” FREUD, 249.

mek, mint az utak, fasorok, házak-kastélyok-romok, ablakok, ajtók, tükrök, éppúgy részt vesznek a *unheimlich* élmény felkeltésében, mint az emlékek, emlékalakok, melyek szellemként suhannak a felsorolt elemek berendezte térben, eltérő idősíkokban ismételve az egyes alakokat, képezve alakmásokat, megteremtve a *kísérteties* hasonmás-jelenséget.

A romantika hasonló ábrázolásmódjától elemelkedő, titokzatos, lappangó, szorongást keltő ábrázolás nem egyedülálló jelenség a 20. század második évtizedének (magyar) irodalmában: Wirágh András az 1917-es, misztikus magyar novellákat gyűjtő, *Éjféli* című antológiával kapcsolatban több előfordulását is említi ennek a jelenségnek, s utal a korabeli „definíciós” kísérletekre is.²⁶⁶ A kötet előszava Kosztolányi XIII. című publicisztikájának rövidített változata, amelyben a szerző pszichoanalitikus aspektusból reflektál a *kísértetek* irodalmi megjelenésére: „Ma viharos szellemjárás van az irodalomban. Ami valaha künn volt, az ma bennünk van. Magunkban hordozzuk a kísérteteket. Ebben a korban történt meg az új lélektan döntő felfedezése, az, hogy lelkünk jó részét egyáltalában nem ismerjük, azt az irdatlan területet, azt a népes, óriás birodalmat, mely öntudatunk küszöbe alatt nyúlik el, az elfeledett benyomások, emlékek, észrevételek, kimustrált érzések és gondolatok ősi földjét most keresik fel a lélek merész conquistadorjai, hódítói és misszionáriusai. Nem dicsekszünk tehát azzal, hogy az életünk annyira rendezett. Lakásunkat villanyfény önti el, és nincsenek titokzatos szobáink, mint a középkori várkastélyokban. De a lelkünkben még mindig vannak ilyen szobák.”²⁶⁷ Azon túl, hogy Kosztolányi Freud elméletének közérthető illusztrációját kínálja egy napilap olvasói számára, a várkastélyokkal és szobákkal Czóbel kötetét motivikusan is megidézi: ha az erdőt és a tükröt is említené, akár az 1914-es Czóbel-kötet előszavaként is olvashatnánk a szöveget.

Szintén Wirágh említi Cholnoky Viktor – az *Éjféli* című antológiában nem szereplő – *A kísértet* című esszéjét, amely a fogalom rövid irodalmi fejlődéstörténetét is felvázolja. Eszerint a korai konkrét („egyszerű és naiv”) kísértetábrázolásoktól a századfordulóra eljutottunk az ún. tudományos („modern”) kísértetekig. Cholnoky szerint „[...] kísértet minden olyan okozat, amelynek nincs világbeli oka. Vagyis, tekintetbe véve azt, hogy az okozat szóban már benne van az ok fogalma is, a kísértet gondolata a priori megköveteli, hogy a mindenséget két részre osszuk fel: világra és még valamire, ami kapcsolatos ugyan a világgal, de mégsem hozzá tartozó. [...] A tudományos kísértet az az okozat, amelynek az oka

---

²⁶⁶ WIRÁGH András, „Egy előszó, és ami mögötte van”, *Kalligram : művészet és gondolat* 24, 7–8 (2015): 150–155.

²⁶⁷ KOSZTOLÁNYI Dezső, „XIII.”, *Délmagyarország*, 1917. május 20.

nem a mennyországban vagy a pokolban van, hanem magában az emberben, amely mint individuum kapcsolatos ugyan a világgal, de mégsem hozzá tartozó. Az az igazi, a meglevő, a reális kísértet, amelyet az agyvelőben támadó ok kivetít, bele a világba, hogy onnan látjuk magunk felé közeledni a magunkból valót, a látszólag ok nélkül való okozatot.”²⁶⁸

Ugyanez a bizonytalan ontológia van jelen Balázs Béla definíciójában, aki a fenti antológia idegen szerzőket gyűjtő ikerkötetének előszavában „egy olyan sötét függöny permanens meglétéről beszél, amelyet nem kell elhúzni, elég tudni, hogy ott van a háttérben: a kísértetek nem feltételei a kísértetiességek.”²⁶⁹ Balázs eltávolítja tehát a *kísértet*est a konkrét elemtől, s azon túl, hogy természetfeletti és valóságos dichotómiájáról beszél, megfogalmazza a closet episztemológiájának²⁷⁰ sajátos feszültségét: „Mert ha szobámból kilépni nem is akarok, másképp [sic] érzem magam benne, ha rám van zárva az ajtó. Ha nem is érdekel más, mint a természetes valóság, az a tudat, hogy rámlakatolt egyetlen adottság, lélekfojtó. Az az életérzés pedig, mely még a legprimitívebb kísértethistóriából is kiárad, az élettér mérhetetlen kitágulásában való kozmikus szabadságérzés.”²⁷¹ A két antológia előszava jól összefoglalja azokat a tartalmi elemeket, amelyek a novellákban a kísérteties érzést megteremtik, Freud írása pedig azokra a retorikai elemekre irányítja a figyelmet, amelyek segítségével ezt az érzést a szerző a szövegbe kódolja. E dolgozatban tehát a két kortárs előszó, s a kötetek, amelyhez kapcsolódnak olyan szöveghálót alkotnak, melybe Czóbel szövegeit belekapcsolhatjuk, Freud *unheimlich* fogalma pedig segít megragadni az e szövegekben felszín és mély között munkáló, nyugtalanító jelenséget.

4.2. Gótikus tér

Az erdő hangja első, címadó ciklusában a cím sugallata szerint az erdő, a külső tér a másodikban (Tükrökről, szobákról) pedig a ház, a belső tér áll a fókuszban, valójában azonban mindkét tér belső. Ha nem kívánjuk a kínálkozó freudi értelmezésre szűkíteni, s a tudatalattival azonosítani ezeket a tereket, akkor is nyilvánvalóvá válik, hogy projekciós térélményben van részünk: a szubjektum(ok) belső világa vetítődik a külső térbe. A kötet kínálta térben nincs éles határvonal a természeti és az épített környezet között, a képek

---

²⁶⁸ CHOLNOKY Viktor, „A kísértet”, in *A kísértet: válogatás Cholnoky Viktor publicisztikájából*, szerk. FÁBRI Anna, Magyar hírmondó (Budapest: Magvető, 1980), 234, 238.

²⁶⁹ Wirágh 2015, 152.

²⁷⁰ KOSOFKY SEDGWICK Eve, „A rejtőzködés episztemológiája”, *Café Babel* 62, 4 (2010): 23–26.

²⁷¹ *Éjféli: magyar írók misztikus novellái: idegen írók novellái* (Budapest: Terra Maecenas, 1987), 8.

gyakran közösek, az erdő antropomorf: a fáknak és a nőalakoknak egyaránt uszályuk van, a gombák gyűlést tartanak, tanácskoznak, a kakukkmadár hangjának szimbolikus jelentést tulajdonít az ember, a fagyókerek rémteremtmények, belőlük ember-állatfejek nőnek, hangjuk rémisztő. A szorongás mindenütt jelenlévő, a látszólag békés térbe is beépül s folyamatosan sugárzik elő.

Az első ciklus tere, az erdő gyakran hiányában ábrázolja az embert, aki nem mindig jelenik meg tartalmi szinten, képi szinten azonban folyamatosan érezhető a jelenléte. Noha a második ciklus végén *Gothic* címmel írt verset is találunk, már az első ciklus felütése olvasható Czóbel gótikájának esszenciájaként:

Elalvó várrom zöld erdőben –
Király lány hófehér ruhája
Holdfényben, hosszú éjszakákon
Az omladékokat körüljárja.
(Az erdő hangja I.)

Az alvás, álomszerű képalkotás, a rom, az erdő, a kísértetként feltűnő fehér ruhás nőalak, a holdfény és az éjszaka klasszikusan a romantika kelléktárból kerülnek ki, az a szubjektum azonban, amely ebben a világban megjelenik, egy idősíkok között bolyongó, központtalan, koherenciáját veszített alak. Nem higanyként bomlik gömbszerű, teljes, koherens alakokra a szubjektum, mint a romantikában, hanem tükrök, éles metszések mentén hasad, élei nem záródnak gömbbé, hanem hiányként tátong a térben, hasadtságában emlékként hordozva a valamikori teljességet. Ezt erősíti az a szinedochikus mechanizmus is, amely nem a királylánnyal, hanem annak ruhájával járhatja körül a romot, sejtetve, hogy maga a szubjektum csupán (női) lényének részeként tételeződő darabjában, a hófehér ruhában van jelen. Sandra Gilbert Emily Dickinsonnal kapcsolatban írja: „Kétségtelen, hogy a legszembetűnőbb és legelterjedtebb Dickinson személyes szimbólumai közül a fehér ruhája. Amint azt máshol is kifejtettem, ez a rendkívüli jelmez egy bizonyos értelemben egy kísértetiesen üres, fehér lap, amelyen láthatatlan tintával ez a teátrális költő egészen tudatosan levelet írt annak a világnak, amely neki sohasem írt.”²⁷² Mikor Gilbert Dickinsont úgy mutatja be, mint egy mitologikus alakot, aki különböző kellékekből saját hagiográfiát gyárt magának, mint New England-i

---

²⁷² „No doubt the most striking and ubiquitous of Dickinson’s domestic symbols is her white dress. As I have argued elsewhere, that extraordinary costume is in one sense a kind of ghostly blank, an empty page on which in invisible ink this theatrical poet quite consciously wrote a letter to the world that never wrote to her.” GILBERT Sandra M, *Rereading Women: Thirty Years of Exploring Our Literary Traditions* (New York: Norton, 2011), 145.

apáca, mely imidzsnek a fehér (kvázi menyasszonyi) ruha is fontos tartozéka,²⁷³ az amerikai költőnőt óhatatlanul Czóbel verseinek világába illőnek érezzük.²⁷⁴ Azok a tájak, tárgyak, emberek, amelyeket, akiket Dickinson a fehér színnel összefüggésben ábrázol rendre előkerülnek Czóbel Minkánál is.²⁷⁵

A második versben ismét csak „[h]ervadt ruhák fáradt uszálya” seperi az elsárgult leveleket, folyamatosan azt a hatást keltve, mintha a jelen idejű igék (körüljárja, seperi, siklik, kísérik, jönnek, zörren) egy múltbéli térben (elalvó várrom, omladék, zörgő, sárga levelekkel lepett hársfasor, emlékek porondja) kísértene, ahol a (női) szubjektumok nem hús-vér lényként szerepelnek. A tér elemeiben közvetíti ezt az *unheimlich*, *kísérteties* hangulatot, amitől a romantikus tájalemezek gótikus térléménnyé, a szorongás színterévé lényegülnek. A rom a természet és az épített környezet határmezsgyéjén álló heterotopikus térelemként tétéleződik, amit a természet részben már visszavett, de még az ember nyomait hordozza. Horváth Dániel a romszemlélőkről írt DLA értekezésében így összegzi a rom mint heterotópia lényegét: „A romok éppen ilyen heterotóp terek, melyek elvesztették funkciójukat, pusztulásuk által váltak heterotóppá, nyertek egy megmagyarázhatatlan, még akár szakrálisnak is nevezhető funkciót. A romterületre beléphetünk ugyan, de nem mondhatjuk, hogy bent vagyunk, hiszen nem érzékelünk egy olyan bezártságot, mint egy ép épület esetében. Egyszerre vagyunk bent és kint. A hiány terei, melybe belépve kiszakíttatunk a saját időnkől, vagy épp ellenkezőleg, megérezzük a folyamatos jelenünk valódiságát.”²⁷⁶ Ilyen hiány-terek a gótikus terek is: valami/valaki nincs ott, ami/aki korábban ott volt, aminek/akinek ott volna a helye, de hiányára mindig és minduntalan emlékeztet valami – nyomok, emlékek, egymásra rakódott rétegek.

Csekély azoknak a tanulmányoknak a száma, amelyek gótikus jegyek vizsgálatára magyar irodalmi alkotásokban vállalkoznak. Bihari Péter *Gótikus sajátosságok Cholnoky Viktor prózájában* című írásában érdekes zárványként²⁷⁷ tekint Cholnoky szövegeire, szerinte „az

---

²⁷³ Vö. A solemn thing – it was – I said – / A Woman – white – to be – / And wear – if God should count me fit – / Her blameless mystery – (Dickinson J271/F307A)

²⁷⁴ GILBERT 2011, 136. (BOLLOBÁS 2015, 20. is említi)

²⁷⁵ Vö. „Emily Dickinson uses the word “white” in about thirty of her poems, and, in general, white things abound in her verse: blank landscapes, the chill that appalls, marble and bone, the bride’s gown, the death shroud, and the exacting light of an exalted breast, to name but a few.” King, W. (2009). *The White Symbolic of Emily Dickinson*. *The Emily Dickinson Journal* 18(1), 44. doi:10.1353/edj.0.0202.

²⁷⁶ HORVÁTH Dániel, „Mi, romszemlélők: DLA értekezés” (Budapest: Magyar Képzőművészeti Egyetem, 2018), 53.

²⁷⁷ Cholnoky egyediségét Bihari egyébként „a tudomány és a gótika regényes egymásra találásában” nevezi meg, jelezve a *gótikus kísértetirodalommal* szemben egyfajta többletet. BIHARI Péter, „Gótikus sajátosságok Cholnoky Viktor prózájában”, *Új Galaxis* 7 (2005): 72–76.

angol gótikus irodalomból a német romantikán át jött az a »kísérteties« szál, amely érdekessége és bizarr látásmódja folytán hamar népszerűvé vált a XIX. század végi, XX. század eleji Budapesten.”²⁷⁸ Béres Norbert problematikusnak látja a „gótikus irodalom” kategóriát alkalmazni a 18-19. század magyar prózairodalmában: „Tekintve, hogy a vizsgált korszakban publikált, e szövegtípushoz sorolható művek mindegyike fordítás, önálló »magyar gótikus irodalomról« csupán egy hipotetikus diskurzus keretein belül beszélhetünk.”²⁷⁹ Ocsenás Alica ezzel szemben nem tartja problematikusnak, kontextusidegennek a gótikus jelző használatát magyar vonatkozásban, hiszen – ahogy írja – „[a] gótikus irodalmi hagyomány az angolszász literatúrában a legjelentősebb, az elnevezés azonban széles körben alkalmazható, mivel ennek a hagyománynak léteznek műfaji, társadalmi és koronként elkülönülő variánsai. [...] A határátlépés Amerikába és Európa más országaiba további típusok, nemzeti sajátosságok kialakulását eredményezte. Ehhez hasonlóan a magyar irodalomba és a magyar írók műveibe is különleges, jellegzetes vonásokkal kiegészülve került be.”²⁸⁰

Azok a térelemek, amelyek Czóbel kötetének ciklusait szervezik: elhagyatott táj, sejtelmes erdő, mező, út, kastély, rom, vár, szoba a romantika elváráshorizontjának megfelelően ábrázoltak, ám – ahogyan Kiss Attila Atilla Vörösmarty *A Rom* című elbeszélő költeménye kapcsán sommázza – „[...] a szövegműködés inkább a gótikushoz, mint általában a romantikushoz közelíti a szöveget.”²⁸¹ Kiss tudatosan kiterjeszti a gótika fogalmát *A Romon* kívül Vörösmarty más műveire is, figyelemreméltó indoklása pedig – éppen a fent már bemutatott szubjektumábrázoláson keresztül – Czóbel szövegeinek értelmezéséhez kínál fogódzót: „[...] a Vörösmarty-szövegekben sokkal inkább a meghasadt, nem szuverén, a történetiséget elszenvedő szubjektum megjelenítése a gyakori.”²⁸² Kiss is megjegyzi, hogy a gótikus irodalom a magyar irodalomértelmezésben nem gyakran használt – s meglehet, történetileg nem szervesen illeszkedő – fogalom, modellje mégis kiválóan alkalmazható Czóbel utolsó kötete (s ezen felül néhány korábbi verse és prózája) elemzéséhez. A gótikus irodalom – szintén Kiss értelmezésében – egy német(esebb) és egy angol(osabb) romantika metszésében áll, szintetizálva azok jegyeit: a képzelőerő teremtő szerepét, az álom és az

²⁷⁸ Uo., 76.

²⁷⁹ BÉRES Norbert, „A »gótikus irodalom« korai magyar fogadtatása (1796–1823)”, *Irodalomismeret*, 3 (2019): 4.

²⁸⁰ OCSENÁS Alica, „»Befelé tágitott határok«: A gótikus irodalmi hagyomány nyomainak vizsgálata 20. század eleji szövegekben”, in *Határátlépések*, Pro Scientia füzetek, III. (Miskolc: Könyvműhely, 2015), 61.

²⁸¹ KISS Attila Atilla, „Rém gótikus ROM: Read Only Mechanism?”, in *A Rom*, szerk. FÜZI Izabella és ODORICS Ferenc, deKON-KÖNYVek 26 (Budapest Szeged: Gondolat Kiadói Kör Pompeji, 2003), 53.

²⁸² Uo., 54.

éjszaka világának *másféle* szabályrendszerét, az ösztönök uralkodását, az irracionalitás szerepét, a magány folyamatos jelenlétét, valamint a megismerés igényét, a misztikus betekintés, illetve a feltárulkozás lehetőségét, az ész szubverzív működését.²⁸³

Czóbel Minkánál megfigyelhető az az ábrázolásmód, ahogyan a valóság és a képzelet, a múlt, jelen és jövő rétegei a térben palimpszesztszerűen egymásra íródnak, a korábbi rétegek nyomai megmaradnak, folyamatosan a háttérben munkálnak, elő-előbukkannak, megteremtve egy sajátos *kísérteties* érzést. Hasonló jelenségről van itt szó, mint Charlotte Perkins Gilman *Sárga tapéta* című novellájában, amelyet a female gothic egyik alapszövegének tekint a szakirodalom, illetve Agatha Christie *A kék muskátli* című novellájában. Ahogyan Gilman és Christie szövegeiben a ház falára simuló tapéta rétegei között teremődik meg a feszültség,²⁸⁴ úgy Czóbelnél az első ciklusban a természet egyes rétegei íródnak, másolódnak hasonlóan egymásra folyamatosan:

Kidől egy fa, ránő egy másik,
Folyondár, repkény körülfonja,
Levélhálóval betakarja,
Gyökérhálóval összevonja,
És nő az erdő – újra ébred
Halvány-kék elszállt múlt felett,
Százezer szálú forró élet –
Tél múlik – jó a kikelet.
Hó nyomja a fák sűrű törzsét,
Puha, smaragdszínű mohát,
Majd elmúlik csilló fehérje –
Nap váltja fel az éjszakát.
(Az erdő hangja II.)

Nem véletlen, hogy a *kísérteties* éppen a természet rétegei közé kódolva kereshetjük eredménnyel, hiszen ebben a ciklusban központi motívum a természet jelként, jelrendszerként

---

²⁸³ Uo., 52.

²⁸⁴ „A tapéta mintája mögött egy másik mintázat is van, egy meglehetősen bosszantó árny, amelyik a napnak csak bizonyos szakaszában és fényében látható. De itt-ott, ahol nem teljesen fakult és ahol kevésbé éri a nap, ott látható egy provokatív, alaktalan, fura figura, amely az ostobán feltűnő mintázat mögött lapul.” GILMAN Charlotte Perkins, „A sárga tapéta”, ford. DANIEL Yvonne, *Kalligram : művészet és gondolat*, 9. (2002): 101.; Christie-nél a virágos tapétára simított lakmuspapír színeződik el a lúgos kémhatású repülő hatása, folyamatos rémületet keltve a későbbi áldozatban, akit meggyőztek róla, hogy a kék szín bajt jelent: „Óvakodjon a teliholdtól. A kék kankalin Figyelmeztetést jelent; a kék mályvarózsa Veszélyt; a kék muskátli Halált...” CHRISTIE Agatha, „A kék muskátli”, in *Az utolsó szeánsz* (Budapest: Helikon, 2019), 263.

való olvasása, s az olvasatban minduntalan ott lappang valami rejtély, valami kiszámíthatatlan. Látszólag a természet rendjét követi minden, ám ez a rend gyakran éppen az egymásra rakódó rétegekből sugárzó sejtelmesség okán, ahelyett, hogy megnyugvást hozna, félelmet lebegtet. A női uszályok minduntalan felkavarják a kéklő emlékeket rejtő zörgősárga avart, a hó leple megőrzi az éjjel átvonuló állatok emléknyomát, a napsugarak az idő előrehaladtával (vagy még inkább forgásával) visszakúsznak az erdő mélyébe, kékes-homályos idegenséget hagyva maguk mögött, az erdő alján karácsony éjjelén megesett lány szerelmére „új meg új hely” hullik, mígnem vízkeresztre hűtlen kedvesét keresve maga a lány is beleíródik a természet emlékei közé: „Mefagyott, eltűnt / A télbe hóba.”

A térelrendezés is erősíti a rétegzettség érzését, nemcsak vertikálisan, de horizontálisan is: az erdő mélye felé haladva egyre kevesebb a fény, egyre kevésbé érvényes a racionális logika, egyre inkább képszerű az ábrázolás, a nyelv hatalma olykor teljesen eltűnik, mintha a szimbólumok felől a szemiózis világába tartanánk, ahol a jelentés egyre inkább referenciális, egyre kevésbé absztrakt. A határok annyira fellazulnak a természet birodalma és a társadalmi tér között, hogy olykor nem is lehetünk biztosak abban, melyik világ nyelvén *beszélünk* éppen: a kakukkmadár énekét két ifjú lány válaszként értelmezi a sorsukat meghatározó kérdésre. A madár ugyanazt a *választ adja* a két különböző kérdésre, amikor egyikük arról faggatja, hány év múlik el esküvője, a másikuk pedig halála napjáig: „vígán kakukkol hármat.” A szituációban hangsúlyos szerepet kap a térelrendezés, hiszen a két kérdező (ember) és a (nem)válaszoló (madár) egyazon erdő három különböző pontján helyezkedik el, egymástól vizuálisan elválasztva. A szimbolikus jelsorra a madár szemiotikusan kódolt „választ ad”, egy mindenféle előzetes megegyezés nélküli *nemreakciót*, melyet a kérdezők olvasnak vissza kvázi-szimbolikus kódként, hiszen nem magát a jelsort (a „kakukkolást”) értelmezik, csupán annak számosságát, mint valami leegyszerűsített morzekódot. A vershelyzet E. A. Poe *A holló* című költeményével vethető össze, ahol azonban a madár által „kimondott” hangsornak (never more) magának is jelentése van. Ahogyan Eisemann György megfogalmazza: „Úgy fordul a Hollóhoz [a narrátor], mint egy szimbolikus nyelv hirdetőjéhez, a titkok tudójához, akitől egész további sorsa függ. S akkor döbben rá teljes mértékben, hogy a madár szava igenis adekvát, sorsdöntő értelemmel érkezik hozzá, amikor végül kiszabadul a grafémizált szemiológia fogságából, s a szó angyalnévként jelentéssé

(beszédszerű) mivoltát lesz képes érzékelni. Amikor nem a szó konkrét (hozzáférhetetlen) okának, hanem nyelvének üzenetét hallja ki a károgásból.”²⁸⁵

A múlt kísérteteinek folytonos jelenlétének, *velünk* élésének, a negyedik dimenziónak: a térré száradt időnek összegző verse az *Árnyékszínház* című. A vers életallegóriaként egy színpadot ábrázol, melyen egy vak ember szaval, pörgeti elénk mások életét.

Szaval egy régi, régi költeményt
Tavasról, napsugárról, szerelemről,
Hangjában elmúlt évek távola
Kísértetes-halványan visszacsendül.
S míg ő szaval, egy más mulattató
Árnyképeket vetít háttér-homályra,
Színes képekkel, színtelen árnyékkal
Megnépesül a színpad zöld homálya.
De a vak ember őket nem gyanítja,
Ünnepélyes hangon szaval tovább,
Míg a vetített képek tarkasága
Körülveszi: – felszálló délibáb. –
[...]
Némelyik színes, – sűrűsebbnek látszik,
Másik pókháló-szürke fátyola
Végigsuhan, alighogy észrevenni
S már elnyelé a színpad távola.
Szaval zavartalanul a vak ember,
Míg egyik-másik árnyék ráesik,
Hozzátapad, keresztülsiklik rajta,
Felette, körülötte mindenik.
De ő nem tudja – meg nem érzi őket –
Üresnek képzei a színpadot,
Végtelen üres, puszta távolságnak,
Eszébe jut, hogy milyen elhagyott.
Hangja félénkebb lesz, a vers elnémul,

---

²⁸⁵ EISEMANN György, „A zörejtlől a próféciáig: Poétika és fonotechnika Edgar Allan Poe *The Raven* című költeményében”, *Filológiai Közöny* 59, 1 (2013): 14-15.

– Zsongó nézőtér elnyeli szavát –

A színpad elsötétül – árnyak tűnnek – –

És a vak ember meghajtja magát.

A versszituáció egészen hasonló a fentebb már tárgyalt *Kik erre járnak* című verséhez: itt azonban Czóbel jól felismerhetően Platón barlang hasonlatának illusztrációját rajzolja meg egy heterotopikus térben. A duális világteremtés egyazon térbe és időbe vetítődik ki: a vak verselő pátosszal, komolyan fog ideateremtő munkájához, míg „egy más mulattató”, talán Démiurgosz, valós, színes, „sűrűsebb” lényeket formáz. A színpad heterotópiája itt a tükörhöz hasonlóan funkcionál: egyszerre mutatja az „ideák világát”, amit a vak verselő teremt meg előttünk, s a „valós dolgok világát”, ami csupán az ideákhoz képes tűnik valósnak. Valójában – a tükörhöz hasonlóan – a színpad is heterotópia s utópia egyben: utópia, amennyiben nem valós tér, benne minden csupán projekció.

A gótikában meginog valami, olyan határvidéken mozgunk, ahol a megszokott sémák az ismétlő mechanizmusok ellenére csődöt mondanak, ahol a transzgresszív gesztusok szervezik a teret, az időt, a szubjektumokat. Különös hangsúlyt kapnak a testhatárok: azok a pontok és felületek, amelyek a külvilággal való érintkezést szolgálják. Így kapnak az érzékszervek, főként a szemek kitüntetett szerepet a versekben, s hozzájuk hasonló, összekapcsoló-elválasztó funkcióval bírnak az ablakok, ajtók, küszöbök. Az első ciklus XIII. darabjában a vak király enigmatikus alakja nem lát, nem beszél, testhatárai egybemosódnak a külvilággal, ő maga a külvilág, a tél, a hó, a csend:

Amerre jár, hegy, erdő fája,

Rét mezeje

Mind az övé, de *sohsem látja*

Kihűlt szeme.

Megy a sötétbe, hideg éjbe

Száz éve már,

Fehér hó örök sűrűjébe

A vak király.

Csillag, ha csillan koronáján

Hó, ha repül,

Nem tudja tán? – *szó nem kél száján* –

Megy egyedül

Országában, útját nem kérdi,
S a hóvilág,
Melyet *nem lát*, mely őt nem érti
Csalja tovább.
Míg a királyi jövevénnel
Földnek nyara
Találkozik, bevonja fénnel
Hő sugara.
Elolvad ő is, – s tél havából
Mi meg marad:
Ékköves arany koronából
Kitört darab.
(Az erdő hangja XIII.)²⁸⁶

A vak király alakja leginkább télallegóriaként értelmezhető, a tavaszi fény hatására elolvad, mégis időtlen, megy „fehér hó örök sűrűjébe” mintha egyszerre volna goethei és newtoni értelemben fehér: egyszerű, elemi *nemszín* és összetett, minden más színt magába foglaló fehér szivárvány. A vak király maga a tér, „útját nem kérdi”, „[...] hegy, erdő fája, / Rét mezeje / Mind az övé [...]”.

A második ciklus XI. versében ismét a transzgresszió, a szem, a látás, s megint a színek, illetve azok hiánya kapnak szerepet. A szobában felravatalozott asszony már nem élő, de a halál jelei testét még érintetlenül hagyták: „Puhán fekszik, mert nem merev még.” Szeme már csak imitálja a kapcsolatot a világgal: még nincs letakarva, de már nem lát, végtelen távolba nyílik, de még játszik rajta a fény. A szobában a tükör médiumként közvetíti a halál stációit, a fény és a mozgás fokozatosan eltűnik, végül a fátyol sem az asszony szemére kerül szemfödélként, hanem a tükröre borítva szünteti be a tükrözés folyamatát. A versritmus többször megállítja az olvasást, ezeket a csendeket hosszú kötőjelek teremtik meg, melyek után rendszerint hangsúlyos elem következik:

Meghalt az asszony. – Feketével
Vonják be a mellékszobát.
[...]
Őt ide tették – egymagába

---

²⁸⁶ Kiemelések K. E.

[...]

A délutáni napsugár

Arcán játszik. – Megszokott vendég,

Az ablakhoz jó egy madár.

[...]

Magába szívja tükör lapja

A merev változásokat,

Árny-fényével mind visszaadja. –

Áll az idő – áll, és halad.

(Tükrökről, szobákról XI.)

Egy helyütt azonban nem egy, de három vonal állítja meg az olvasót, itt értjük meg, hogy az értelmezés kulcsa a látás mint saját testünk határvonalának átlépése. A halott asszony testének egyetlen, még élő eleme a szem, ami kapuként nyitja egymásba élet és halál ciklusait. E ciklusok pedig nem két végpontként, hanem végtelenített rendszerként tételeződnek, amint a tükör továbbviszi az emberi szerv szerepét.

Őt ide tették – egymagába

Alszik, mint sokszor azelőtt

Vidám, virágos kisszobába, – – –

Nem borítanak rá szemfedőt.

(Tükrökről, szobákról XI.)

A szemhez hasonlóan az ablak is a határvidék fontos kelléke, ami elveszi a határtól vonalszerű képzetét, s – ahogyan a bevezető fejezetben előrevetítettük – mélységgel, vertikummal ruházza fel, mintegy az emberi test kiterjesztéseként a külvilág felé. A második ciklus VIII. versében három hosszú gondolatjel jelöli ki a határvidéket, mutatva, hogy az első versszak palotája és a „sötétlő erdő távola” az ablakon át kapcsolódik egybe.

Királykisasszony egymagába

Kinéz az ablakon

Sötétlő erdő távolába. – – –

Zúgó vadon

Keríti a nagy ősi várat,

Árkát-falát.

Királykisasszony belefárad,

Nézni távol némaságot,
A végtelenbe elterülő,
Sötét fenyükbe elmerülő
Zöld éjszakát.
Királykisasszony visszafordul,
Tükör falába néz,
Tükörbe ablak képe csorbul,
S a végtelenbe vész.
Végtelen, üres keretében
Sugár alak,
Feje felett gyászfátyol képen
Tükrőfal elhaló vizében,
Mint madársereg ingó szárnya,
Elsuhanó, nyugtalan árnya,
Sötét galyak.
(VIII. A szél)

Hasonlóan a terek egymásba nyitására/zárására szolgál ismét a tükör, ami a végtelenbe terjeszti ki az ablakba csatornázott sötét, néma erdő képét. Különöse erősíti a képet, hogy az ablak és a tükör megint együtt, egymás folytatásaként jelenik meg. A királykisasszony így nem csupán a vár foglya, de az időé, s a téré is. Nyilvánvaló, hogy a vár rémisztő világa és a sűrű, fekete erdő nem egymás ellentéte, nem is komplementere – *Az erdő hangja* és a *Tükrőről, szobákról* színtere egy és ugyanaz: az ember belső világa. A második versszak hosszú szünetjele a zárlatban tér vissza, csendet teremtve, minden más hangot elnémítva, csak a szél hangját kiemelve, azonban azt sem hang-, hanem képhatásként: a tükör médiumán keresztül színesztéziaként közvetítve.

Nem hallja, csak tükörbe *látja*
A vad, zúgó szelet,
Mintha bejönne a terembe
A távol – – szól, beszél,
Vég nélküli magánnal szembe
Szép szomorú királykisasszony
Tükör falába hosszan bámul:

Mintha hírt hozna a világból

A szél, a szél!

(VIII. A szél)²⁸⁷

A 3-4. sor közti enjambement egyetlen pillanatra elbizonytalanítja a „Mintha bejönne a terembe” sor alanyát, ami pedig nem a *szél*, hanem a *távol*, amelynek tolmácsa, közös nyelve, közvetítő közege, médiuma a címadó légmozgás. Az antropomorfizáló ábrázolás társsá emeli a kintet, a *távolt*: a tükörből visszasugárzó emberi magány társává.

Ez a kísérteties magány, ez a szorongást hozó egyedüllét köszön vissza a ciklus XIII. darabjában is, ahol végül a fehérségbe oldódik bele.

Fehér hyacinth tükör mellett,

Oldalt tőle két gyertyaszál,

– Eloltották – mert hajnal-derengéssel,

Ólomszínűn jön be az ablaktáblán

A ködös, borús Február.

Ablaktáblája – asszonylélek –

Fénytől telve, mit rávetett

Éj s nappalok elváltozó világa,

Hajnal rózsás fénye és est homálya,

Tűnő visszfény: emlékezet.

Gyertyák dermedt-fehéren állnak.

Tükör felett féhéren int,

Hajnal-derengő, elhagyott szobában,

Magányos fehér illat mámorában

Megingó fehér hyacinth.

(Tükrökről, szobákról XIII.)²⁸⁸

A második versszak erősen terhelt képi világában a határvidék ábrázolásának kedvelt térelemét, az ablakot, Czóbel dzsenderidentitással ruházza fel. Az, ami eddig az ablak volt, idők és terek kapuja, világok egybekapcsolója, az ezúttal *asszonylélekként* tételeződik, médiumi szereppel ruházva fel a *női létet*. A női létezés megragadásának vágya a ciklus szinte minden verséből sugárzik valamiképpen; ezúttal a *nő* nem tartalmi elemként, hanem képi

---

²⁸⁷ Kiemelés K. E.

²⁸⁸ Kiemelés K. E.

szinten van jelen. Ahogyan már láttuk, a többi versben sem élő, hús-vér nőalakok vonulnak fel, sokkal inkább árnyak, emlékek, kísértetszerű alakok, tükörbeli hasonmásfigurák, itt pedig az „ablaktáblája – asszonylélek” metafora tartja fent a nő jelenlétét, miközben a szoba egész elrendezése is magán viseli a sztereotip *nőiséget*: fehér jácint, tükör, gyertyák, virágillat.

A ciklus II. darabjában hasonló térelrendezéssel találkozunk, mint a XIII-ban, itt azonban a korábbi versrészek nem hagynak kétséget afelől, hogy szellemek között járunk, s hogy ezek a szellemek, mint múltbéli alakok jelenbéli továbbélései, valójában *mi magunk* vagyunk:

Sok elszórt fekvő kék alak:
Végleges, elnyomott álomban,
Mozdulatlanul alszanak.
[...]
Kialudt éltük a miénkbe,
A mostaniba elmerül,
Reménytelen, hogy elszakadjunk
Tőlük, – ha fel is ébredünk,
Az ő álmuk valóbb, erősebb,
Tartósb, mint a mi életünk.

Az emberi lények, s különösen a nőalakok megjelenése a ciklusok darabjaiban rendszerint traumát sejtet, régmúlt, ám folyamatosan jelen lévő emlékek kapcsolódnak a kísértetszerű nőalakokhoz, akik repetitív módon, olykor szinte sormintaként bukkannak fel újra és újra tükrökben, üveglapokon, átlátszó, áttetsző s egyben fényvisszaverő felületeken, enigmatikus árny-fényjátékokban, tűzben, fényben, olykor kétdimenziósan, falra vetítve.²⁸⁹

Lángok lobognak,
Szikrák játszanak,
Piros háttérrel
Feketén válik le
Egy-egy alak.
Majd ránő árnya
Bizonytalan-ingón
Vár szürke falára.
Ismét eltörpül

---

²⁸⁹ Vö. M. C. Escher a II. fejezetben elemzett litográfiájának alakjaival, ill. Platón barlang-hasonlatával.

Kicsiny lesz az árnyék –
Előre jön – vár még – ,
Majd jönnek mások.
Fekete ruhás
Árny-óriások
Nőnek belőlük
A várfalon.
És árnyék és alak
Lobogva játszanak
Falon, a tűz előtt.
Mintha lobognának
Feketén a lángnak
Piros lobogása,
Fény sziporkázása,
Nyugtalan tépdesett
Mozgása között.

De hang nem hallszik ki az éjbe,
Mi lehet ottan?
Rémes tettekre világít-e
A máglya fénye?
Erő, erőszak a vár lakója,
Rettentő lehet uralkodója,
Rettentő lehetne – – –
De a várúr sötét, büszke lelke
Örömét nem lelte
Rémtettek unalmas
Kicsinyességében.
Megvetően várja
Zárkózott magába
Szebb, rémesebb tettek
Fényesebb lángolását,
Jövetelét.

Kárpitos teremben,
Feszülettel szemben
Hófehér hajadon
Sírdogál magába –
Epedően várja
Szebb, napfényesb napok
Jövetelét.

Ez a fajta iteratív szerkesztés kedvelt eleme a gótikus irodalomnak, ahogyan Freud *unheimlich*-fogalma kapcsán láttuk, része a *kísérteties* élmény megteremtésének, s a nőirodalomban is kiemelt szereppel bír: gyakran a monotóniatűrés, a passzív várakozás, a hatalommal szembeni tehetetlenség tapasztalata²⁹⁰ kapcsolódik hozzá. A ház, a vár, a kastély pedig, mint gótikus terek, a nő domesztikálásával belső börtönként funkcionálnak. Ocsenás Alica fent idézett tanulmányában felhívja a figyelmet a traumafeldolgozás, az ismétlődő szerkesztés és az *unheimlich* hatás összefüggésére: „A szellemek megjelenése, ahogyan a kísértetiesség érzése is, repetitív jellegű, újból és újból megismétlődik, míg a traumafeldolgozás – a gonosz legyőzése – meg nem történik. A szellemek megjelenése tehát magával hozza a múltba való visszatérést, az elmúlt események újra átélését, ami a fel nem dolgozott szorongások és traumák megoldásának lehetőségét hordozza magában. Ez a gondolatmenet pedig a gótikus történetek értelmezése során is központi funkciót kap.”²⁹¹

A traumát, a törést, a szakadást nem csupán tartalmi és retorikai elemek, de a fragmentáltság hatását keltő formai megoldások is fokozzák a szövegekben. *A tükör meséje* című, fentebb már említett vers a fehér papírt is játékba hozza. Formailag zaklatott, szokatlan, modern a verstér: a gondolatjelekkel helyettesített sorok a határokat, a csendet, az átléphetőség élményét erősítik.

A lángok fogva állanak
Tükör dermedt, sötét vizébe.

Eltűnt a sok alvó alak,
Bezáródnak a távol ajtók.

---

²⁹⁰ Erről részletesen ld. pl. ZSADÁNYI 2017.

²⁹¹ OCSENÁS 2015, 64.

Elalvó múlt – holdszínű vég –

Egy elhomályult tükör előtt

Magánosan hét gyertya ég.

(Tükrökről, szobákról II.)

4.3. Queer tér

A Gilbert-Gubar szerzőpáros – a feminista irodalomkritikában ikonikussá vált – alapművében, a *The Madwoman in the Attic* címűben azt írja: „Valójában úgy tűnik, hogy a térrel kapcsolatos szorongások uralják a 19. századi nők és 20. századi leszármazottaik irodalmát. Abban a műfajban, amit Ellen Moers a közelmúltban »női gótikának« nevezett, például azok a hősnők, akik jellemzően titokzatos útvesztőként épült vagy kínosan fojtogató légkörű [uncomfortably stifling] házakban laknak, gyakran tűnnek bezártnak, megbéklyózottnak, csapdába esettnek, sőt, akár élve eltemetettnek.”²⁹² A szakirodalom egybehangzóan Moers *Literary Women* (1976) című munkáját nevezi meg a *female gothic* kifejezés bölcsőjeként, ahol Moers így definiálja az új irodalmi fogalmat: „Az, hogy mit értek gótikus nőirodalmon, könnyen meghatározható: olyan, nők által írt műveket, amelyek írásmódját a 18. század óta gótikusnak nevezzük. Azonban az, hogy én – vagy bárki más – mit értünk gótikus alatt, már nem olyan könnyen megfogható, kivéve, hogy van valami köze a félelemhez, rettegéshez. A gótikus írásokban a fantasztikum dominál a valóság felett, a furcsa a közhely felett, a természetfölötti pedig a természetes felett, egyetlen határozott szerzői szándékkal: félelmet kelteni. Nem a lélek mélyére nyúlni, és részvéttel és félelemmel megtisztítani azt (ahogyan, mint mondjuk, a tragédia teszi), hanem eljutni magához a testhez, annak mirigyeihez, izmaihoz, hámjához és a keringési rendszeréhez, gyorsan felkeltve és gyorsan csillapítva a félelemre adott élettani reakciókat.”²⁹³ A definíció dzsender szegmense a feminista kritika

---

²⁹² „In fact, anxieties about space sometimes seem to dominate the literature of both nineteenth-century women and their twentieth century descendants. In the genre Ellen Moers has recently called "female Gothic," for instance, heroines who characteristically inhabit mysteriously intricate or uncomfortably stifling houses are often seen as captured, fettered, trapped, even buried alive.” GILBERT Sandra M. és GUBAR Susan, *The Madwoman in the Attic* (Yale: Yale Nota Bene, 2000), 84.

²⁹³ „What I mean by Female Gothic is easily defined: the work that women writers have done in the literary mode that, since the eighteenth century, we have called the Gothic. But what I mean—or anyone else means—by "the Gothic" is not so easily stated except that it has to do with fear. In Gothic writings fantasy predominates over reality, the strange over the commonplace, and the supernatural over the natural, with one definite auctorial intent: to scare. Not, that is, to reach down into the depths of the soul and purge it with pity and terror (as we say

‘70-80-as években jellemző esszencialista megközelítéseinek szemléletét tükrözi, korának gúnokkritikai alapjain áll. A fentebb már bemutatott queering paradigmaváltás azonban később a gótikus nőírással kapcsolatban is érvényesült. A bevezetőben említett *Queering Gothic in the Romantic Age* (2007) című kötet – érdemei elismerése mellett – már egyértelműen a múlthoz csatolja a Moers teremtette, Gilbert és Gubar nagykorúsította szemléletmódot: „Az a kritikai előfeltevés, amely szerint a gótikus írás a horror-terror és a férfi-női tengelyek mentén osztható fel, segítette tehát megalapozni a gótikus írás korai feminista kritikájának bináris oppozícióira épülő alaplát. Sandra M. Gilbert és Susan Gubar *Az örült nő a padláson: A nőíró és a 19. századi irodalmi képzelet* (1979) egy olyan megközelítési módot vezet be a gótikus írással kapcsolatban, amely az esszenciális szexuális különbség gondolatán alapul.”²⁹⁴

A 2007-es kötet bevezetőjében Max Fincher egy későbbi írást is említ: Eve Kosofsky Sedgwick *Tendencies* (1993) című kötetét, amelyben a szerző úgy határozza meg a queer fogalmát, mint „[...] a lehetőségek nyitott hálóját, hézagokat, átfedéseket, disszonanciákat és rezonanciákat, jelentéshiányt és jelentéstöbbletet, amikor valaki társadalmi nemének, szexualitásának alkotóelemei nem ragadhatók meg egységes módon. [...] Sedgwick meghatározása szerint – folytatja Fincher – a queer egyének identitáskategóriaként problematizálják a társadalmi nem és a szexualitás közötti kapcsolatokat.”²⁹⁵

Jeffrey Andrew Weinstock három – a *queer(ing)* és a *gótikus* kifejezést egyaránt címükben tartalmazó – könyvről írt recenziójának címe sommásan összegzi ezt a megváltozóban lévő szemléletet: „Ki a rejtekhelyről – be az osztályterembe: queer gothic.”²⁹⁶ Az osztályteremben pedig megszabadíthatjuk a queer kifejezést az olyan redukciós szűrőktől, mint a homoszexualitás tartalmi kötelme, vagy éppen a kifejezés alkalmazhatóságának időbeli korlátozása: vagyis megtanuljuk, hogy a queernek nem feltétlenül van köze a szexuális

---

tragedy does), but to get to the body itself, its glands, muscles, epidermis, and circulatory system, quickly arousing and quickly allaying the physiological reactions to fear.” MOERS Ellen, „Female Gothic”, in *Literary Women* (New York: Doubleday, 1976), 90.

Poétika 49b27: a tragédia meghatározásáról „... nem elbeszélés útján, hanem úgy, hogy emberek cselekszenek, részvét és félelem útján vive végbe az ilyen indulatoktól való megtisztulást”

²⁹⁴ FINCHER Max, *Queering Gothic in the Romantic Age* (London: Palgrave Macmillan UK, 2007), 4-5.

²⁹⁵ „Queer, as Eve Kosofsky Sedgwick defines it, is ‘the open mesh of possibilities, gaps, overlaps, dissonances and resonances, lapses and excesses of meaning when the constituent elements of anyone’s gender, of anyone’s sexuality aren’t made (or can’t be made) to signify monolithically’. According to this definition of Sedgwick’s, queer individuals problematize the links between gender and sexuality as identity categories. Queering, as a way of reading or as a verb, is intimately connected to the idea of crossing over or between places, making links that have perhaps gone unnoticed or are not immediately obvious. And it must be said, those links are open to be challenged and debated.”. FINCHER 2007, 12.

²⁹⁶ WEINSTOCK Jeffrey Andrew, „Out of the Closet and Into the Classroom: Queer Gothic”, *Journal of the Fantastic in the Arts* 22, 1 (2011): 75-91.

identitás vagy vonzódás kérdéséhez, illetve, hogy a queering mint kritikai olvasási/értelmezési mód eredményesen alkalmazható a posztmodern kor előtti szövegekre is.

Jack/Judith Halberstam *In a Queer Time and Place* című kötete részben a szexuális identitással szoros összefüggésben, részben arról leválasztva²⁹⁷ vezeti be a *queer idő és tér* fogalmát. Noha a kötet konkrétan a magukat queerként definiáló egyének és közösségek „életmódjára”, speciális életterére és idejére fókuszál, szemléletmódjától nem idegen, hogy kulcsfogalmait elemeljük ettől a konkrét szituációtól.²⁹⁸ Halberstam szerint a queer időkezelés eltér a hagyományos, lineáris időélménytől, s ezt a jelenséget a queer közösségek atipikus életpályájával, excentrikus gazdasági gyakorlataival magyarázza, amivel – ahogyan ő maga is megfogalmazza – egyúttal el is távolítja azt a szexuális identitástól.²⁹⁹ Halberstam kötetének bevezető *Queer Temporality and Postmodern Geographies* című fejezetében úgy fogalmaz, hogy „[...] a kortárs elméletek többsége, amely azon fáradozik, hogy leválassza a queerséget a homoszexuális testiség esszenciális definíciójáról, már korábban középpontba helyezte a queer teret és gyakorlatokat. A queer idő fogalmának artikulálásával és kidolgozásával azon nem normatív viselkedésminták megértésének új módjait szorgalmazom, amelyek kapcsolata a meleg és leszbikus szubjektummal egyértelmű, de nem esszenciális. A kötet szándékának fényében a *queer* annyit tesz, mint a közösség, a szexuális identitás, a megtestesülés, illetve a tér és az idő tevékenységeinek nem normatív logikája és szerveződése. A *queer idő* a temporalitás azon specifikus modelljeinek terminusa, amelyek a posztmodernen belül bukkannak fel, a polgári értelemben vett utódnemzés, a család, a hosszú élet, biztonság/kockázat és öröklés temporális kereteinek elhagyásával egyidőben.”³⁰⁰

Halberstam idézett mondataiból nyilvánvaló, hogy a queer-lét sajátos idő- és térélménye a normától való eltérést, akár tudatos normaszegést jelent, ami nem feltétlenül a szexuális identitással, hanem valamiféle *mássággal* kapcsolatos. A queer idő- és térérzékelést

---

²⁹⁷ Ebben Foucault-hoz kapcsolódik, mottóként idézve a *Friendship as a Way of Life* szövegét: „Hogyan alakítható ki a különféle szexuális gyakorlatok viszonyrendszere? [...] »Melegnek« lenni, úgy vélem, nem a homoszexuális fizikai jellegzetességeivel és látható maszkjaival való azonosulást jelenti, hanem egyfajta életmód meghatározásának és kialakításának törekvését.” idézi: HALBERSTAM Judith, „Queer temporalitás és posztmodern geográfiák”, in *Tér, elmélet, kultúra: Interdiszciplináris térelméleti szöveggyűjtemény*, szerk. DÁNÉL Mónika et al (Budapest: Eötvös Kiadó, 2019), 392.

²⁹⁸ Maga Halberstam is megteszi ezt, amikor Baudelaire-re utalva a modernizmust hívja elő: „A queer idő egy krízis közepén felvillanva kihasználja annak lehetőségét, amit Charles-Pierre Baudelaire a modernizmus kapcsán mulandónak, tűnékenynek és kontingensnek hív.” HALBERSTAM 2019, 393.

²⁹⁹ Uo., 392.

³⁰⁰ Uo. 397-398.

frappánsan összefoglalja a széleskörűen elterjedt „Queer and Now” szlogen.³⁰¹ Ha Czóbel Minka gótikus térélményt mutató verseihez a queering szemléletmódjával közelítünk, mind a szubjektumábrázolás, mind a tér- és időkezelés, mind a *nyelvi válság* jelenségének szempontjából tehetünk értékes megfigyeléseket, elsőként mindjárt azt, hogy ezek a szempontok szorosan összefüggenek egymással, determinálják egymást. Problematikusnak tűnhet Czóbel Boston marriage³⁰² jellegű együttélését egy mind külső megjelenésében, mind társadalmi viselkedésében maszkulin nővel közvetlen összefüggésbe hozni a szerző verseiben dekódolható queer térrel, a versekben felbukkanó alakok *mátságát*, *furcsaságát*, *queerségét* azonban fontos számításba venni. Czóbel Minka *Az erdő hangja* verseinek szubjektumai, a múlt tükrében felbukkanó, kísértetszerű királykisasszonyok, a „holdvilágos tündérlányok”, a „sziklát-lakó boszorkány”, aki hallja a gombák hangtalan beszédét, ugyanúgy nem „egy reprodukív temporalitás középosztálybeli logikája által”³⁰³ szervezett időben léteznek, ahogyan a Halberstam által példaként használt queer közösségek tagjai sem.

Czóbel Minka verseiben gyakran olyan térelemek kerülnek a központba, amelyek szintetizálnak, különmemű dolgokat vonnak egybe, a mátság terei, heterotópiák. Ilyen a már sokat emlegetett tükör, ami különböző idősíkokat kapcsol egybe, ilyen az erdő, furcsa és különös lények egyszerre valós és virtuális közös birodalma, de ilyenek a szubjektumábrázolás kapcsán elemzett *Kik erre járnak* útmotívumához hasonló kronotopikus szintézisek – legtöbbször szintén út-motívumok – is a kötetben. Maga az erdő legalább annyira kronotopikus jelenség, mint az út: teret és időt, különböző idősíkokat játszat egymásba, szintetizál. Mind az út, mind az erdő, mind a tükör gyakran egyben heterotópiaként jelennek meg. Az utak gyakran a *normák világából* vezetnek egy *másik világba*, az erőbe, a sötétbe, bárhová, ahol a szabályok *mások*, ahová csak a határokon bolyongva juthatunk.

Magános az út – hosszú, távol –

Tán ki is vezet a világból?

Elvisz sötétzöld erdőmélybe

Túlhan a rémes, kékes éjbe.

[...]

---

³⁰¹ Ld. BARKER Meg John és SCHEELE Julia, *Queer: A Graphic History* (London: Icon, 2016); HALL Donald Eugene és JAGOSE Annamarie, *The Routledge Queer Studies Reader* (London; New York: Routledge, 2013); KOSOFKY SEDGWICK Eve, *Tendencies* (Durham: Duke University Press, 2008). kötetek Queer and Now című fejezeteit.

³⁰² Ld. 0.2 bevezető fejezet.

³⁰³ HALBERSTAM 2019, 396.

Az útnak talán nincs is vége?
 Megújul, – s bevisz a sötétbe.
 (Az erdő hangja XVIII. A vándor)³⁰⁴
 Erdőhöz érve,
 Erdő mélyébe,
 Siráma hangzott fel száz bús ajaknak:
 „Ne menjetek, rém-árnyékot mereszt
 Utatokra egy nagy sötét kereszt.
 Itt, itt az ezredéves élet
 Csapongva fűbe, fába száll,
 Utatok sötétbe téved,
 Vidámság itt, ott a halál.”
 De a királyok csak tovább haladtak.
 [...]

„Nem” mond a másik,
 „Utunk még távolabb vezet,
 Hogy mi engedi tudnunk?
 Jóslat-e vagy emlékezet?
 Nem mondja senki meg.
 (Az erdő hangja XXII. Három király)³⁰⁵

Megjelenik az eltévelyedés, tévelygés, az útról való letérés motívuma is, ami a normák világának elhagyását jelenti, megérkezés az erdő heterotopikus terébe, melynek széleit fehér hó, világító fehér kövek jelölik ki, hasonlóan a versformát kiemelő fehér papírhoz. Ezek a szélek, területhatárok azonban elmosódottak, nem jelentenek biztonságos elválasztást a két világ között:

Hogy az országútról letértem –
 Utam sűrű erdőn vezet.
 [...]

Ha az úton fel-felvilágít
 Fehér kavics, vagy hólepel,
 Sötétség szélén alig tágít,

---

³⁰⁴ Kiemelés K. E.

³⁰⁵ Kiemelés K. E.

Éj s erdő árnya lepte el.

(Az erdő hangja XI.)

A kötet egyik legjobban formált út-versét, a *Kék napernyőről* címűt enigmaként olvasva akár egészen konkrét queer versként is értelmezhetjük. Menyhért Anna utal a vers egyik lehetséges olvasatára: „az összetett allegorikus kép olvasható az ösztönök és a tudat érintkezésének példázataként: a kígyó tetemére a napernyő árnyéka vetődik rá.”³⁰⁶ Ha azonban a pszichoanalitikus olvasási módot konkrét, képi szinten alkalmazzuk, s a kígyót fallikus szimbólumnak tekintjük, a vers színtereként felrajzolt utat tekinthetjük éppen a heteronormatív szexualitással való rituális leszámolás színtereként is.

Úton megölt kígyó,

Feje széttiporva,

Lassan folyt el vére,

Szürke úti porba

Piros vére.

Az út magaslatán

Kék-zöld levegőbe,

Világító kéken

Selyem napernyője

Egy asszonynak.

Selyem napernyőnek

Reáesik árnya

Széttiport kígyóra,

Út szürke porára

Könnyű árnya.

Elsiklik az árnyék

A szürke út felett,

Eltűnt a távolba

Halvány emlékezet:

Kék napernyő.

(Az erdő hangja XXI. Kék napernyőről)

---

³⁰⁶ Menyhért 2013, 145.

A versben az asszony csupán közvetett módon, a napernyő-szinedochéban bukkan fel, s a konkrét képek szintjén még a napernyőnek is csupán az árnyéka hozható közvetlen kapcsolatba a kivégzett kígyóval. Az inkriminált tárgyat rögtön a verskezdet tisztázza: egyértelművé teszi, hogy a kígyót lábbal végezték ki („feje széttiporva”), nem agyonütötték. Mivel a napernyő egy asszonyé, s az úton az ernyő árnyéka mozgásban van („elsiklik”, „eltűnt a távolba”), arra következtetünk, hogy az asszony is jelen van az úton: ő az ernyő hordozója. Jelen van azonban egy folyamatos lebeg(tet)és is az úton: a 2. versszakban lappangó állítmány sejtelmességet sugall, a kígyó az *úton* fekszik, ám az árnyék az út *felett siklik*, mintha tulajdonosa nem is lábakon járna (Mégsem ő tette?), a zárlat pedig egyenesen a múltba küldi át a napernyőt. Minden titokzatosságot teremtő, távolító elem ellenére az asszony jelenléte s a széttiport kígyófej között közvetlen összefüggés érzékelhető, s ez éppen az út kronotopikus jellegének köszönhető. Egyszerre érzékeljük ugyanis az utat valós térként, valódi helyszínként, ahol egy asszony egy kék napernyővel sétál és egy széttiport fejű halott kígyó fekszik a porban, ugyanakkor egy szimbolikus térként is, ahol múlt és jelen futnak egybe, s ahol a (női) szubjektum leszámol saját heteronormatív szexualitásával. Természetesen sem azt nem állíthatjuk, hogy Czóbel Minka ez utóbbi szimbolikát tulajdonította versének, sem azt, hogy ez az egyetlen lehetséges olvasat, azt azonban igen, hogy a magukat szinte megfajlásra váró rejtvényként kínáló képek lehetővé teszik, hogy a befogadó számára megképződjön ez az értelmezési lehetőség, függetlenül attól, hogy az aktuális befogadó tud-e bármit a szerző vélt/valós/feltételezett szexuális identitásáról, vonzalmairól.

Szintén egy út képével indul a *Gyökerek* című vers is, amely a gótikus és a queer közös világába vezeti az olvasót.³⁰⁷

Sohsem látott alakok

Hemzsegnek itten.

De mind a földbe nőve

---

³⁰⁷ Arra, hogy a gótikus mindig is queer volt, s hogy ez az állítás megfordítható-e, számos tanulmány kitér. Ld. pl. „To be queer is to be the "abjected demon of the non-queer" — a metaphoric formulation employing the rhetoric of the Gothic to indicate that, from the perspective of hegemonic mainstream culture, queer is always Gothic: different, odd, strange, disconcerting, uncanny, evil. With reference to the concept of abjection developed by Julia Kristeva, Hughes and Smith refer to queerness as that part of ourselves which we exclude and denigrate to construct a sense of independent selfhood, but queer is what returns to trouble those same boundaries. The Gothic text from this perspective is always queer precisely because queerness is always already Gothic.” Weinstock 2011, 86.; Rigby, Mair, „Uncanny Recognition: Queer Theory’s Debt to the Gothic”, *Gothic Studies* 11, 1 (2009), p. 46+. Gale Literature Resource Center, hozzáférés: 2019. szeptember 10.; HAGGERTY George E, *Queer Gothic* (Urbana, Ill.; Chesham: University of Illinois Press : Combined Academic, 2006).

Erős gyökerekkel.
Némelyik hadonász
Első lábával,
Vagy farkával csapdos,
Míg hátsó lába
Gyökérbe fogva, földhez szegezve.
Más gyökerekből emberfejek lógnak.
Eltorzult arcuk,
Elsápadt ajkuk
Hánykodik, nyöszörög.
Egyik körülte növény fűszálakat rágja le,
Másiknak keze is van,
Ha dongó, ha légy, ha erdei pille
Mellette elröpül,
Csapdos utána.

A furcsa, rémisztő, meghatározhatatlan identitású lények leírása – mint később látni fogjuk – hasonló a *Két arany hajszál* című gótikus regény nyomorék koldusainak bemutatásához: „A templom körül, a cserepes vásár mellett sok nyomorék ember ült: a vakok, a bénák, a kezetlenek, kik csonka karjukat nyújtották a járó-kelők felé.”³⁰⁸ A térben elfoglalt pozíció itt is hasonló: a versben a gyökerek, a különös, diszfunkciókkal küzdő lények a talaj felől nyúlványként terjeszkednek, a gótikus regényben pedig a földön ülnek a vásár koldusai, onnan nyújtják fel kezüket a *normális világ*ba alamizsnáért. A helyváltató mozgás mindkét szövegben nehézségbe ütközik, s inkább csak helyzetváltatásra van lehetőség, ami a növényi lét korlátja: a versben a címadó gyökerek révén, a regényben pedig a testi fogyatékoságok okán. Hasonló jelenség figyelhető meg a boszorkányversekben is, ott azonban – mint a következő fejezetben látni fogjuk – a testi *deviancia*, a normák világából kiemelő szárnyak birtoklása éppen a talajtól való eltávolodásra, felemelkedésre szolgál.

A *Gyökerek*ben a szubjektumok mind nemi identitásukat, mind vonzalmaikat tekintve neutrálisan ábrázoltak, noha egyértelműen szexuális lények, köztük meddő és kielégítetlen vágy tombol.

Két közel fej egymásra néz

---

³⁰⁸ CZÓBEL Minka, *Két arany hajszál: regény* (Budapest: M. Keresk. Közlöny, 1908), 38.

Halálos, örült szerelemmel,
De hiába nyújtják gyökér nyakukat,
Ajakuk el nem éri egymást,
Közöttük űr marad.
Közelednek egymáshoz,
Mint vékony száron ingó levelek,
Sóvár tekintettel néznek egymásra.³⁰⁹

A kommunikáció kudarcra ítelt a teremtmények között, artikulálatlan „üvöltés, kiáltás”, „hangos jajveszékelés” töltik be a teret, az arcok torzak, az ajkak sápadtak, csak nyöszörögni képesek. Fincher felhívja a figyelmet arra, hogy „[a] gótikus írás olvasható tehát queerként, mivel gyakran »a jelölő, a jelölt és a referens közti viszony« olvasásának válságát mutatja be, különösen, amikor *nemről* és *vágyról* olvasunk. Ez a válság a test jelölőinek, például a tekintetnek és a hangnak (félre)értelmezésében érhető tetten, úgy, hogy ellentétes jelentésekre vagy szándékokra utalnak, a nemi pozíciók pedig megfordulnak.”³¹⁰ A harmadik fejezetben részletesen elemzett nyelvi válságként aposztrofált századfordulós jelenség tehát, hogy a szimbolikus nyelv nem alkalmas a szubjektum belső tartalmainak pontos megformálására, a queer térként értelmezett közegben is alapélményként van jelen, sőt Fincher szerint: „[...] az egyik legfontosabb mód, amellyel a 20. század eleji kultúrát queerként írhatjuk le, ha felfigyelünk a nyelvi rezonancia jelenségére.”³¹¹

Konklúzió a negyedik fejezethez

Czóbel Minka utolsó, *Az erdő hangja* című 1914-es verseskötetének terei freudi értelemben *kísértetjárta* tájakra viszik az olvasót. Az első ciklus, amely a kötet címadó ciklusa látszólag külső tereket mutat be, míg a második, a *Tükrökről, szobákról* című ciklus belső terekbe vezeti a felületes olvasót. Freud a *kísértetiest* úgy határozza meg, mint az idegen és az otthonos sajátos interferenciájában megteremtődő teret, ahol reális és fantasztikus keveredik egymással, ahol a rejtekhelyek nem maradnak teljesen titokban, ám nem is válnak nyilvánossá, ahol az ismétlések, a hasonmásalakok folyamatos borzongást keltenek.

---

³⁰⁹ Kiemelések K. E.

³¹⁰ „Gothic writing can therefore be read queerly in that it frequently represents a crisis of reading the ‘relations of signifier, signified and referent’ particularly when reading gender and desire. This crisis is located in the (mis)interpretation of the signifiers of the body, such as the gaze and the voice, so that opposite meanings or intentions are deduced and gender positions reversed.” FINCHER 2007, 17.

³¹¹ Uo., 12.

Czóbel verseiben a természet, az erdő egyszerre felszabadító, ugyanakkor szorongást keltő világ, saját, nehezen kodifikálható szabályrendszerrel. Benső végtelenséget sugall, de szabályai könyörtelenek. Paradox hely, ahol a világ zajaitól távoli, emberi hangoktól mentes végtelen csend és a természet hangjai egyetlen közös csendszimfóniában egyesülnek. A versekben a zárt terek szintén szorongást közvetítenek, végtelen folyosók, körfolyosók, nagy termek, labirintusszerű épületek tartják fogva a bennük bolyongó szubjektumot, aki nem csupán a térben, de az időben is egyszerre képes több dimenzióban tartózkodni. A térelrendezés, a tükrök, az egymásba nyíló szobák, az ismétlődő szerkezeti elemek, s a terek közti ajtók, kis rések, a különböző érzéki benyomások mind azt a késztetést hivatottak erősíteni, hogy a külső világgal, a zabolátlan természettel szemben az épített környezet sem védelmet nyújt, ellenkezőleg: lassan felemészti lakóit.

Valójában azonban a zárt-nyitott, kint-bent oppozíciók nem működnek ezekben a versekben, a terek folyamatosan egymásra másolódnak, kint és bent ugyanaz a tér. A heterotopikus terek (erdő, tükör, romok, utak) egymásba nyílnak, megsokszorozzák egymást, az idő mélységét vetítik a térbe, s a terek ismétlődéseit, egymásba és önmagukba való záródásait vetítik az időbe (pl. ösvények-folyosók, folytonosan ismétlődő, vissza-visszatérő térelemek). Ez az ábrázolásmód jellemző a gótikus írásra, amelynek jegyei, noha a magyar irodalomtörténet-írás hagyományosan kevésbé tartja értelmezhetőnek a magyar irodalomban – mások mellett – Czóbel Minka szövegeiben is tetten érhető.

Czóbel szövegeinek gótikus térélményét, térábrázolását elemezve megállapítható, hogy ezek a terek queer térként értelmezhetők újra. Bár azok a szubjektumok, amelyek *Az erdő hangja* verseskötet kietlen, borzongást keltő tereit lakják, gyakran női identitással bírnak, sőt előfordul, hogy a tér, a táj, az épített környezet elemei is hordozzák ezt az identitást, valójában inkább a másság, a különösség, a különbözőség a közös releváns attribútuma ezeknek az alakoknak. A queer tér- és időérzékelés lényege éppen az, hogy akár a posztmodern kori queer-közösségekben – de nem kizárólagosan ott – megteremtődik egy saját tér- és időélmény, amely a *normálisnak* és kizárólagosnak tartott érzékeléstől különbözik: idegen tőle a linearitás, sokkal inkább ciklikus, nem annyira az (élet)út egyes állomásaira, mint inkább magára az útra fókuszál.

5. Más-nők. Határjáró nőalakok a czóbeli karneválon

Bahtyin karneválméletének a kultúratudományokban használatos tágabb értelmezésében vizsgálom Czóbel Minka világábrázolását, s normaszegő nőalakjainak helyét a világban Czóbel néhány választott művének tükrében. Azok a világépítő kísérletek érdekelnek, amelyek sajátos viszonyt teremtenek a *fennálló világrenddel*,³¹² azok a határterületek, amelyek e világok között megképződnek, azok az alakok, akik képesek vagy kénytelenek a folytonos határszegésre, s kitüntetetten azok a nőalakok, akik ezekben az alternatív világkísérletekben megjelennek, részesei egy karneváli tudatnak. Fontos szem előtt tartani, hogy – ahogyan azt a bevezető fejezetben már hangsúlyoztam – a karnevál itt nem a szoros értelemben vett bahtyini fogalom többé, sokkal inkább metafora: „Jelen pillanatban a karnevál izgalmas és alapvető kulturális eszköz a transzgresszió vizsgálatára és elemzésére, ugyanakkor sokkal többé is válik ennél. Ahelyett, hogy megmaradna a középkorral foglalkozó történészek, irodalmárok, vagy művészettörténészek birodalmában, a kultúratudományokon keresztül gyakorol jelentős hatást. Azzal, hogy a kulturális ismeretek egyre inkább átpolitizálódnak; azzal, hogy egyre nagyobb hangsúlyt fektetünk a népszerű kulturális formákra, a kezdetleges, alvilági, vulgáris és marginalizált kulturális gyakorlatokra; valamint azzal, hogy a kulturális elemzés hagyományos formái posztmodern szétesésének [disassembly] lehetünk tanúi, a 'karnevál' új metaforát és új stílust kínál társadalmi olvasatok létrehozásához.”³¹³

Az elemzés fókuszában elsősorban a boszorkányversek, a *Két arany hajsza* című gótikus regény, a *Donna Juanna* című dráma, valamint a *Pókhálók* kötet novellái állnak, e szövegekben válik ugyanis igazán láthatóvá, hogyan lazulnak fel a *normalitás világának* határai, ezekkel személtethető leginkább a női test határsértő viszonya a külvilághoz, itt jelenik meg a groteszk test, a normaszegés, az idősíkváltás, vagy az átkerülés egy időn kívüli térbe, egy vég nélküli, folyamatos körforgásba. Első megközelítésben állítható, hogy Bahtyin koncepciójában a karnevál világa a *valósággal* szemben, annak valamiféle ellenpontjaként jön létre, közelebbről vizsgálva azonban belátható, hogy a két világ közti viszony nem az ellentét fogalmával írható le legpontosabban. A világok más-más szabályrendszer szerint működnek, s noha

---

³¹² A fennálló világrend, normális világ, valóság etc. kifejezéseket kurziválom, jelezve, hogy nem abszolútként tekintem azokat, hanem mindig az adott kontextusban létező normalitásként.

³¹³ „Now, the carnival is a fascinating substantive cultural vehicle for the examination and analysis of transgression, but it has become much more. Rather than remaining the province of the medieval historian, the literary critic or the art historian, carnival has been taken up to great effect by cultural studies. With the increasing politicisation of cultural knowledge; with the increasing attention being paid to popular cultural forms, primitive, low-life, vulgar and marginalised cultural practice; and with the postmodern disassembly of traditional forms of cultural analysis, 'carnival' has come to provide a new metaphor and a new style for reading the social.” JENKS 163-164.

viszonyukat bináris oppozíciók is meghatározzák, maga a rendszer nem egyszerű dichotómiaként épül, mivel a világok egybejárása és interferenciája folyamatos, ahogy a „bekebelezés” és „kiáradás”, „befogadás” és „behatolás” folyton alakuló dinamikája is.

Czóbel Minka nőalakjai gyakran éppúgy határokat sértenek, mint az életét egy férfiasan öltöző és viselkedő nővel megosztó, férfitárs nélkül élő írónő. Czóbel gyakran olyan „disszidens” nőalakokat ábrázol, akiknek a fennálló társadalmi rendbe beilleszkedni a legkisebb esélyük sincsen. A karnevál-modell egy, a hatalmi renddel, a normalitással szemben álló világot kínál ennek szemléltetésére. Németh Lenke doktori disszertációjában³¹⁴ a patriarchális rend és egy – David Mamet műveiben megteremtődő – alternatív női világ modellezésére használja Bahtyin karneválméletét, ahol „[a] férfidominancia és felsőbbiségrendűség aláaknázásával és bomlasztásával a nők karnevalizálják a férfi-központú világot, egyúttal leleplezik annak előítéleteit és elvtelen gyakorlatát. Végző soron a nőalakok szembeszállnak a nyugati patriarchális társadalmak által nekik szánt szerepekkel, és tudatosan szembehelyezkednek a nők tárgyiasításának patriarchális módozataival.”³¹⁵

Noha ez a következetesen szerkesztett kétosztatóság nem jellemző Czóbel műveire, a szövegekben megteremtett, gyakran férfitárs nélkül élő nők nála is folytonos kihívást jelentenek a patriarchális, heteroszexuális társadalom számára. Azok a nők, akik valamilyen, gyakran a nemiséggel, az utódnemzéssel összefüggő okból, kívül állnak a hagyományos patriarchális rendszeren, veszélyt jelentenek a rendszer egészére, így a kitaszítást kockáztatják: „A férfi durván szól: Ki bánja / Ha jó vagy rossz a nőszemély, / Csak olyan legyen mint a többi, / Ha más, ha jobb, ez a veszély.”³¹⁶ Hiába övezi a szüzet az első aktusig (a nyugati norma szerint ez a nász) megannyi mérföldön és kultúrán átívelő tisztelet, ha pártában maradva margóra kerül, alakja szánalom tárgya lesz (ld. pl. Annuska a *Pókhálók* című elbeszélésben). Esetleg akkor tehet szert elismerésre, ha életét Istennek ajánlja, s apácaköntöst ölt, a társadalmi perifériára jutást azonban így sem kerüli el. Ezek a nőalakok különböző okokból és módon, de gyakran kívül helyezkednek a házasság *szent kötelékén*. Abban a heteroszexuális normák alakította társadalmi térben, ahol a férjes asszony, a gyermeket szülő és felnevelő anya jelenti a nőt, Czóbel Minka hősnői többnyire a lehető legtávolabbi pozíciót foglalják el az így kijelölt helytől. Gyakran fiktív lények, erdei-, vízi- és virágtündérek, boszorkányok, hervadónak és életképtelennek ábrázolt szüzek jelennek meg

³¹⁴ NÉMETH Lenke. „*All It Is, It's a Carnival*”: Reading David Mamet's *Women Characters with Bakhtin*. Doktori Értekezések 27. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007.

³¹⁵ Uo. (tézisek)

³¹⁶ Hídon, *Fehér dalok*.

előttünk, de azok a férjes asszonyok, akik felbukkannak a lapokon, szintén egyre távolodnak a társadalom kijelölte fókuszpozíciótól (talajt vesztenek, anyagilag tönkre mennek, áldozattá válnak, megözvegyülnek). A *másság* mint kulcsfogalom egyik fő szervező elve az író szövegeinek:³¹⁷ nem csupán a szépirodalmi munkák, de az önreflexív szövegek, naplók, levelek is erről árulkodnak.

Közös vonás Czóbel karneváli világteremtésében, hogy alakjai szinte egylényegűek a természettel, annak ciklikus időkezelését követik. Nem ritka, hogy egyfajta pánteizmus szervezi ezeket a világokat, ami megfigyelhető mind a boszorkányok és tündérek, mind Dobosánka lakóinak, sőt akár Czóbel Pán-verseinek világában is. A versről versre vándorló boszorkányok, tündérek, apácák karneváli alakok, akik *másságuk* miatt a társadalom perifériájára szoruló vagy oda önként kilépő egyén szimbólumaként saját térben-időben, saját közösségben oldódnak fel. Karneválként értelmezhető a *Két arany hajsza*ban Gábor bácsi cigánytanyája, vagy Dobos lovag cédruspalotája (Dobosánka), amelyek a *normalitás világának* szubverzív változatai. Egyszerre biztosítják a kilépés lehetőségét a normalitás kötelékéből kilógó, vagy a normákat rendszeresen megszegő alakoknak, s ugyanakkor a karnevál világába való belépéssel menedéket nyújtanak, sajátos szabályok szerint szerveződő közösséget biztosítanak számukra. A *Donna Juanna* pedig a materiális világ értékeit játszatja egybe egy testetlen, földi értékektől, kötöttségektől megfosztott, s éppen ezért a drámában meglehetősen valószínűtlenül ábrázolt eszményvilággal.

A karneválon részt vevő alakok sajátos abjekciós viszonyba lépnek a *valóság* sztenderd szereplőivel, egyszerre vonzzák és taszítják a *normálisakat*, a társadalom, hasonlóan Kristeva iskolapéldájához, a tej bőréhez,³¹⁸ sem kiköpni, sem lenyelni nem képes őket, idegen *test* maradnak. Mindez azért különösen érdekes, mert éppen a *valóság* szereplői azok, akik a karneválba átlépnek, így önmagukkal, saját identitásuk egy részével alakítanak ki abjekciós viszonyt. Más oldaláról világítja meg valóság és karnevál viszonyát Judith Butler abjekció-

---

³¹⁷ Vö. Menyhért Anna *A másság kánontalansága* címet adta női irodalmi hagyományról írott könyve Czóbelről szóló fejezetcímének. MENYHÉRT 2013, 99-147.

³¹⁸ „Mikor a tej felszínén meglátom a pillét, ezt az ártatlan, cigarettapapír vékonyságú kis bőrt, ami olyan szárnalmas, mint a levágott körömdarabkák, esetleg a pille még az ajkamhoz is ér, a gégémig és lejjebb, le egészen a gyomromig, a hasüregemig, a zsigereimig minden görcsbe rándul, kicsordul a könnyem és az epém, gyorsabban ver a szívem, verejtékcseppek ülnék a homlokomra, és a tenyerem megnedvesedik. Zavaros lesz a tekintetem a szédüléstől, a tej föletől való *undorom* megfeszít és elválaszt az anyámtól és apámtól, akik nekem akarták adni. Ebből a dologból, vágyuk megtestesítőjéből ,én' nem kérek, ,én' nem is akarok róla tudni, ,én' nem fogadom be, ,én' kivetem. De mivel ez az étel nem más, mint ,én', ,én' az ő vágyukban, az ,én' képes maga helyére *engem* állítani, így én *magamat* vetem ki, *magamat* köpöm ki, *magamat* vetem meg ugyanazzal a mozdulattal.” KRISTEVA, Julia. „Bevezetés a megalázottsághoz”. *Café Babel* 1996, 20 (1996): 170.

elmélete és a téma újabb megközelítései.³¹⁹ Zsadányi Edit összegzésében: „Judith Butler az abjekciót társadalmi kirekesztő mechanizmusként értelmezi. A kötelező heteroszexualitás paradigmája kirekeszti a nem heteroszexuális egyéneket a társadalomból, őket a társadalmon kívüli abjektként értelmezi a rendszer. Nagyon sok ember él ebben a kirekesztett abjekt tartományban, de őket nem ismeri el teljes jogú egyénként, szubjektumként a társadalom. A kötelező heteroszexualitás paradigmája azon alapul, hogy kirekeszti a homoszexualitást, mint saját abjekt részét, tehát nem is jöhetett volna létre e nélkül. A kirekesztett abjekt tartalom tehát paradox módon kívül is és belül is van a heteroszexuális rendszeren.”³²⁰ Czóbel szövegeiben a normatív világon kívül rekedt alakok hasonlóan helyezkednek el: részei a társadalomnak, mégis kirekesztődnek belőle, gyakran fenyegetve vannak, nincs vagyonuk, nem részei a társadalmi hierarchiának, nem, vagy nem a normatív módon vesznek részt a társadalmi munkamegosztásban, ugyanakkor paradox módon a társadalom maga termeli ki őket. A *más*ságot képviselik, de *más*ságuk csak a többiek felvállalt *azonosság*a révén válik láthatóvá. Nem valós szereplők, inkább a fentiek demonstrálására született mintaalakok.

5. 1. Boszorkányversek

Czóbel Minka verseiben a boszorkány a *más*ság allegóriája, s mint ilyen, kulcsszereplő. „Nincs ugyan szárnyam, fájdalom, de ha volna, itt biztos elégetnének, mint boszorkányokat” - írja Czóbel Justh Zsigmondnak egy 1891-es levelében.³²¹ Az író a boszorkányokat egymástól különböző vonásokkal ábrázolja, közös azonban természettel egylényegű létük, az önfeledt szabadság igénye, s ennek szimbóluma, a szárny, amely kiemeli őket a normalitásból, a fenyegető, lehúzó emberi közösségből, az egyformaságból, a közönséges emberek sorából. Czóbel boszorkánya a hozzá hasonló páriák közösségében boldog, szabad életet élő lény, olyan nőközösségben létezik, mely tagjainak szoros kapcsolatára épül, ugyanakkor az emberi társadalomban peremre taszított, magányos, meg nem értett, üldözött alak, akinek magatartására a védekezés jellemző.

„Ott, – hallottátok? – Ember-léptek”...

---

³¹⁹ Zsadányi említi: BERRESSEM Hanjo, „On the Matter of Abjection”, *The Abject of Desire*, 2007. január 1., 19–48.; JARENSKI Shelly, „Invisibility Embraced: The Abject as a Site of Agency in Ellison’s »Invisible Man«”, *MELUS* 35, 4 (2010): 85–109. ZSADÁNYI Edit. „Idegenben otthon — Anna Seghers: Tranzit”. *TNTeF: Társadalmi Nemek Tudománya : Interdiszciplináris eFolyóirat* 7, 1 (2017): 165.

³²⁰ ZSADÁNYI 2017, 164-165.

³²¹ Közli: SZABOLCS-SZATMÁR Megyei Levéltár (Nyíregyháza), *Egy régi udvarház utolsó gazdája: szöveggyűjtemény az anarcsi Czóbel család levéltári hagyatékából*, szerk. MARGÓCSY József, Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár kiadványai. 2, Közlemények 4 (Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár, 1988), 132.

A szép boszorkány-lányok
Lehúzódnak. – Rengő nagy fűben
Világít zöld ruhájuk.
„Csak meg ne lásson, meg ne lessen!
Szűzi erőnk ellágyul
Ember sivár tekintetétől,
Ember mézes szavától!” –
Lehúzódnak. Nagy félelemtől
Karjuk egymásba fonják,
S a fátyol alig-kész szövetjén
Maguk felébe vonják.
(Uj boszorkány-dalok X. Fátyol, *A virradat dalai*)

A boszorkány lehet halandó és halhatatlan, s több versben előkerül a köznapi értelemben vett szeretetre való képtelenség vs. az igazi, földöntúli erővel bíró szeretet képessége is. Az allegorikusan értelmezendő boszorkány lét különös dialektikáját éppen az angyali szűziesség és a pokoli szenvedély feszültsége, földi magány és földöntúli közösséghez tartozás, égi boldogság és emberi boldogságra képtelenség adják. Mindegy, hogy éppen a család hiányát, a tehetség meglétét, a nagyra törést, vagy az erőt írják számlájára, a hangsúly azon van, amit a tömeg durva hangja közvetít:

„Légy bűnös, vétkes, szennyes, gyönges,
Csak ne erősebb, csak ne *más*.”
(Uj boszorkány-dalok III. Küldöttség, *A virradat dalai*)

A boszorkány a tömeg szemében fenyegető kihívás, határsértő alak, hát megkísérlik hasonlóvá gyalulni, a maguk mintájára formálni. Különbözősége azonban egyúttal *különbség*, tisztább, igazabb, önzetlenebb jelenség, ami kiemeli őt a tömegből. Tragédiája éppen ezért nem maga a *másság*, hanem annak elvesztése lehet:

Csak nagy hosszú fátyol-szárnyad
Ne kerüljön ember-kézbe,
Ember keze durva, érdes,
Összetépne ijedtébe.
Hogyha egyszer összetépne,
Mindig csak a földön járnál,

Nincs szomorubb szárnyatépett
Földön járó boszorkánynál.
(Boszorkány-dalok I. Éjji ének, *Fehér dalok*)

A boszorkány ugyanakkor hasonmásalak, a tömeg tükörfigurája: a *normalitás világának* embere meglátja magát benne, s megijed a felismeréstől. Ahogyan az előző fejezetben láttuk, Freud *Das Unheimliche* című tanulmányában rávilágít, mennyire átjárható a *határvonal* az ismerős, otthonos, megszokott és az idegen, kísérteties, borzongató között. Ezt a jelenséget figyelhetjük meg Czóbel boszorkány-(és tündér-)alakjaiknak ábrázolásakor, ahol a *normakövető tömeg* embere egyszerre tekint heimlichként és unheimlichként a határon mozgó nőalakokra, akikben mind az idegent, mind az ismerőst érzékeli.

A boszorkánylét összegző költeményének tekinthető *A boszorkány* című, amelyben a rejtekhelyről való előbújás (coming out), illetve a rejtőzködés mechanizmusába kódolt lelepleződés szituációja valósul meg.

Szülője, míg tehette,
Két szárnyát rejtegette
Kíváncsi szem előtt,
Vállára húzta hányszor szép kis leánykájának
Az óvó keszkenőt.
Takarta – mindhiába –
Csak folyton nőtt a szárnya,
S a félénk gyermeket
Kerülte mindig a gyermeksereg.
Egy kis társnője éppen
Kezét tartá kezében,
Csókolta ajkait:
„Mi szép vagy, jó vagy, édes!”
Egyszer csak félelemmel ijedve felsívít:
„Óh, a boldogtalan,
Nézzétek, hiszen néki szárnya van!”
(Sötét képek VI. A boszorkány, *Ujabb költemények*)

Eve Kosofsky Sedgwick a rejtőzködés episztemológiáját bemutató kötetében a homoszexuális emberekről szólva identitásképző elemként ír a rejtőzködésről, amely az egyén társas kapcsos-

latait, szociális pozícióját is meghatározza: „A meleg rejtőzködés a meleg emberek életének nemcsak jellemző vonása, de sokuk számára még mindig a szociális élet alapvető vonása is. [...] A rejtkehelyből való előlépés (mint az identitás felvállalásának) képe magával a szekrény [closet] képével is össze van nőve. Ennek az üdvözítő ismeretelméleti bizonyosságnak látszólag egyértelműen a nyilvánosságra irányuló tájolása szembeállítható a rejtőzködés által biztosított nagyon kétes magánszférával.”³²² A *másság* rejtegetése a boszorkány esetében azokhoz a – Kosofsky Sedgwick által is említett – stigmatizált csoportokhoz hasonlít, amelyekben a látható külső jegyek (pl. bőrszín, testalkat, nem, kor, testi diszfunkciók) lehetetlenné teszik a rejtőzködést. Mindez ráadásul összefüggésben áll a szocializáció folyamatával, hiszen minél idősebb lesz a kislány, minél több időt tölt a társadalomban, *mássága* annál kevésbé titkolható: „Csak folyton nőtt a szárnya”. A boszorkány *mássága* rendszerint társas kapcsolatokban stigmatizálódik:

Az ifjú, hogy meglátta,
Igézőnek találta,
Karját kitárta felé,
Örült, hogy eszményképét végre fellelé.
De ím, egy jó barátja
Suttogva mén utána:
„Nézd csak, boldogtalan,
Imádottadnak két nagy szárnya van!”
(Sötét képek VI. A boszorkány, *Ujabb költemények*)

Ezekben a leleplező szituációkban egy intim, a magánszférában kibontakozó titkos, bizalmas kép kerül hirtelen, egy bizalomszegő gesztus útján a nyilvánosságra:

A lány ajkához tartja
A hűtő poharat,
A beteg nyúl utána – de örült rémülettel
Szívéből ily sóhaj fakad:
„Távozz, boldogtalan!
Segítség! hiszen ennek szárnya van!”
Egy kis társnője éppen
Kezét tartá kezében,

---

³²² KOSOFSKY SEDGWICK 2010, 24-25.

Csókolta ajkait:

„Mi szép vagy, jó vagy, édes!”

Egyszer csak félelemmel ijedve felsivít:

„Óh, a boldogtalan,

Nézzétek, hiszen néki szárnya van!”

(Sötét képek VI. A boszorkány, *Ujabb költemények*)

A coming out, vagyis az identitás önkéntes felvállalása a nyilvánosság elé állást, s ebben a közegben az identitás végleges felszámolását jelenti, mely egyenlő az egyén elpusztításával.

A vers zárlatában a boszorkány maga indul a városba, ahol sorsa beteljesedik:

Egyszer – miért? – ki tudja,

Magányos vándor-útja

Város felé vezet.

De mit jelent a téren e gyülekezet?

Felzúg a hangya-fészek:

„Jön a boszorkány, nézzed!

Hamar égessük el!

Mert városunkra jött szörnyű jel.”

Már készen áll a máglya,

Piros, csavargó lángja

Kék füst közé vegyül,

Sűrűbb a füst – a széles téren elterül.

Elégtek már a szárnyak,

Testéből a leánynak,

Minden, mi felmarad:

Marék hamu s egy szirkós, égett csontdarab.

(Sötét képek VI. A boszorkány, *Ujabb költemények*)

Az utolsó versszak didaktikus sorai nem hagynak kétséget afelől, hogy a *másság*, a különbözőség nyilvánosságra kerülése okozta az egyén pusztulását:

Mért égették el?

A kíváncsi utasnak ezerhangú, üvöltő

Nagy néptömeg felel:

»Megérdemlé – életén kiváló szörnyű folt:

Hisz' szárnya volt!«

(Sötét képek VI. A boszorkány, *Ujabb költemények*)

5. 2. Két arany hajsza

A karnevál modell mint posztmodern eszköz jól alkalmazható eltérő kultúrák, teremtett világok s a köztük való átlépési rítusok, transzgresszív gesztusok feltérképezésére, kulturális (vagy kultúraképző) különbségek bemutatására. A *Két arany hajsza* mágikus-realista világábrázolása olyan sajátosan egybejátszó kettősségek mentén építkezik, amelyek modellezésére különösen hatékonyan használható a karneváli világérzékelés. Mind Dobos lovag cédrus-palotája, mind Gábor bácsi cigánytanyája a fennálló világrend groteszk alternatívájaként értelmezhető. Mindkét birodalom a természetbe ágyazva helyezkedik el, azzal szinte egybeépülve, mindkettő saját hierarchiát épít, mely kívül áll a *normális világ* alá-fölérendeltségi viszonyain, saját szabályrendszerrel bír. Felületesen szemlélve szemben állnak a törvényes világrenddel, valójában azonban azzal együtt alkotnak összetett, dinamikus rendszert. Dobos zsványai olyan emberek, akik elhagyták a *törvényes rend* útját, agresszióval viszonyulnak a *normális világhoz*, be-betörnek oda, rabolnak, fosztogatnak, akár gyilkolnak is, ugyanakkor őket magukat is *az* a világ termelte ki, személyes kötődéseik erősek. Gábor bácsi és emberei kívül élnek a civilizáción, ám kihasználják és becsapják a vásár látogatóit, magukat nyomoréknak tettetve szedik el az emberek pénzét, nem fizetnek adót a városnak, valójában tehát annak polgáraiból élnek.

A két világrend találkozásakor szinte mindig jelen van az agresszió, akár explicit, akár implicit módon. Dobosék behatolással tesznek erőszakot újra és újra a *törvényes rend*en, a (klasszikus értelemben vett) civilizációt rendszerint hatalmi pozícióból, fenyegető gesztusokkal látogatják, hiszen vezérük sérthetetlen, hatalommal bír mindkét szféra felett. A két világ közti mozgás alapvetően egyirányú: a zsványok táborába nincs bejárás idegeneknek. Mikor a zsványok – a lovag kérése nélkül – falusi lányokat visznek a táborba, az agresszió elszabadul. A még szinte gyermek lányokat haláltáncra kényszerítik, egyiküket a brutális kínzás után legyilkolják, míg a másikat, aki kiállja a kínzás próbáját, gazdagon megjutalmazva visszaengedik falujába. A tánc mint beavatási rítus során egyértelművé válik az uralkodó értékrend: a legyilkolt lány „gyenge volt, nem kár érte”, a túlélő viszont „derék lány”, „erős és bátor”. Utóbbi sorsa is kétséges azonban, hiszen a „szertartás” után kifizetik szolgálataiért, majd úgy engedik vissza falujába, hogy rábízzak arra férfira, aki őt erőszakkal elragadta saját világából: „Ezzel

tíz darab aranypénzt adott Olanka kezébe és megsimogatta a leány arcát: Szegény kis lány! fáradt lehetsz! no majd kipihened, míg férjhez mész. Olesz, te csak gyere utánam a bocskói útra, lassan megyünk, elérhetsz, ha Olankát kicsit messzebb is kíséred.[...]»³²³

A történet két központi nőalakja két eltérő világban létezik. Amália, az idős, tudós férje mellett unatkozó szász polgárasszony a *normalitás világát* képviseli, ahonnan időnként a mágikus képességgel bíró Dobos lovag normaszegő világába menekül: szeretője lesz. Szabályaival lassanként behálózza a kalandor lovagot, aki a monogám „egy asszony” parancsától szenved: „De ha hatalmas akarsz maradni, kerüld az asszonyt – az *egy asszonyt*. A többivel játszatsz, mulathatsz, de egy ne legyen életed béklyója.”³²⁴ Amália álmában sűrítve jelenik meg Doboshoz fűződő viszonya: „Esküvője napjáról álmodott az asszony, de egyszerre nem Grineus Mátyás, hanem Dobos lovag állt mellette vőlegényként, s szerelmes édes csókokat adott neki, ő pedig szégyellősen, boldogan viszonzta. Éppen a jegykendőt akarta neki adni, akkor vette észre, hogy egy kígyó volt belekötve, de ő úgy tett, mintha nem látná, s mégis oda adta Dobosnak. A kígyó lassan kicsúszott a kendőből, a lovag nyaka körül csavarodott, mindig nagyobbra nőtt, végre már körül fonta egész alakját, s mikor már többé nem bírt mozdulni, egyenesen szíven marta, hosszú méregfogával, mely hegyes és éles volt mint egy tör.” A *valóság* síkján később éppen ugyanez a történet bontakozik ki: az asszony kisajátító szerelme saját világához láncolja a maga törvényei szerint élő lovagot, s mikor az menekülni próbál, azzal öleti meg, aki őt tette saját világának rabjává: a férjével.

Aramea, a fiatal, erotikus kisugárzású cigánylány a településektől távol, az erdő titkos rejtekében él Gábor bácsi tanyáján. Míg Amália a város törvényeit követi, illetve szegi meg, addig Aramea a természet szavára hallgat és a koldusok vezére, Gábor bácsi parancsainak hódol. Aramea (népével együtt) kívül áll a megszokott társadalmi normákon. Meztelen tánca olyan távoli világba viszi Dobost, mely teljesen öntörvényűen illeszkedik a nyugati kultúrába. A groteszk alakok (törpék, nyomorékok) alkotta örült, erotikus forgatagban, a hajában aranypénzeket csörgető, gyönyörű, féktelen lány két világ között táncol: szerző és olvasó nyugati szemmel (csodálattal vegyes megvetéssel) tekint rá, így látja a főhős, Dobos lovag is. Aramea funkciója az abjekté: olyan *keleti* kultúra részese, mely kitaszított a nyugati világrendből, csodálattal vegyes megvetéssel kezelik. Edward Said *Orientalizmus* című könyvében bemutatja, hogyan kapcsolja össze előszeretettel a nyugati gondolkodás a keletit, az egzotikust a kicsapongóan vágykeltővel, a veszélyesen szenvedélyessel, s hogyan öltözteti

---

³²³ *Két arany hajsza* 41-42.

³²⁴ *Uo.* 25.

mindezt gyakran feminin köntösbe: „A lesajnálóan elmaradottnak, elkorcsosultnak, civilizálatlannak és retardáltnak bélyegzett összes többi néppel együtt a keletieket is egy, a biológiai determinizmus és a morális-politikai rosszállás legváltozatosabb megnyilvánulásaiból összetákolt keretrendszerbe passzírozták. A keletiek ily módon egy kategóriába kerültek a nyugati társadalmak azon tagjaival – az antiszociális elemekkel, az elmeháborodottakkal, a nőkkel és a szegényekkel –, akiket közös azonosságtudatuk, a sajnálatra méltó társadalmonkívüliség érzése kötött össze.”³²⁵ Aramea állatként, a természettel tökéletes egylényegűségben ábrázolódik: „Felegyenesedett, mint a támadó kigyó, ingadozott, hajladozott, mint a nádszál déli szélben, forgott, mint az ördögszekér, hogy repülő haja körülötte csak mint egy sötétlő gyűrűt képezett, majd földre vetette magát s kuszott, mint a gyík, majd ismét felállt, karjait kitarva, alig látható mozdulattal hajlott előre. Nem is tánc volt ez, de egy fiatal állat életöröme, egy ingó felhő szárnyalása, muzsika folyása, mely csak azért hatott különösen, hogy emberi alakban volt látható.”³²⁶

A cigánytanya a groteszk birodalma, a bahtyini karnevál *másik* világa, ami „egy másik világrend, egy másik életberendezés lehetőségét csillantja föl.”³²⁷ Kiemel a fennálló világ látszólagos (hamis) egyedülvalóságának, megfellebbezhetetlen érvényességének, rendíthetetlen szilárdságának keretei közül.”³²⁸ Azok a nyomorékok, akik napközben a szigeti vásáron csúfot űzve csapják be a népet, éjszaka az erdei szállás zenés forgatagában groteszk táncban vergődnek: „Mentől nyomorékabb volt egyik vagy másik, annál vadabbul szilajkodott, míg ép párok nyugodtan, sőt némelyek kecsesen is táncoltak. [...] Egy törpe szörnyeteg, kinek összeaszott apró lábai alig birták nehéz felső testét, békaugrásokkal keringett egy kezetlen és orratlan néember körül, egy másik, kinek szája egészen füléig fel volt hasítva, egy mankón ugráló rémteremtényt húzgált.” Minél látványosabb a másságuk, annál normaszegőbb a viselkedésük. A vásárban sokan közülük, jelesül maga Gábor bácsi is, vaknak nyomoréknak maszkírozzák

³²⁵ SAID Edward William, *Orientalizmus* (Budapest: Európa, 2000), 355-356

³²⁶ *Két arany hajszál* 55.

³²⁷ Hasonló az ábrázolásmód, mint a *Nagyidai cigányokban*, melyet Szilágyi Márton Arany-monográfiájában így mutat be: „Az alapul vett imagológiai toposzok, amelyek általában is a cigányok jellemzésére szolgáltak, groteszk képét adják egy fiktív állam alapításának és megszervezésének is. Gondoljunk arra, ahogyan Csóri vajda a romos Nagyidában végre megvalósuló »Cigányország« tisztségeit kiosztja hívei között. Ez a folyamat nem nélkülözi az ironiát, s ilyenformán a nyugtalanító kétértelműséget sem: az új »állam« ügyeit azoknak kéne szakértőkként irányítaniuk, akik korábban a törvényeket éppen kijátszották vagy tudatosan megsértették. Mindez a Bahtyintól leírt »karneváli groteszk« szemléletét idézi: a cigányokhoz hangsúlyosan hozzákapcsolt testi meghatározottság elemei (a töltekezés és az ürítés változatos és leleményes módon leírt esetei, a groteszk testképek, a túlhangsúlyozott női testábrázolások) nemcsak a jellemzésnek lesznek fontos alkotórészei, hanem a szöveg tagolását is elvégzik, s lépten-nyomon ellenpontozzák a magasztos szándékoknak azt a demonstratív fenntartott világát, amelyet Csóri vajda képvisel. SZILÁGYI Márton, „Mi vagyok én?": *Arany János költészete* (Budapest: Kalligram, 2017), 147.

³²⁸ BAHTIN 2002, 59.

magukat felerősítve másságuk külső jegyeit. Ez a világ nem csupán szimbolikusan, de konkrét tartalmi elemeiben is a középkori karneválok kellékeit és szereplőit vonultatja fel.

Aramea és Amália alakja a lovag gyermekén keresztül együttesen hozzák létre a *nő* eszményképét. Amália, aki nem szül gyermeket, noha jobban vágyik rá, mint bármi másra, férjét okolja ezért. Szeretőt tart, aki azonban egy cigánylánynak nemz gyermeket. Nem teljesíti be a természet parancsát, saját női identitásképe csonka. Mikor a történet elején Dobos azzal szembesíti, hogy nem anyának, de szeretőnek való, a lovag sorsa olyan pályára, kerül, amely pusztulásához vezet. Ez a mondat női méltóságában sérti meg a polgárasszonyt. Aramea, a természet gyermeke, világra hozza a kis „rajkót”, s mikor ezt Amáliával is tudatja, Dobos sorsa megpecsételődik: „Zokogott, sirt, átkozódott. Egy pillanatra, mintha a gyermekre akarná magát vetni s megfojtani, de Aramea éles szeme észrevette a mozdulatot s vékony barna kezével megfogta Amália fehér gömbölyű csuklóját. Mint apró kigyók fonódtak hosszú ujjai Grineusné karja körül. Ez majdnem ájultan rogyott a földre s még soká sirt tehetetlen dühében, vergődő szerelmében, mert most már nemcsak sértett büszkeségében szenvedett, de elgázt, megcsufolt szerelmében is. [...] Mint ahogy egy himzés öltésenként készül, úgy készült el fejében a boszu terve.” Később a terv megvalósul: impotens férjével végezteti ki szeretőjét, akinek teste egy másik asszony, egy lealázott cigányasszony rajkójának testében él tovább. A gyermek Dobos testének egy darabjaként tételeződik, amellyel Amáliának semmilyen közössége nincs, a lovag megcsókolja, s ezzel az aktussal magáénak fogadja el. Amália fejében szerelme és a gyermek között megszűnik a különbség: „[...] ugyan kevésbé különbözött minden más három hetes cigány gyerektől, de Amália felgerjedt fantáziája csakugyan Dobos lovag vonásait vélte benne feltalálni. Arameára oda se nézve, jajveszékelt: »Neki adott gyermeket, ő jó volt anyának, még vonásait is reá bélyegezte, és én... semmi...!? «”

A történetben felrajzolt konkrét világalternatívákon túl folyamatosan érzékelünk egy másik dichotómiát is: a mágikus és a reális jelenségek különös és folyamatos egymásba épülését. Papp Ágnes Klára a mágikus realizmussal kapcsolatban kiemeli, hogy: „A mágikus világlátás esetében a természetfölötti kódja nem ellenpontozza a műben tételezett reális, hétköznapi kódját, ahogy az a fantasztikum esetében történik, hanem mintha beleilleszkedne annak világába. Nem olyan módon, ahogyan a lélektanilag motivált: álomként, látomásként megmagyarázott, egy szereplő képzelet-világába beillesztett (szinte már nem is csodás) természetfölötti elemek. Épp ellenkezőleg: ez esetben, úgy tűnik, a mágikus kauzalitás olvasztja magába a racionálisat. Felülírja annak kódjait, átmetaforizálja minden elemét.

Ugyanakkor nem is az történik meg benne, ami a misztikus irodalom határátlépő élményét adja: nem alakul ki, nem válik ki egy, a reálisat is magába olvasztó transzcendens kód.” Papp vitatja Bényei Tamásnak azt a tézisé, hogy „a kettő között az írásmódhoz tartozó szövegek inkább érintkezést, komplementaritást, *szupplementáris* viszonyt feltételeznek”, szerinte ez a viszony sokkal inkább mondható dinamikusnak. Anélkül, hogy a mágikus realista irodalom elméleti modelljének leírásával kapcsolatban állást foglalnánk, kijelenthető, hogy a *Két arany hajszálban* ábrázolt világrendek sokkal inkább dinamikus, semmint komplementer vagy szupplementer kapcsolatban állnak egymással. Igaz, hogy a mágia Dobos életútját kíséri (édesanyja Szűz Mária-szerű alakja, aki éppen akkor hagyja el a világot, mikor fia az ördög lelövése után, angyali kívánságteljesítéssel belép egy másikba, a sátán és az angyal folyamatos rivalizálása Dobos életútján stb.), mégis mindezek viszonya a *valósághoz* nem statikus, folyamatos mozgásban van.

Aramea, a cigánylány és népe olykor a legplasztikusabb módon képviselik a valóságot, máskor mintha mágikus képességgel rendelkeznének (ld. pl. a lány ígésző tánca). A városi asszony praktikus pedig fortéllyal szerzi meg a mágikus eszközt, amikor kitepi a lovag arany hajszálait, ám birtokában van a csodás tudásnak, hogy ha szentelt búzával kevert fű mellé aprítva férje pisztolyába teszi, az a sötétben is utat talál majd a gyűlölt-szeretett lovag szívéhez. Az írástudatlan lovag számára az írás mágikus képesség, hozzá olyan eszközre van szükség, amelynek még a kinézetét is találgatni kell: „Worochtaig mindketten az írószerszámon gondolkoztak: Milyen lehet, hogy jutnak hozzá? hogy fogják elvinni? Nehéz lesz-e, vagy nagy? vagy törékeny? vagy folyékony?” Külön fejezet foglalkozik az írószerszámmal, amely Amália férjének mindennapi kelléke, míg a mágikus hatalmú Dobos számára valódi varázseszköz, melynek működtetésére nincs képessége. Végül éppen a tudós férj pennáját szemelik ki maguknak, amit csak úgy tudnak megszerezni, hogy maga az asszony adja a szerető szolgájának kezébe. Mivel azonban Dobos nem írástudó, szükség van mediátorként az egyik rablóportya során a csapathoz került diákra, aki saját versét vési a papírra, hogy lovagja szerelméről biztosítsa a nőt. Vagyis az, hogy a mágia éppen melyik világban, kinek a birtokában, hogyan és milyen formában bukkan fel, a történetészövés dinamikájának függvénye, nem előre meghatározható, statikus rendszert feltételez.

Mágikus és reális találkozásának játéka a Dobos édesanyjának bizonytalan identitásáról szóló anekdota. Dobos gyermekként tanúja annak, ahogyan édesanyja a templomban mintegy lelepleződik, felnőttként pedig, kilépve már a törvényes rend hatalma alól bosz-

szút áll a szentélyen: „Még valami tűnt fel a kis fiúnak: az aranyos oltár felett egy nagy kép volt, gyönyörű kék ruhában, koronával fején, a mennyek királynéját ábrázolta e kép, de arca, termete, szakasztott olyan volt, mint az ő édes anyjáié.

- Édes anyám - súgta oda - te vagy ezen a képen?

Anyja ijedve fogta be száját: »Dehogy, dehogy, az a Szűz Mária. «

De közelbe meghallotta valaki s tovább adta a szót: »Nézzétek, nem éppen a Szűz Mária? csak a koronája hiányzik.«

Minden arc felé fordult s a halvány asszony igen megfélemedett. Szerencséjére csengettek az oltárnál s míg mindenki leborulva imádta az oltári szentséget, kézen fogva kis fiát, izgatottan suttogta: »Gyere, míg észre nem vesznek.«

A nép még nem jött ki a templomból, így csendes volt az utca. Mintha csak szöknének, úgy suhantak a falun át, csak az erdő szélén álltak meg kissé pihenni.

Később hiába kérte Dobos anyját, hogy jöjjön vele a templomba, mindig csak azt felelte: itt az erdön is Isten háza van s a fenyők nem oly buták, mint az emberek, nem bámulnak mindig minden újabb jelenségre.³²⁹

A *két aranyhajszál* mágikus szála a meseelemzés eszköztárával is megközelíthető, hiszen a meseolvasáskor jelenlévő kettős tudat a történet olvasásakor folyamatosan jelen van. A motívumrendszer is kötődik a meséhez, számos példa sorolható erre: az ördög és az angyal megjelenése a szegényember előtt, a kívánság lehetősége, a hajszálban rejlő természetfeletti erő, Szűz Mária képnek felbukkanása, ami a magyar népmesének különleges eleme lehet, a gondoskodó rablóvezér alakja, s maga a helyszín, a cédruspalota, amely a mágikus jelenségek otthona, forrása, eredője: az erdő mélyén rejtőzik, s a történet végén úgy simul vissza a természet világába, mint Csipkerózsika elvarázsolt, rózsával benőtt kastélya a mese kezdetén.

5. 3. Donna Juanna

A *Donna Juanna* című dráma a transzgresszív gesztusoknak, a határok mozgásának és mozgatásának szemléletes szövege. Maga a hősnő különös frigy szülötte: apja a „halottjából visszaszírt király”, kinek oszladozó tetemét az örült anya egy utolsó aktus erejéig visszarángatja a kihűlt hitvesi ágyba. Itt érhető tetten leginkább a groteszk testábrázolás, melyhez halál – bomló test – közösülés – szülés – szüzesség – testi vágy – mámorító kéj adják a díszletet. „A groteszk test [...] mindig keletkező-változó test. Soha nincs készen, soha nem befejezett: szüntelenül épül és teremődik, és maga is szüntelenül más testeket növeszt és terem; egyszerre

---

³²⁹ *Két arany hajszál* 67.

bekebelezi az őt körülvevő világot, és bekebeleződik ebbe a világba [...]”³³⁰ Szép Fülöp tete-
mének és Örült Johannának násza bohózatba illő alkudozásként indul, a királynő ölelkezésre
hívja vissza a halott, de még temetetlen királyt, majd mikor az csakugyan felegyenesedik,
megrémmül tőle, ekkor azonban már a király próbálja ölelkezésre bírni özvegyét, aki végül
megenyhül, s a hulla karjaiba omlik („csak úgy *bomlott érte*”).³³¹ A szöveg hangsúlyosan kitér
test és lélek szétválására a halálban:

Johanna

Hát igaz? Visszaszállt imámra lelked?

A halott

(Rettentően kacagva.)

Lelkem?! mi köze hozzád? mit ismerted?

Nem *azt* hívtad, - de minden mocskos vágyat,

Mely bennem rövid életemben támadt

Jer drágám hozzám - itt a koporsóba

Pihenni! - milyen édes pásztoróra!

Fülöp még az aktus előtt megelőlegezi a közös gyermek születését és determinált halálát, kör-
ré zárva a fogantatás –születés – halál vonalat:

Nász-ágy, koporsó, hisz ez egy, nem látod?

Amottan, ha elhullatod virágod

Gyümölcsöt bár ha érlelhetsz belőle

A koporsóé az már jó előre.

Később Johanna várandós testélményének groteszk ábrázolása tovább fűzi ezt a végtelenített
ciklust:

De nem nyugszik meg itt szivem alatt

A testet öltött bűnös gondolat.

[...]

De nézd eltorzult alakom. - A végzet

Teljesül újból. Kétkedhetsz még benne?

Anyá leszek.³³²

---

³³⁰ Bahtin 2002, 339.

³³¹ Kiemelés K. E.

³³² A Madách-parafrazisként olvasható kijelentés kapcsán (vö. Anyának érzem, oh, Ádám, magam.) gondolatki-
sérletként felmerülhet az is, hogy az egész Donna Juanna dráma a Tragédia karneválja. Máté Zsuzsanna rokoní-

[...]

Érzem, tudom soká már úgy sem élek.

Ha megszületik árva gyermekem,

Első sikolyával száll életem.

Bahtyin megfogalmazásában: „A test groteszk ábrázolásának egyik fő vonulata az, ahol *két test jelenik meg egyben*: az egyik a szülő és elhaló, a másik a kezdődő, a kihordott, a megszülető. [...] tendenciájában (szélső esetben) e két test eggyé olvad össze. Itt minden individuális vonás az átmenet stádiumában jelenik meg, ahol már halódik, és még nincs készen; e test egyszerre, egyidejűleg áll a sír szélén és a bölcső mellett; már nem egy, de még nem is két test; mindig két szív dobog benne: az egyik az újszülötté, a másik a haldoklóé. Továbbá ezt a befejezetlen, nyitott testet (amely egyszerre haldokló, szülő és születő) a világtól sem választják el éles határok: belenyúlik a világba, összekeveredik az állatokkal, összekeveredik a dolgokkal. Kozmikus test, amely az egész anyagi-testi világot, annak minden elemét (mozgató őserőinek teljességét) képviseli.”³³³

Johanna gyermeke súlyos örökséggel érkezik a világra: „szerelemmel ne szeressen soha” – édesanyja ezt szánja útravalójául. A tömeg szemében alakja együtt hordozza a szépség³³⁴ és a romlottság képzetét. Egy suhanc pávának gúnyolja, ami a szecesszióban az érdek nélküli szépség allegóriája, míg az emberek a „Száz a szeretője! száz a szeretője.” csúfolót harsogják utána az utcán, és előkerül a boszorkányság vádja is. Az anyaság szent mítosza Donna Juanna fejében visszajára fordul, szülőből pusztítóvá válik:

Don Pedro

Mért nem töltöd be női hivatásod?

Donna Juanna

Többek között talán, mert ölni félek.

Don Pedro

(Galánsan.)

Gyilkosságától szép szemed tüzének?

---

totta már a két művet egymással, ő a klasszikus Ádám álma párjaként Éva álmaként értelmezte a történetet. MÁTÉ 2010.

³³³ BAHTYIN 2002, 36.

³³⁴ A csúfolódó mondókában éppen úgy fordul visszajára a szépség, mint ideál képe, ahogyan a bahtyini másik világban pozitívnak tekintett értékek paródia tárgya lesznek. Czóbel Minka alakjánál láttuk már, hogyan veszít tőkéjéből egy nő, akitől verbálisan elveszik a szépséget, ami voltaképpen az esszenciális nőiesség egyik attribútuma, hiánya pedig megbocsáthatatlan deficit még egy író nő számára is: Czóbel fölött úgy gyakorolt hatalmat a kritika, hogy csúnyának bélyegezte, később ezt a gesztust újra és újra megismételte, ezzel a perifériára taszítva őt.

Donna Juanna

(Megvetőleg.)

- Ugyan! - - de mert ki éltet ad, ha bánja,

Ha nem - egy lényt dob mindig a halálba.

Donna Juanna alakja kulcsfontosságú Czóbel hősnőinek megértésében: folyamatos mozgásban van hús-vér történelmi nőalak, öntörvényű, mitológiai szörny és konkrét eszmék, ideák allegorikus alakja között. A „testet öltött bűnös gondolat”, a halálból érkező apa és az életadó, halálba távozó anya közös gyermeke a szépség eszményeként vándorol képről képre. Ábrázolásának módját Földes Györgyi találóan Szűz Mária ekphrasziszaként³³⁵ írja le: trónszerű emelvényen ülve, hosszú, hófehér ruhában, fején aranykarikával, gyémántsillaggal, amely vizuálisan a mennybolt fölötté sorakozó csillagai közé emeli őt.

Az első képben, amelyben Donna Juanna megjelenik, Don Salvador eufemizált felkérését a testi szerelemre gyilkos Medusaként utasítja el. Teste eggyé válik a fenyegető, fallikus szer számmal: kővé dermesztő arca törének markolata lesz. Ezután szelíden mosolyogva búcsúzik az érte rajongó férfitől, majd – mintha erényövének zárát élesítené – magára kattintja ajtaján a lakatot:

Donna Juanna

(Arca egyszerre Medusa fej lesz, izmos keskeny keze egy tört von ki övéből, vil-
lámgyorsasággal Don Salvadorra tartja.)

Ne merészelj!

Don Salvador

(Visszaretten.)

Töröd nem félem, nem ijeszt e vészjel,

De arcod, oh ez szörnyű! ezt ne lássam

Soha többé ily rémes változásban!

Donna Juanna

(Nevetve.)

Jó markolat lehet a törhöz arcom,

Hogy győztes lettem minden ilyes harcon,

Törömmel bár mi ügyetlenül bánok.

---

³³⁵ FÖLDES Györgyi, „Don/na Juan/na : a hasonmás drámapoétikája”, in *Test - szöveg - test : Testrepresentációk és a Másik szépirodalmi alkotásokban* (Budapest: Kalligram Kiadó, 2018), <http://real.mtak.hu/87748/>. 205.

(Szeliden mosolyogva.)

Édes Don Salvador, jó éjt kívánok!

(Bemegy a házba, hallani, hogy zárja be maga után a nagy nehéz zárat.)

A következő képekben Donna Juanna a valós, materiális világ kötöttségeivel szembesül: vágyakozás, tudomány, erkölcs, érzékiség. A hetedik képben a szeretetképtelen, a testiséget megvető örök szűz felajánlja magát a megváltó Krisztusnak:

Donna Juanna

(Csábitóan közeleg a Megváltóhoz. Hízlgő majdnem szerelmes hangon:)

S ha én egyedül a te szíved kérem!

A Megváltó

(Szelid szemrehányással.)

Donna Juanna kacérkodnál *vélem!*?

Donna Juanna

(Egyszerre igen komoly lesz, arcára visszatér a hideg büszke kifejezés.)

És ha teszem! - mi különös van benne?

Hát férfi, s nő nem mindig együtt menne?

Ha *Isten* mint *férfi* a földet járja,

Csodás-e, hogy hozzá szegődik párja

Az *asszony* is? -

A Megváltó a test parancsoló hatalmával szemben a test határainak, a materialitás béklyójának esetlegességét demonstrálja:

A Megváltó

Minden hang, minden sugár mondja néked

A megfejtést. - De ha te még sem érted!

Tán ha lehull rólad "föld gondolatja"

A test - az újabb változás megadja

Neked fogalmát egy nagyobb világnak

Mit most látsz: csak névtelen fények - árnyak.

Látod ki vagyok? nézz bele e fénybe!

(Krisztus alakja mindjobban látható lesz, már Donna Juanna előtt áll. Galiléai öltözetben.)

Mire képmásával, Don Juannal találkozik, elveszíti materiális jellegét: „Maga is mintegy fényalakká válva, szinte feloszlik a fénybe.” Az érzéki Don Juan „tulajdon képe másaként” áll előttünk, s vele érintkezésmentesen egyesülve válik hófehér halálhozó virággá: „Egymás felé nyújtják felemelt kezeiket, de nem érintik egymást. Ujjaikból szikrák ömlenek, s mind sűrűbben szállnak körülöttük. Merően néznek egymás szemébe. [...] Midőn a zivatar elvonult, a viruló kert helye egy elhamvasztott rét. Csak ott, hol Donna Juanna és Don Juan álltak a hamu és üszökből magasan emelkedik ki egy hófehér virág, mely szinte lángolni kezd, fehér izzó tűzben.” Ahogyan Földes Györgyi rámutat, amikor a testi szerelmet hajszoló férfi és a testi szerelmet elutasító nőalak egymásba mint tükörbe pillantva meglátja önmagát „[...] a férfi/női opposíció androgünizáló feloldásáról beszélhetünk, ahol is a „tükörkép”, a hasonmás neme primér szinten ugyan oppozicionális, szekundér szinten azonban, vagyis saját magára vonatkoztatottan, saját alakjára rávetítetten kérdéssé válik.”³³⁶

Földes Györgyi kiváló tanulmányában Doppelgänger figuraként elemzi Donna Juanna alakját, hangsúlyozva, hogy sem konkrét individuumnak, sem egyértelmű allegóriának nem tartja azt. Földes összegzésében éppen azt hangsúlyozza, hogy a Don Juan-Donna Juanna duplázás nem kétosztatúságot teremt, hanem éppen annak feloldására törekszik: „Czóbel Minka *Donna Juanna* című darabja egy olyan főszereplői párost és egy olyan dramaturgiát állít tehát elének, amelyek a hasonmás, a Doppelgänger (dráma)poétikája alapján épülnek fel, s ezáltal képessé válnak arra, hogy feloldják azokat a berögzült oppozicionális sémákat, amelyek alapján az európai kultúrtörténet egyik meghatározó mítoszában, a Don Juan-történetben, többnyire - drámaverziókban hagyományosan meghatározták a férfi hős és a női szereplők viszonyát.”³³⁷ Ez a feloldás a dráma egyik kulcsa, amelynek felismerése elengedhetetlen a határsémák árnyaltabb vizsgálatához. Földes szerint az a Don Juan-kép, amely Czóbel drámájának írása idején megismerhető volt – különösen az, amely Pekár Gyula friss monográfiájából kirajzolódt – kap szofisztikált választ a Donna Juannában. [Ennek a képnek] „a negatívját, sőt, volta-képpen egyféle Doppelgängerét hozza létre, méghozzá oly módon, hogy a női és férfi szerep egy sajátos tükörjáték során szubverzív módon egymásra másolódik, elmosva ezzel a hagyományos bináris oppozíciót feminin és maszkulin között.”³³⁸

A cseh Jarmila Pašiaková egy 1975-ös, az Irodalmi Szemlében megjelent tanulmányában a századforduló Magyarországnak feudális viszonyai elleni lázadásként értelmezi a drámát:

---

³³⁶ Földes 2018, 213.

³³⁷ Uo. 216.

³³⁸ Uo. 204.

„Czóbel Minka művében hasonló támadásnak lehetünk tanúi a millenniumi Magyarország konzervatív, sőt reakciós életvitelének és főleg gondolkodásának a bástyái ellen. Donna Juanna, ez az újromantikus-szimbolista költemény, amely egy titokzatos asszony életének beteljesületlen boldogságáról szól, minden avitt világi és egyházi dogma és tekintély ellen támadott – és annál sokkolóbb volt a hatása, hogy egy arisztokrata nő adott neki hangot.” Azért fontos ez a – korának szellemiségétől nem idegen – megállapítás, mert megelőlegezi a dráma karneváli értelmezésének lehetőségét. Czóbel itt valójában saját korának eszményeit, dogmáit, konvencióit boncolja fel, létrehoz egy karneváli világot, amelyben a címszereplő sorra szétbomlázza a sarokpontnak számító értékeket.

Donna Juanna alakja egyesíti mindazt, ami Czóbelt a nőalakokban, s naplója, levelei tanúsága szerint saját személyes világában is foglalkoztatja: a kivonulás, illetve számkivetettség a társadalomból, a tömegnél külön lét, az idegenségérzés, elérhetetlen ideák szervezte földi élet, test és lélek harca, érzékiség és szellem, örült szeretés és szeretetre képtelenség, a halál mint kiút vágya.

5. 4. Nők a Pókhálókban

Éppen ezek azok az emóciók, amelyek mentén Donna Juanna alakja beleíródik a hat évvel későbbi novelláskötet, a *Pókhálók* nőalakjaiba is. A címadó novellában Annuska kívül reked minden normarendszeren, kelletlenül csukja be az összes ajtót, ami előtte, fiatal hajadonként megnyílni látszik: udvarlói untatják, a férjhez menés taszítja, az önálló, független élethez nincs elég ereje, bátorsága. A pókháló lassan burokként fonódik köré, míg végül saját bezárult életébe fullad. Az utolsó ajtót akkor csapja magára, amikor haldokló nagyapja morfiumos üvegéből kiissza a halált. „Tragédiája akkor válik visszafordíthatatlanná, amikor rádöbben arra, hogy nincsenek olyan archetipikus minták, melyekkel azonosulni tudna.”³³⁹ – írja Kúspér Judit, s éppen ezek a hiányzó minták azok, amelyek Czóbel Minka (nő)alakjait örökké mássá rajzolják. Annuska maga Donna Juanna, akin átok ül („szerelemmel ne szeressen soha”). Donna Juanna anyja halála árán kap életet, míg Annuska éppen anyja életének kivirágzásával hervad véglegesen a halálba. De Annuska a boszorkányversek kislánya is, akit szárnyak emelnek ki társai közül: a *mátság* szárnyai, aki képtelen vegyülni, képtelen úgy élni, úgy vágyakozni, mint *mások*.

---

³³⁹ KUSPER Judit. „Lappangó narratívák, szimbolikus értelemvilágok: Czóbel Minka novellisztikája”. *Publicationes Universitatis Miskolcensis: Sectio Philosophica* 22, 1 (2018): 136.

- Látod, mikor az ő beszédjét hallgattam, pók fonta be, egyik végéről a másikig, mert nem vettem mindennap kézbe.
- A pókhálót letörülheted.
- Igen, de mindig ott van emlékezetemben, s rajta keresztül már nem tudom arcát fölismerni.³⁴⁰

Ez a párbeszéd Annuska és Klára barátnője között zajlik egyik udvarlója fényképéről, jelezve, hogy a közös nyelv, melyen a két lány korábban, Klára házassága előtt kommunikált, meghasadt, fogalmaik már nem ugyanazt jelentik: „Nem tudnak egymásnak mit mondani.” Mikor Annuska folyton Klára után vágyódik, valójában gyermekkoruk harmóniáját szeretné visszakapni, mikor Klárát (immár mint férjes asszonyt) ismét megöleli, gyermekkorát ölelné kétségbeesetten, azt a hasadás előtti korszakot, mikor még önazonos lehetett, mikor a konvenciók nem próbálták egy olyan női lét felé húzni, amely tőle teljesen idegen. Ez a hasadás, a társadalmi elvárásoknak megfelelni tudó és az azok elől menekülni próbáló személyiség feszültsége Annuska álmában ragadható meg leginkább:

- Egy asszony közeledik hozzám. Nincs rajta semmi különös, olyan, mint valami cseléd, vagy kis boltosné: az a puha formátlan termet, az a jelentéktelen, színben, vonalban bájtalan arc, semmi rémitő, semmi baljóslatú benne. Inkább unalmas és közönséges. De én érzem, tudom, *hogya ez hatalmat kap, vége mindennek...* Lassan közeledik, s én mindjobban megbénulok, kiáltani akarok: jer, segíts édesem³⁴¹! de látom, hogy *az ő szemei nem látják a veszélyt*, hogy csak nevetségesnek tart, ha szólok. Az asszony ezalatt mindig közelebb közelebb jön, egy alkalmatlan légy tapadó, lassú tolakodásával. Átfogja kezeivel hátulról derekam, átölel karjaim alatt, s szorítja lassan-lassan szívemet, de csak úgy, mintha nem is tudná mit teszen, előbb ujjai hegyével, aztán egész tenyerével. Amint a bordákhoz nyomja, erőm mindjobban elvész, lélegzetem eláll, már-már elkábulok, még egy gondolat, még egy vágy mentség után... Összeszedem minden erőmet, visszanyerem hangomat, kétségbeesetten kiáltom: Jer édes, segíts! Hisz ez a... Elereszt, egyszerre eltűnik, menekül, mert nem akarja, hogy fölismerjék...³⁴²

³⁴⁰ CZÓBEL Minka. *Pókhálók*. (Modern magyar könyvtár). Budapest: Singer és Wolfner, 1906, 24.

³⁴¹ Értsd: édesanyám

³⁴² *Pókhálók*, 30-31. Kiemelések K. E.

Az „unalmas és közönséges” nőalak nem más, mint a versekben a tükörben feltűnő múltbéli nőfigura, a tükörben elsikló fehér uszályos menyasszony: olyan alak, aki elől a jelenbéli szubjektum menekülni próbál, akik félelmet, szorongás ébreszt benne.³⁴³

Czóbel leveleiben is vissza-visszatér a házasság, a női lét lehetőségeinek témája, a szerelem testisége és az ideák közti feloldhatatlan feszültség. Barátjának, Justh Zsigmondnak azt írja:

Engem is sokat foglalkoztat a női lélek evolúciója; de kiket én figyelhettem, azok nagyon, de nagyon alászálltak a házasság által az egyetlen Mirit kivéve; látóköriük szörnyű módon szűk lett, úgy a boldog, mint a boldogtalan ménázsoknál; mind csak a maga esetét látta, semmi mást. Szociális külsőségekben, igaz, hogy messzire vitték, de lényeg? Sok különös, pszichologikus tanulmányt mondhatnék el magának asszonyismerőseimről.³⁴⁴

Míg a novellákban inkább burkoltan van jelen, Büttner Helénnel váltott leveleiben explicit téma az átszellemült, magasabb rendű házasság, és a testiség összeférhetetlensége:

[...] csak az a kérdés, mennyire marad testben-lélekben tiszta az ember, akár a vonat- vagy csónakúton, akár remeteségben, valaki más társaságában (mert ezt akarja jelenteni az »átszellemült házasság«, nem?), avagy hogy mennyire nyomja el a maga érzékiségét az ember, vagy változtatja valami jobbra. [...] itt csak az a kérdés, mennyire teljesítette be az individuum a maga tisztaság-potenciálját, vagy mennyiben tette meg a disznóólat: az altestét »test-gazdasága« főépületévé.³⁴⁵

Ahogy már láttuk fent, a házasság, az *egy asszony* problematikája a *Két arany hajszál*ban is felbukkan később, s a címadó novella mellett a *Pókhálók* című kötet több szövegében is tematizálódik. Ezekben a novellákban a nők különös határvidéken járnak. A *Krisztina* című novella címadó hősét halálos betegségének tudata taszítja e határvidékre: élet és halál közé. Ő az,

---

³⁴³ Vö. Sűrűdnék, szétfolynak a köd-alakok, / Közöttük oly szörnyen elhagyva vagyok. / Mindegyik lelkem egy szétkapott része, / Csak meg ne lássanak, ne vegyenek észre! (Tört sugárban); Míg körültem nő szerelmes ígézet, / Én bambán, elhagyottan a tükörbe nézek. / S hogy nézem – lapján valami megrezdül: / Női uszály siklott rajta keresztül (Új Toggenburg)

³⁴⁴ CZÓBEL Minka levele Justh Zsigmondnak Szenttornyára, Anarcs, 1892. május 18., kézirat, OSZK Fond 62. A levél válasz Justh felvetésére: „Egy, a civilizáció legmagasabb fokán levő női lélek kulturális és érzelmi evolúcióját akarom festeni. Azt, hogy egy olyanféle leányból, mint pld. Andrassy Miczi lehetett, hogy lesz egy olyan asszony, mint Andrassy Tivadarné, vagy még több ennél.” JUSTH, Zsigmond. *Justh Zsigmond naplója és levelei*. Justh Zsigmond műhelyében. Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1977, 433.

³⁴⁵ „[...] die Frage ist ja doch nur[,] wie weit man an Seele und Leib rein bleibt, ob schon beim Kahn- od. Eisenbahnfahren[,] beim Einsiedeln[,] in Gesellschaft eines Anderen (denn das will ja die erklärte Ehe wohl heißen?)[,] oder wie weit man seine Sinnlichkeit unterdrückt od. zu etwas Besserem umwandelt? [...] da ist ja doch auch nur die Frage, wie weit das Individuum seiner Reinheitsfähigkeit nachgekommen ist, od. wie weit er den Schweinestall: den Unterleib zum Hauptgebäude seines „Körper-Meierhofes“ gemacht [hat]. CZÓBEL Minka, „Levél Büttner Helénhez”, Mesterházi Mikós ford., Anarcs, 1896. október 13., kéziratmásolat, MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, jelzet nélkül.

aki a queer temporalitást közvetlenül, saját sorsán keresztül éli meg. Jack/Judith Halberstam szerint „[a] queer idő leglátványosabban talán a 20. század második felében bukkant fel, azokban a meleg közösségekben, melyek lehetőségeinek horizontját súlyosan leszűkítette az AIDS elterjedése.”³⁴⁶ Tüdőbetegsége miatt Krisztina életkilátásai a korai halál fenyegető árnyékában hasonlóképpen nem a házasság, a reprodukció irányába mutatnak, ami egyszerre tűnik tragikus és felszabadító érzésnek. Kusper Judit rámutat, hogy ezt a kettősséget legszemléletesebb módon Krisztina édesanyjának viselkedésében érhetjük tetten, aki egyszerre fakad sírva, hogy leánya *örökké* pártában marad, miközben titokban örül, hogy elkerüli azokat a traumákat, amiket a házasság – az anya saját tapasztalatából kiindulva – tartogat neki: „A ki-mondott és ki nem mondott vágy között óriási a feszültség, tabu alá rejtve lappang a házasság (mint a nő számára elérendő egyetlen cél és lehetséges életpálya) narratívaként vállalhatatlan értelmezése, hiszen nem illik beszélni arról, ami nem része az elfogadott, társadalmilag támogatott normának – még akkor is, ha ezzel lányát megfosztja egyéb lehetőségek igenlésétől.”³⁴⁷ Paradox módon, mikor Krisztina a „verklärte Ehe” tiszta ideáját követve hozzámegy visszataszító külsejű, idős spanyoltanárához, akit magasztalva tisztel, éppen ezzel követ el transzgresszív gesztust, hiszen betegsége okán számára éppen pártában maradni volna „normális”. Barátnője jókívánsága, hogy gyógyuljon meg éppoly rémisztőnek tűnik fel előtte, mint a boszorkány számára a szárnyak elvesztésének, s a társadalomba való beilleszkedésnek a lehetősége.

Egy másik novellában Hafía asszonyi élete a normák diktálta mederben indulhatna útjára, ő azonban elkalandozik, letér a kijelölt útról, s a vesztébe rohan. Vőlegénye, Miter mellett előre elrendelt számára a kijelölt életpálya, s mielőtt erre az útra rálépne, kerülőutat tehet. Mikor a gróf pár lelkes szóval lefesti előtte a máriapócsi templom szépségét, a tudatlan lány számára egyszerre mindent szimbolizálni kezd a búcsújáróhely, ami kijelölt életpályájáról bizonyosan hiányozni fog:

Mintha csak megcsapta volna az ezer gyertya lángja: forró emésztő vágy kelt szívében. Fellázadt benne követelő ifjúsága, az egyhangú, vágytalan élet ellen, érezte, hogy van még valami a világon Dolhán kívül, mit ő nem ismer, amit szeretne, ami után vágyakozna, de mert érzését nem értette meg, még gondolatba se tudta foglalni, csak még egykedvűbben, butábban nézett maga elé.³⁴⁸

---

³⁴⁶ HALBERSTAM 2019, 393.

³⁴⁷ KUSPER 2018, 136.

³⁴⁸ Miter menyasszonya, *Pókhálók* 64-65.

Ettől kezdve életét ez az egyetlen drive irányítja. Mikor Miterrel eljutnak a búcsúba, határvidéken járnak, saját, megszokott életük, gyökereik világának és az ismeretlen idegen világnak a határán. A lány belép az idegenbe, az idegen viseletek, szokások az ismeretlen férfi mágnesként kötik magukhoz, míg a fiú határozottan megmarad saját hagyományrendszerének világában. Észre sem veszik, hogy e pillanattól kezdve egyikük sem marad többé ugyanaz az ember. Hafia, „[...] mindinkább felocsúdott félálmból, szánalmas megvetéssel nézte azt a csenevész, gyermekes alakot maga mellett, és undorral a birkaszagú halina ruhát”³⁴⁹, miközben Miter „dühös lett arra a gondolatra, ha egyszer Hafia is ilyen bolondosan felcifránná magát, mint a többi idegen asszony itten! De majd meglátná! az ő felesége csak úgy fog öltözködni, mint az édesanyja, és olyan jó asszony is lesz.”³⁵⁰ Hafia végzete az lesz, hogy nem mer átlépni, a határsávban marad: visszamegy ugyan vőlegényével saját falujába, magával viszi azonban a *más* iránti vonzódást, az idegenség illatát. Miter gyilkos késével mindezt együttesen pusztítja el, éppen úgy, ahogyan *A boszorkány* című vers népe küldi máglyára a *másság*-val a nyilvánosság elé járuló leányt: „Hisz’ szárnya volt!”

Konklúzió az ötödik fejezethez

Czóbel Minka női karakterei, legyenek allegorikusak, meseiek vagy reális alakok, rendszerint határvidéken mozognak, normákat hágnak át, *másként* léteznek, sajátos viszonyban állnak a fennálló hatalmi renddel. Bahtyin karnevál-modelljének a kultúratudományokba transzportált változata megfelelő eszköz arra, hogy ezt a karneváli *másik világot* felrajzoljuk, a világok közti interferenciát megmutassuk, az átjárási lehetőségeket szemléltessük. A boszorkányok, tündérek, apácák, cigánylányok, polgárasszonyok vagy éppen egy allegorikus eszményfigura mindannyian részét képezik az adott narratívában *normálisként* tételeződő világnak, ugyanakkor megtapasztalják az ettől elkülönülő, *más* normarendszerű közegbe való átlépés lehetőségét, a *másságot* is. Ez a másság felveti a *closet*ből, a rejtekhelyről való előbújás (Eve Kosofsky Sedgwick) problematikáját, csakúgy, mint a transzgresszív gesztusok értelmezhetőségének kérdését egy sokféleképpen strukturálható, többféle határlehetőséget mutató normarendszerben.

---

³⁴⁹ Uo. 72.

³⁵⁰ Uo. 72-73.

A dolgozat konklúziója

A dolgozat tétje, hogy sikerül-e kimozdítani Czóbel Minka recepcióját a bináris oppozíciók uralta gondolkodásból, s egy nyitott diskurzus keretében játékba hozni a kultúratudományok elméleteivel. Ennek érdekében a szöveg reflektál a feminista irodalomkritikában az utóbbi két évtizedben zajló paradigmaváltásra: az esszenciálisan meghatározott férfi-női oppozíciók mentén történő megkülönböztetés helyett a *queering* szemléletmódjával közelít egy századfordulós magyar nőíró életművéhez. A queer-elméletekben debütált, ám azóta szélesebb körben használt attitűd a *mást*, a *másság* viszonyát, pozícióját vizsgálja a normához mint mindenkor hatalmi konstrukcióhoz képest, kutatva e pozíció kimozdításának lehetőségét is – a kulturális fordulat nyomán formálódó antropológiai posztmodernhez csatlakozva a marginalitás és az identitás összefüggései érdeklik. Mindez lehetőséget teremt a további kutatások számára Czóbel Minka kanonikus pozíciójának továbbgondolására is.

A dolgozat az interdiszciplinaritás lehetőségeit kihasználva, a határidentitás, a határjárás fogalmaira építve beszél queer szubjektumokról, queer tér- és időkezelésről, a nyelv válságának és az identitás szétesésének összefüggéseiről, a szűkebb, szövegközpontú elemzéseket bekapcsolva egy tágabb, társadalom- és kultúratudományi szempontból termékeny diskurzusba. Ugyanakkor konkrét célja az is, hogy a queer szűkebb jelentésének metaforikus olvasatával kimozdítsa Czóbel Minka alakját a magányos, társ nélkül élő vénlány pozíciójából, amelynek fókusza az 1970-es évek óta gyakran torzítja a recepciót. Teszi ezt úgy, hogy nem kíván szembe menni a lokális emlékeztetteremtés hagyományörző szándékaival, hanem ellenkezőleg, csatlakozik a tradícióhoz.

Szövegközlés

Napló 1914

Január

[1]³⁵¹

Isten áldd meg az új évet kedves Bobikámnak³⁵² és nekem! Éjjel a 12 órára kis vekerjeink lármáznak. Karácsonyfánk ég, tűzijáték. Punsch ivás, a 2 postás kisasszony velünk várja az újévet. Szép, csillagos éjjel, jót kívánunk mindenkinek, különösen kedveseinknek. Későn megyünk aludni, hogy 1 január reggelére ébredjünk. A templomba rettentő rögzös, félig fagyos út, Bobbal hazajövet a fenyvesbe, de magam jövök haza, mert ő tovább megy, olvasás, pihenés, este holdvilágnál a havas kertbe.

2

Emmyvel³⁵³ Várdába, a kertésznét is bevisszük, mert a lányának fia született, tejet visz neki, panaszodik a lábára, mikor leszállunk mindenfélét szed le a szekérről, egyszer csak két szegény tyúkot vesz ki, ezek összekötött lábbal voltak a szekérbe dobva, utálatos az ember, a legkisebb kényelmetlenségre már panaszodik, de az állatokhoz nincs szíve. Fizetjük Reizmannt és Kellnert. Itthon Emmyvel számolok majd' estig. Éjjel hallok kopogást ablakomon, körülnézek, még Bobhoz is lemegyek, de nem találok senkit.

3

Hóesés, fát vágatunk, Héjja³⁵⁴ lábát megmosom, szánkát reparáltatok a kertbe, a faluban remek, havas este.

4

Szánon a templomba, nagy hideg, nem jól vagyok, nem megyek ki.

5

A szobában írok, olvasok, Bob fest.

---

³⁵¹ Nincs jelezve a napi dátum, de egyértelműen kikövetkeztethető.

³⁵² Helen Büttner (1861-1943), berlini születésű német festő, aki 1908-tól haláláig Anarcson élt, a Czóbel-kúriában.

³⁵³ Czóbel Emma, Czóbel Minka nővére, özv. báró Huszár Imréné (1850-1949), férje halála után szintén az anarcsi kúria lakója haláláig.

³⁵⁴ Az egyik ló neve.

6

A szobában este a kis karácsonyfát meggyújtjuk a kandallóban. Nagyon rossz, lázas éjjel.

7

Szobában írok, olvasok, estefelé jön Martha [?], Marika[val] és Lacival³⁵⁵ beszél kiadásomról, hogy Liphay Zsófi menyasszony etc.

8

Disznót ölnek – én a szobában – még mindig rosszul vagyok.

9

Zsírolvasztás, nagy hóvihar " " " "356

10. 11. 12

Betegség napjai. Bob Emmyvel szánon Várdába, onnan Mándokra.³⁵⁷

13

Bob d.u. hazajön.

14

Andris elmegy, mert beteg, jön inasnak Tézsi Jóska, elég ügyes s nem is rossz szándékú, de kóbor lélek. Hamburgból gyalog jött haza, este már Szécsi Teri van nála, ezt meg kell akadályozni, energikusan dolgozom benne, igen impresszionált a legújabb gyilkosság (Turcsányi L.) – A hideg tart, betegségem is.

15

Betegség napjai ————— most jönnek Kiskartalon³⁵⁸ a vendégek.

16

Géza³⁵⁹ születés- vagy neve napja. Isten éltesse és tartsa meg sokáig Berthával³⁶⁰ együtt, Bobikám javára, örömére. Bob reggel egy eleven nyulat hoz, meg van puskázva, szegényen sok seb, egy ládába tesszük, sok veszekedés, megérkezik Mándokról kis szánkám a vasúton, kicsit a szárnya eltörve.

---

³⁵⁵ A felsorolásoknál legtöbbször csak az utolsó szót todalékolja, ezt a továbbiakban nem jelölöm külön.

³⁵⁶ Az előző nap „még mindig rosszul vagyok” félmondata itt ismétlődőjelekkel szerepel.

³⁵⁷ A mándoki Forgách-kastély ekkor Forgách László (1845-1911) tulajdona.

³⁵⁸ Utalás a kiskartali Podmaniczky-kastély lakóira, báró Podmaniczky Gézára és feleségére. A kastélyban jelentős könyvtár (35.000 kötet) és csillagvizsgáló is működött.

³⁵⁹ Podmaniczky Géza (1839-1923), tehetséges földbirtokos (korszerű, jól felszerelt gazdaság), császári és királyi kamarás, amatőr csillagász, az MTA tiszteleti tagja. A „mi jó Büttnerkénk” pártfogója.

³⁶⁰ Gróf Dégenfeld-Schomburg Berta, Podmaniczky Géza felesége, művelt nő, aki szintén érdeklődik a csillagászat iránt, nevéhez fűződik a kastély tekintélyes könyvtárának szakszerű gondozása, feldolgozása is.

17

Nagyon hibázik, hogy ki nem mehetek, sok rendetlenség.

18

Emmy, Bob Ajakra templomba a nagy lovakkal. Apa halála napja.³⁶¹ Isten adjon neki örök boldogságot.

19

Bob d.u. a tarkán Várdába. Hoz nekem szőlőt s más ajándékokat.

20

A kályhás jön 2 fia lányával, estére már jó Emmy kályhája.

21

Apa születésnapja, ma lenne 95 éves. Egész nap nyugtalan vagyok, félek a tüztől, este jön Jóska, mondja, ne ijedjünk meg, tűz van, csakugyan ég az állás. Influenzám miatt nem merek csak a kapuig menni, mondja Jóska, hogy 2 szegény tehenet kihoztak, az egyik már egészen elalélt. Hamar vége a tűznek.

22

Jönnek a zsandárok, mondják, hogy a fürdőház pumpát Tomcsák és Török lopták el, Várdában kínálták 70 [10?] krajcárért, a fa állásunk is fel van törve. Jön Martha levele, írjam alá Singer és Wolfnernek, hogy lekötöm írói honoráriumomat, hogy Martha költségét fedezze (1105 k.-t előlegezett a kiadásra), roppant kellemetlen, hiszen így magam is kiadtam volna, ha kötelezettséget vállalok, hálásnak lenni még! és mindenféle kellemetlenségbe jönni. Az érdekes souvenir de Rodolphe Apponyi-t [?] .

23

Leveleket írok, nem sokra megyek, Apponyit³⁶² visszaküldöm [?]-nak. Roppant érdekes könyv, józan, nem ostoba humanitais [?] doctrinák által megvesztegetett ész. Milyen tisztán és egyszerűen lát!

---

³⁶¹ Czóbel Imre (1819-1906)

³⁶² Vélhetően gr. Apponyi Rudolf négykötetes életrajzi könyvére céloz, amelynek első kötete 1913-ban jelent meg (APPONYI, Rudolf. *Vingt-cinq ans à Paris: 1826-1850*. OSZK. Paris: Plon-Nourrit, é. n.).

24

A tarkát befogják a szánba, én is egyszer körül megyek az udvaron, Bob többször. Reggel kéményseprő, keveset megyek ki, még mindig influenzás vagyok. Bob fest, korcsolyázik, én olvasom St. Augustint milyen komplikált egyén!

25

Bob a templomba gyalog, később Emmy a szánon. D.u. a tarkával Bob megy szánkázni Gyulaházára, Emmy vele.

26

Az ácsok kijönnek az istálló alá gyámolt³⁶³ faragni.

27

Mari (a szobalány) megy a jegyzőhöz férjhez menetele miatt, este se jön haza. Gyönyörű zúzmarás nap. Tomcsák fagyos kezét ápoljuk.

28

Fát hoznak a fenyvesből, az ácsok faragnak, tollat teszek két párnába. Influenzám nem enged, ismét a fülre vette magát, csak keveset járok ki.

29

Hideg nap. D.u. a kapu melletti akácgallyat vágják le, félve, hogy a házra esik. Szerencsésen lemegy.

30

Emmy elvisz a jégre, hol Bob korcsolyázik, onnan az istállóba, hol a pilléreket erősítik a meghajló tető alá. A lovak kint, sokat hűtögetem magamat.

31

Kicsit korcsolyázok, különben sokat a szobában.

Február

1

Isten áldd meg a Februárt nekem és Bobikámnak. A kápolnában mise, én is megyek, kissé korcsolyázom.

---

³⁶³ támasz(ték), oszlop, (támasztó)pillér (ÉrtSz)

2

Bob a tarkán Emmyvel a templomba. Kicsit korcsolyázok.

3

Hideg zúzó idő.

4

Bob korcsolyázik, lopott fát hoz be. Mari elmegy, jön Komolay Borcsa. Kicsit korcsolyázok. Emmy Várdába.

5

Gyönyörű, hideg téli napok. Bob korcsolyázik, én is.

6

Dorottya-nap. Remek hideg téli nap. Bob Várdába a tarkán. Korcsolyázok.

7

Szegény öreg Okolicsányi³⁶⁴ Várdában meghalt, tegnap még egészségesen ment be, de ma már egy furgon hozza feketével letakarva koporsóját, senki se kíséri, Szabolcs megye egyik utolsó igazi ura elmegy, szegényen is mindig úr maradt. Nem kell már az úr, nem kíséri senki. Vele megyünk egy darabon. az örök világosság fényeskedjék néki. Este Asztalos Mari felhozza a kézfogói vacsoráját, orja levest, káposztát, Borcsa eltöri a korsót, a víz belefolyik Bob csizmájába.

8

Bob és Emmy templomba. D.u. Emmy Okolicsányi temetésére. Hamar visszajön, én Bobbal korcsolyázom. Nyugaton a nap veres-sárgán megy le a lilaszínes zöldes hó felett. Keleten a Hold halvány zöldes ezüstje a világoskék égen.

9

Korcsolyázni megyek, jön az ajaki tisztelendő úr, Huszovszky.³⁶⁵ Régen hallom, hogy hibában van, hogy adósságot csinált stb., de jó ember, csak nem felel meg helyinek. A kis tót faluból, melyben jól érezte magát eltették, mert Pinczeffyt a Liptai választáskor, politikai okokból eltették s mostan is annak az áldozata, s az érsek káplánnak rendelte ezt a már idős embert. Búcsúzni jön, könyveket hoz ajándékba (a francia forradalom). Magánkívül van, igen sajnálom szegényt, de oly szomorú egy papot ily kétségbeesetten, ily kishitűnek látni. D.u. a postá-

---

³⁶⁴ Okolicsányi Menyhért (1833-1914), gyulaházi földbirtokos, megyei bizottsági tag és főszolgabíró

³⁶⁵ Huszovszky János, ajaki plébános 1910-1914

ra. Este szobátűz az Emmy szobájában, a kályhához felhalmozott fa meggyúlt, soká nyitunk ablakot, végre is füstben fekszünk le.

10

A jégen Bobbal, Emmy is ott. D.u. temetnek, gyertyákkal kísérik az öregasszonyt. Huszovszky temeti, szegény, még látom ornátusban. Este holdvilágnál ismét korcsolyázunk mindhárman.

11

Kissé korcsolyázok. D.u. Bob megy a tarkán Várdába rámákért. Későn jön haza.

12

Megérkezik a korrektúra „Az erdő hangja”. Bobbal a jégre este ~~ismét~~ nagy ködben.

13

Korcsolyázás. Korrektúra, Bob a képeket rámázza be. Bonnyt³⁶⁶ egy régi rámába, a lovakat őszi hangulatban egy új, vékony rámába.

14

A korrektúrát elküldöm (Az erdő hangja). Korcsolyázok délben s kissé este is. Elza³⁶⁷ ír Mentoneból.³⁶⁸

15

Emmy a tarkán a templomba. Bob gyalog megy, de a tarkán jön vissza, én korcsolyázok este is Bobbal. Ködös, zúzmarás nap. Józsi, az inas elmegy Várdába menyasszonyt keresni.

16

Postára, megjön Bozenből³⁶⁹ a paradicsom. A képeket pakoljuk, Miritől³⁷⁰ levél Münchenből, hogy a követségi bálon voltak a leányok, fehérben, Strass kövekkel. Elsa ír, lap Mentone-ből. Az állomásra.

17

A kerítést reparáljuk a kertésszel. A képeket visszük az állomásra. Józsi segít, d.u. korcsolyázunk. Egyszerre nagy köd jön a tóra, de ahogy jött, elmegy.

---

³⁶⁶ az egyik ló neve

³⁶⁷ gr. Forgách Lászlóné b. Sennyey Elza (1856-1937), Czóbel Minka barátnője

³⁶⁸ város a francia riviérán

³⁶⁹ Bolzano (Dél-Tirol)

³⁷⁰ Czóbel Istvánné Mednyánszky Margit, Czóbel Minka sógornője, Mednyánszky László húga, a nagyőri kastély lakója

18

Megyünk a tarkával Várdába kommissiózni. Késő[n] haza, a templomba, a patikába etc.

19

Drótot reparáljuk. Bonnyak 5 kislány van.

20

Esős, olvadás idő. Bonny egyik kislány elpusztul.

21

Postára, istállóba stb., drótot reparálunk.

22

A tarkán Bobbal, Emmyvel a templomba. Az új pap³⁷¹ prédikál és miséz, anyja a székben ül. A postára, a kertbe. Este meggyújtjuk a karácsonyfát. Józsi Várdába megy, nem jön haza éjjelre, nyugtalan vagyok emiatt.

23

Józsi nagyon szidom, elveszem a [?]-t. Séta a kertben, a postára nagy sárban.

24

Reggel ki a kertbe. [?] kutyái megtámadnak, harag, veszekedés. Új kapunkat felállítja Szabó ácsmester. A Jó Isten áldja meg a kaput, hogy még számos évekig vígan járjunk ki s be rajta jó egészséggel jó létben. Ha kimegyünk, jóra menjünk el, ha bejövünk, jóra jöjjünk egy kedves otthonba! Zárjon el tőlünk minden rosszat, eresszen be minden jót. Mari (Asztalos) megy át rajta először szekéren az esküvőjére. Este levest hoz.

25

Ájtatosságok. Csendes nap.

26

Hideg szél.

27

Várdába kommissiózni,³⁷² templomba, későn haza. Bob Lovászinál nyíratja haját. Emmy bejön, de megijed a sok razirozáló férfitől. A bankba, blúzt veszünk. Elektricus lámpám elromlik. Bob este Bonnyt és fiait festi. A tarka igen fáradt volt.

---

³⁷¹ Trázy György ajaki plébános (1914-1929)

³⁷² kisebb dolgok elintézése

Bob Bonny és fiait egy más képen festi. Schwarz szállítat krumplit, a szekerek elakadnak, veszekedem vele.

Március

1

Isten áldd meg a márciust nekem és Bobikámnak! A templomba Bobbal gyalog, nem sokára jön Emmy a nagy lovakkal, felvesz, vissza Bobbal, ismét részben gyalog, vele a fenyvesbe. Miri levele, hogy Anarcsból családi képet ne adjunk ki.

2

Bob festi Bonnyt fiaival.

3

Detto séta a kertben etc.

4

Kötetem korrektúráit küldöm el. Bob festi Bonnyt, este lovagol a Picin, én elébe megyek a sötétbe a Hunyoros³⁷³ felé.

5

Káposztát visznek Várdába, s szegény szép veres kakast, jól maradhatott volna itten. Blúzt próbálok, Batta³⁷⁴ itt, Bob este lovagol a tarkán, elébe megyek a szőlőig, együtt haza.

6

Csúnya esős nap. Laskó Magdi a blúzt hazahozza. Kávépergelés³⁷⁵ etc.

7

Séta az erdőbe. Batta itt dolgozik, nem kér semmit a munkáért, mert fát adtunk neki, de megadjuk a napszámot.

8

A nagy lovakkal a templomba, rémítő sár, este tüzet látunk a mi régi tanyánkon, lemegyek a parapluihoz³⁷⁶ esőben.

---

³⁷³ Anarcsához tartozó dűlő

³⁷⁴ kőműves és ezermester

³⁷⁵ pörkölés

³⁷⁶ itt valószínűleg a kerti pavilonra (esőbeálló) céloz

Dolog a kertben, a bika nekimegy a kapunak. Bob reggel lovagol a tarkán.

10

A tarkával Bob és én Várdába kommissiózni, látjuk Orosz Miczut, [?]-t, Kardost mint vőlegényt. Versecről hoz egy özvegyasszonyt. A patikában beszélük, hogy Liptay az orvos elektricus székébe ült, hogy fogyjon, s 1 óra alatt egy kilót fogyott, a kertet gereblyélik.

11

A középső szobát rendezi Bob, én is segítek. Józsival, az inassal, beszélünk fizetése felől. Etelkával a kiskutyák farkát levágjuk. Bolond divat egy állatot így megcsonkítani, soha se tétetném, de ha elajándékozom őket, akkor nagy korukban vágják le farkukat, az még rosszabb.

12

Bob lovagol a tarkán, kis séta. Hó esik. Emmyvel nézünk ki az ablakon.

13

Emmy elutazik retraitere,³⁷⁷ a vasútig kísérem. Nagy hóesés. Bob festi Bonnyt.

14

Rendezünk, Bob festi soká Bonnyt, házi dolgok etc.

15

Bobbal gyalog a templomba, hazajövet látok koldusokat tüzet rakni az erdő alatt, félve, hogy felgyújtják, mondom, menjenek a másik oldalba, nem fogadnak szót. Kissé brusque³⁷⁸ veszem a kosarat s leteszem a másik végre, egyszerre az asszony elkezd lamentálni, hogy eltörtek a tojások, csakugyan, vagy 15 tojás eltört, megfizetem nekik, de mégis igen kellemetlen. ~~Csen-~~
~~des~~ vasárnap, a kertben, a házban. Jósi elment kézfogót tartani, de mégis hazajön este.

16

Esős nap, tisztogatás, rendezés.

17

Sokat a kertben (köszmétét tisztítok). Régi leveles kasznimat rendezem este, mennyi halott egyén, halott idő! Este muzsikálunk.

---

³⁷⁷ lelkigyakorlat

³⁷⁸ hirtelen

18

Bob lovagol a tarkán, sorolás, rendezés.

19

Bob lovagol Picin, a kandallóban 2 kasznit rendezek.

20

Várdába Bobbal a tarkán, kommissiózunk, visszajövet halljuk, hogy füttyül a vonat. Mondjuk Tomcsáknak, álljon meg, leszállunk, s egyszerre látjuk, hogy a tarka galoppba megy a vonat felé, rettentő veszélyben vannak, de a vonat elsiklik, s a tarka pár lépésre a vonat előtt megáll a tarka [sic!]. Rémes látvány, hála Istennek semmi baj nem történt.

21

Tavaszkedzete. Bob lovagol a tarkán. Dolgoznak a kertben, fehér ibolyák nyílnak, este nagy esőben sétálunk, kissé meghűlök.

22

Csendes vasárnap, egész nap esik, d.u. kissé.

23

Bob lovagol a tarkán, a középső szobát súrolatom, sok dolog. Bob fest kint a párisi képen. Párizsból nyugtalan hírek. Caillauxné lelőtte Figaro directorát, Calmette-et, e miatt zavargások. A gyilkos asszonyt a tömlöcbe úgy tartják, mint egy királynét – (míg szegény Marie Antoinette -t, a királynét úgy tartották, mint egy gyilkost. A szocialista Caillaux úgy érti az egyenlőséget, hogy ő és feleségének minden szabad, míg azoknak, kik neki nem tetszenek, semmi.) Este a kertvégen a sövényt reparálja Bob Józsival és Udvarhelyivel (nemes ember).

24

Bob lovagol a Picin, izgatva jön vissza, megint falopókat talált a fenyvesben, mikor elküldte őket, az egyik a fejszét emelte rá. Megyünk Józsi és Szécsivel ismét a fenyvesbe, de már nincs ott senki, ibolyát szedek, rendezek. Emmyt várom a retraiteről. Késő este hazajön.

25

Esik – Bob lovagol a tarkán s fest húsvéti kártyákat, én olvasom Mirabeau-t.³⁷⁹ Kellemetlen, de érdekes, s ez az egész világ elmúlt, eltűnt. Gyerekkoromban mesének tartották a forrada-

---

³⁷⁹ Honoré-Gabriel Riquetti de Mirabeau (1749-1791), francia politikus, szabaddkőműves, forradalmár, író, diplomata

lom gondolatát és most felüti fejét, mintha ez lenne a természetes gondolkodás. Mi jön ezután?

26

Szebb idő.

27

Bob fest kint D.u. megyünk a tarkán Várdába kommissiózni. Későn haza. Bob az utcán egy kis barázdabillegetőt fog.

28

Nagy vihar. Kissé a kertben, tisztogatás etc.

29

Esik, a misét a szobában imádkozzuk, fehér ibolyát szedni, hintve van a kert. Szegény Sallay Idát temetik, talán szegény Elisekától kapta a tuberkulózist, kit akkor utolsó időben kiszolgált? Kék koporsóban viszik a rázós falun végig. A kis barázdabillegető is elpusztul.

30

Batta dolgozik a konyha bolthajtáson. Bob lovagol a tarkán.

31

„³⁸⁰ szép idő, Bobnak készítek áprilist.³⁸¹

Április

1

Isten áldd meg áprilist nekem és Bobikámnak!!! Bob lovagol Picin, az ablakom alatt ló. Emmy mondja, hogy a kertész keres, elhiszem. Aztán jön Józsi, Tomcsák, hogy miért hívatuk – áprilisba küldték őket. Bob fest. 2 kéményseprő jön veszekedni a fizetésért. D.u. Bobbal megyünk a tarkán Várdába kommissiózni. Emmy is jön. Húsvétra csokoládét etc. veszünk, este itt találom Weinberger kommisját, jön a 2 kis kutyaért, de nem hozza árát. Elviszi a 2 kis nagyobbát. Csak jó dolguk lenne. Reggel találom áprilisi kártyát, halat, cukrot, Bob készítette.

---

³⁸⁰ Az előző nap „Bata dolgozik a konyha bolthajtásán.” mondata itt ismétlőjelekkel szerepel.

³⁸¹ áprilisi tréfát

3

Pakolunk, befogjuk a tarkát Bobbal, igen kellemes úton Mándokra [beszúrás: ő kutyával (?)] Erzsébetet, Elsát unberufen jó egészségben, jó kedvben találjuk, beszélnek mentoni tartózkodásuk, berlini útjuk, repülő emberek és asszonyok, tangózó párokról.

4

Járkálunk ide-oda, a tarkát megnyírják, este kimegyek Bobbal Lászlóhoz, hihetetlen hogy e kedves jó barát itt van. Elvira este játszik Répászkyval.³⁸²

5

Virágvasárnap. Misére. Jármey Rózsa is jön a templomba, processzió, hosszú mise. D.u. Erzsébettel a komorói alléban, este a doktor, az esperes, Répászky és Elvira, elég víg este. Szép zöld selyem zsakettet kapok Elsától és egy fekete túll echarpeot³⁸³. [Mondat fölé beszúrva: Bobbal találkozunk.]

6

Gyónok, áldozok, Bob lovagol a tarkán, Erzsébettel elébe megyünk a várdi úton. D.u. Elsa, Erzsébet, Bob és én egy kocsin, a kocsis a kis Fannyn utánunk Eperjeskére Jármey Rózsához, régi, úri ház, egyszerű és kedélyes. Este egy cinematográfus jön a kastélyba, (az ebédlőben előbb tájképek, majd egy szitakötő átváltozása, egy párduc kerget egy embert s beleugrik fürdőszobákba, divatárusékhöz etc. Megható darabok, tréfák, egészen mulatságos. Itt vannak az esperes, a doktor, Répászky és gyerekei.

7

El akarunk indulni, Bob megy a misébe, de sok a gyónó, megyek előbb a szövetkezetbe váltani, a templomba, ismét haza, még mindig nem harangoznak. Olvasós asszonyok énekelnek, türelmetlen vagyok, de igyekszem legyőzni. Végre 11 körül reggelizni, Elsa tartóztat, mi maradunk teára, Liptay marad estig. Későn el.

8

Mise szegény Pistáért. Pakolunk, délben elindulunk, Andris lovász jön velünk. Elsa gazdagon megajándékoz. A tarka eleinte igen izzad és fárad, hazaérve nincs semmi cseléd. Sok ibolyát, zsályát etc. hozok, a kertészt keresem, a kertben egy kis fiatal kutya utolsóban, mondjuk, hogy hagyják nyugodtan megdögleni, de egyszerre csak eltűnik, biztos elvitte valaki.

---

³⁸² Répászky István, erdész, gazdasági főtanácsos, a mándoki birtok uradalmi igazgatója

³⁸³ sálát

Nagytakarítás, a szobát beeresztem³⁸⁴ Józsival, fárasztó.

10

A tarkán Várdába Bob én és Emmy. Húsvéti tojásokat, kártyákat veszünk. Emmy a templomba, később mi is, de nem tudunk bemenni, hallatlan tömeg van bent, végre Nozdroviczkyvel beszélgetünk a templomajtóban. Jönnek ki, mi bejutunk a szt. sírhoz. Kijövet várunk Emmyre, gyalog indulunk. Később jön ő a tarkával, még sok dolog. D.u. gyalog Bob, én és Emmy a szt. sírhoz Ajakra. Későn haza, jön fel a teli hold.

11

A pincébe, mama, apa sírjához, dolog a szobában, megyünk gyalog a feltámadásra Ajakra. Szép ünnepély, megható. Vajbárányt csinálunk. Bob, Emmy húsvéti tojásokat adnak, Bob szőlőt.

12

Ajakra a húsvéti nagy misére. Reggel Bob ajtajába helyezem el a húsvéti tojást. Ajakon szép processzió és mise, utána a szentelés, Bob festi a szentelést. Itthon 3an költjük el a szenteltet, Isten áldja meg! D.u. olvasunk a kertben, sétálunk, ibolyát szedünk. A kertészhez, ki elszédült; beszélek a fejtés miatt is.

13

Mise itt a kápolnában (az új pap Trázsi) nálunk reggelizik, aztán elmegy az új tanítóval. Korán ebédelünk, Bobbal a fenyvesbe. A Hintós- hegyre, későn haza, a 3 nagy kutya velem és a 2 pici is jön mindenütt utánam, néha a barázdában elvész de megint jön. Józsi későn jön Karászból.

14

Bob lovagol a tarkán, később fest. A szakácsné meg hagyja a borjúhúst enni a macskával (de estére megveszi). Emmyvel veszekszünk pénz felett, majd a kertből kergetünk mindenféle bejárót. Kardos jön, hozza a menyasszonya arcképét, marad vacsorára. Bobbal a kertben, a kutyák egy löncs disznóra lesnek.

---

³⁸⁴ padlót, parkettát oldott viasszal beken, bedörzsöl, hogy simább legyen (ÉSz)

15

Vay Marguerite-et várjuk. D.u. igen hamar jön nagy szélben, beszéli, hogy sógornéja Mártával anonym levelek miatt vesztek össze, hogy [?] ápolóné a vörös keresztben. Későn megy el, rosszul vagyok.

16

Nagy szél, Bob lovagol a tarkán, egész nap alig megyek ki.

17

Bob lovagol a Picin, előbb szegényke igen fűj, aztán jobban van. Egész éjjel rosszul vagyok. Emmy kellemetlen szcénát csinál, biztos ő képzel engem kellemetlennek, én pedig ötlet, lehet hogy mindkettőnknek igaza van. Agárdiné tanácsára tyúkganaj és fűzfa taplóval megfüstöljük Picit, az ing sarkán [?] [?] szárítva jönnek paráztűzre, a ló fejét felébe tartjuk egy kendővel letakarva. Úgy látszik, igazán használ unberufen. Elsa telefonál.

18

Bob lovagol a tarkán. Kis séta. Levágták a falu bikáját, szerencsére nem láttam, csak hallottam a nagy izgatottságot.

19

A templomba gyalog, szép idő. Az oroszok pászkát visznek szentelni, kicsit muzsikálunk.

20

A tarkán Bobbal Várdába. Emmy is jön velünk kommissiózunk. Későn haza. Józsi házassága után járkal. Későn jön haza.

21

Józsi elmegy esküdni. Szép tavaszi nap.

22

A tarkán Mándokra. Bob, én és az 5 kutya Várdában a cukrász előtt leszálltunk. Várda után ettünk süteményt és tojást az út szélén. Későn érkeztünk. Kellemes este. Cserebogarak a szobában.

23

A boltba a szabónéhoz. Találkozunk szolgabíróval (a festő, a doktorral etc.) D.u. Erzsébet Héjja, Bob Fanni, Pista kocsis Picin lóháton. Elsa, én, Répászky kocsin az Alaphegyre. Kék Szt. György virágot szedünk, egy gyönyörű kis helyet csinált, ez körül moha ülésekkel, ibo-

lyákkal körül ültetve, vidám ozsonna. Későn haza, este Erzsébet kivisz a magnóliákhoz. Csilagos ég alatt a fehér virágok az üvegházból – elektrícusan megvilágítva. Erzsébet fehér ruhában mellette, meseszerű és valami klasszikus.

24

A 2 kis kutyát elajándékoztam az öreget Erzsébetnek, a kicsit a postára. Erzsébet Héjján, Bob Fannyn kilovagolnak. Pakolás, nagy meleg. Elsa, Erzsébet Szaláncra, mi a tarkával kicsit később indulunk, Várdában veszek ruhát. Későn haza, megérkezés a szép kertbe.

25

Kipakolás, régi dunnára új huzatot teszek, nagy tollazás. Bob fest az udvaron felhőket, este lovagol a Picin.

26

Gyalog a templomba, nagy szél, Bob előre megy, Emmy is, mise végére jövök, mindjárt megy a processzió. Búza szentelése nagy porban, nagy szélben. A templomajtóban megszólítja a pap egy asszonyt gyerekekkel, hogy vigye haza a gyereket, mert zavar, az asszony szemtelenül felel, a fias nőstény egész inszolenciájával.

27

Várdába a tarkán Bobbal kommissiózni, visszajövet a vasúttal találkozunk, de a tarka okosan viselkedik.

28

Bob fest engem és a tarkát, a tarka a kötélbe hág, megsérti a lábát.

29

Bob a tarkát festi (lovagol Picin), én szabok, virágot szedek. D.u. gyalog az állomáshoz. Emmy utánam jön, vele együtt vasúton zöldes tavaszi mezőkön keresztül Okolicsányinéhoz, ismét gyalog be a faluba, a kerítését vágják, bontják. Régi magyar úriasszonyok, nem akarnak a falujukból kimenni. Ozsonnától sietve megyünk el, elkísérnek, azáltal késünk, már jön a vonat, a konduktor kiált, lassan, lassan, épp elérünk. Bob vár, de nem találjuk csak később.

30

Fejet mosok, virágot szedek, Bob fest. Délben halljuk, hogy Várdán nagy tűz van, leégett a katolikus templom, bemegyünk a nagy lovakkal, Emmy, én és Bob, a templom teteje egészen

leégve Dömötör tisztelendő³⁸⁵ úr mutatja a kárt, mondják, hogy bement az égő templomba a szentségért. Szomorú látvány a csonka torony, - kommissiózunk, későn haza. Szép holdvilágos éjjel, őrzik a kertet a májuszózó öreg zsiványoktól.

Május

1

Isten áldd meg májust nekem és Bobikámnak. Reggel [?] ébreszt. Nagy szél, de a kert gyönyörű. A ligetben ebédelünk, igen kedélyesen. Este jön Laskó Magdi blúzt varr nekem.

2

Nagy szél, a postára, kötetemet küldöm Endrődinek, Benczúrné, Lónyaynének, Marthának.

3

Gyalog a templomba Bobbal, Emmyvel, a fenyvesben sokat ülünk. Kellemes május vasárnap. Bobbal sétálunk, aztán Emmy jön, vele a szőlőlugasig, egyszerre Bonny és Héjja neki szaladnak a láncukkal, ő elesik, látom nagy baj van, felvisszük lassan. Fogatok, megyünk Várdába. Már esteledik, a kórház előtt áll egy ápolóné, ez elmegy Józsival keresni Balog doktort, az alatt egy ápolóné bevezet az orvos szobájába. Végre jön, fiatal, ügyes ember. Mondja, hogy röntgenezni fogja, bevisz egy külön szobába, mindenütt perceg az elektricitás. Emmy feláll egy állványra, egyszerre látni a csont[ot], de az orvos nem elégszik meg vele, lefektetik s röntgennel lefotografirozza, hamar kész a kép, a fel[Anarcs (Kisvárdai) 3/V 1914³⁸⁶]karcsonton törést mutat, mondja, s hogy ma ~~az orvos~~ nem rakhatja össze mert el kell altatni etc. Későn haza holdvilágnál.

4

Bob lovagol a tarkán, bemegyek Emmyvel a kórházba, Balog orvos jön előkészítenek mindenféle kötszereket tüzesítenek tűket stb., érzékteleníti Emmy kezét, az kék és érzéktelen lesz, akkor felteszik az operáló asztalra és helyre teszik a tört kart, aztán gipszpólyákba teszik, minden jól megy, Emmy egészen víg. Bemegyünk kommissiózni, narancsot veszünk, aztán Kleinnél [?] én festővásznat, ott van Boromisza [?] tanár komplementíroz nekem, jön a kocsihoz, úgy haza. Jön Laskó Magdi próbálni, alig vagyok kész, jön Martha, megbeszéljük a könyvet, mondja, küld nekem 100 kötetet. Később ozsonna után jön Marika és Laci lóháton, a lovakat hazaküldik és kocsin mennek Marthával haza.

³⁸⁵ Dömötör György kisvárdai plébános 1910-1916.

³⁸⁶ A szó közepénél új lapot kell kezdeni, így a lapnyitó keltezés a szó közepébe kerül.

5

Csendes nap, Emmyt ápoljuk. Bob festi a lovakat [és lovagol Picin³⁸⁷] a gyümölcsösben.

6

Bob lovagol a tarkán, aztán fest a gyümölcsösben. Kutyáim [?] rárohannak Irmára, ki megijed. Sétálunk a kertben.

7

Bobbal Várdába a tarkán komissziózni, a leégett templomot fedik. D.u. jön Laci és Marika lóháton, szcénák Emmyvel, cselédekkel, az ozsonnára várunk [?].

8

Bob festi a paeoniát³⁸⁸, szegény Pici rosszul van, szép este.

9

Detto —————³⁸⁹, gyönyörű a kert.

Bob lovagol a tarkán Gyulaházára.

10

Bobbal gyalog a templomba. Elsa telefonál, hogy jön. Ozsonnát készíték, végre jönnek, Elsa, Erzsébet és [?]. Kedvesek kellemesek, de ozsonnánál Elsa beszéli, hogy írt neki ~~Olegai Viktor~~³⁹⁰, be akar furakodni, hogy nem lehet szabadulni ezektől a kellemetlen kísérletektől.

11

Esik, fűj, Bob lovagol a tarkán. Emmyvel bemegyek a kórházba, az igen kitűnő doktor leveszi a kötést és újat tesz. Kommissziózni a városba. Magdi jön próbálni a vászonruhát. A bíróhoz, kérdezni a lovak miatt.

12

Ló asszentáció³⁹¹ Ajakon, a tarkát beírják a málha osztályba. Magdi próbál, a szakácsné elmegy Várdába.

13

Bob fest, a szakácsnéval nagy [?] a tej miatt, sok dolog, a kert szép.

---

³⁸⁷ Utólagos betoldás

³⁸⁸ bazsarózsa

³⁸⁹ Az ismétlődő jel vélhetően az előző napi bazsarózsa-festésre vonatkozik.

³⁹⁰ Az általában alkalmazott egyszerű áthúzás helyett itt a név többször át van satírozva.

³⁹¹ lovak sorozása

14

Bob Picin a kereszthez. Magdi próbál. D.u. jön Dénes.

15

A tarkán Bobbal Várdába. Kis kommissiók, sok ismerős, –

16

Bob lovagol a Picin a kertbe, citromfákat ültetnek át. Szcéna a szakácsnéval.

17

Bobbal gyalog a templomba, a fenyvesen át haza.

18

Takarítás, rendezés. Iska³⁹² sürgőnye, hogy holnap jön komornával.

19

Bobbal a tarkán Várdába komisszózni, a templomba etc. Este jön Iska a komornával Várdából. Megvékonyult, víg és mulatságos, egyik anekdota a másik után etc.

20

Egész nap Iskával, este séta a Hunyoroson.

21

Bobbal gyalog a templomba (Iska komornája is jön) hosszú processzió etc. este a fenyvesbe.

22

A tarkán Bobbal, Iskával Várdába kommissiózni. Veszünk banánt, hagymát, csokoládét stb. olcsó vásznat, este séta. A Hintós-hegyre, mesélem neki Anartes vára történetét³⁹³ (vagy meséjét).

23

Iska elutazik, Elsa hí a telefonhoz.

24

Bobbal gyalog misére. D.u. jön Elsa, Erzsébet új, gyönyörű autójukkal. Isten őrizze őket! Mégis mennyivel szebb egy szép kocsi lovakkal! Posztóczky Liza is velük. Mama [?]-nál, vagyunk, egyszerre egy sohse hallott zörej az égből, ágyúlövés, menydörgés, nagy explozió-

---

³⁹² Teleki Sándorné Kende Júlia (1867-1937), Szikra néven író, Czóbel jó barátnője

³⁹³ vö. Czóbel: Anartes vára = Szabolcs-Szatmári Szemle 1977/1. 116-119.

szerű, de mégis más, hosszan tart s elhallgat, felhő sincs az égen, mindenki kiszalad beszélnek hogy földrengés, repülőgép etc., de senki sem tudja mi.

25

Bob festi a veres gesztenyét a tó mellett, beszéljük Anicát, ki vízbe ölte magát die [?]. Kaszálják a kertet.

26

Bob lovagol a tarkán, kaszálnak, gyűjtenek, este mi is gyűjtünk.

27

Kaszálnak, jön reggel Okolicsányiné és Anna. Körüljárjuk a keret, persze keveréke a conservatio érzés [?] és a destructive Roussean ideákból.

D.u. Várdába komissiózni, későn haza.

28

Névnapom. Emmy reggel gratulál, szép virágok, szép ajándékokkal. Bobtól is kedves ajándékok, délben champagnert iszunk. Ömlik az eső, az öreg Gubást temetik. A kutyát becsuktam a kamrába, megeszi a vajat. Rossz kedvem van.

29

Várdába a nagy lovakkal kovácshoz, zabért, fáért. Az úton fehér lepkék milliói. A bíróné korporsót visz az öccsének, körölte repülnek a fehér lepkék.

30

Sütés-főzés, a pünkösdi kalács sült.

31

Pünkösdi! Jöjj el szent lélek Isten! Ajakra Bobbal a templomba.

Június

1

Isten áld meg Júniust nekem és Bobikámnak. Mise a kápolnában, Bobba[1] ott vagyok, Trázi tisztelendő úr itt ebédre. Pakolás.

2

Elindulunk a tarkával 1 után, roppant megy, ozsonnára ott vagyunk Mándokon, a templom mellett diadalkapu fenyőgallyakból. Elsával a templomba, szőnyegekkel minden díszítve,

nagy sürgés-forgás, várják az érseket. Később érkezik Miri, vele, Répászkyval a korcsma udvarára, ott asszonyok, gyerekek cserkoszorúkat fonnak.

3

Délig rendezkedés. D.u. Miri elmegy autóval, Elsa, Erzsébet kísérik Tuzsérba. Horn és Balázs lobogós ingbe-gatyába „Bácsin” és Nénin próbálják a zászlót vinni, készülnek a bandériumba. Elsa visszajön, hozza Posztóczky Lizát. Ozsonnánál már várjuk a püspököt, tréfából szétszaladunk, ha kocsit hallunk. Felöltözünk, megyünk a kertbe, a templomba. Nagy világítás, ornátusok, jön Pethő³⁹⁴ s a többi papok, harangoznak, jön néhány zsandár, a bandérium, vagy 25 csikós, végre az érsek bemegy a templomba mi fel, és várjuk. [?] előáll autójával, az egész udvar benzinszagú, végre jön az érsek, igen kedves [?], igazi Szmrecsányi,³⁹⁵ kissé Mefisztó arc. Később a kanonokok, [?], a titkára, Kristóf, a nyíregyházi prépost, Énekes János, kellemes, hosszú este. Mondják, hogy Ajakon is lesz bérmlás, az érsek maga mondja, mert felírtak hozzá, hogy sátoros cigányok veszik körül őket, ők nem mehetnek a templomba oly mesze, mint Litke, s ezek a lázongó, akaratos parasztok, kiviszik, hogy az érsek eljön nekik Ajakra!

4

Már reggel nagy mozgás, jön Zoárd³⁹⁶ autóval, fehér ruhás lányok jönnek, majd tűzoltók a baldachint viszik, Zoárd, Liptay,³⁹⁷ Somlyódi s még egy szolgabíró. A nép mindenütt letérdel, ahol a szép menet elmegy. Püspöki mise, utána mindjárt a bérmlás, előbb a templomban, majd kint. Gyönyörű ceremónia, a fehér palástos és süveges érsek, a lila ruhás kanonok és prépostok, az ájtatos nép. Fent a tornyon leng az egyházi zászló sárga-fehéren. Nagy ebéd, sok papok. Az érsek felköszönti Elsát.³⁹⁸ A kertben járunk körül az érsekkel és kíséretével, este megint nagy vacsora. Dömötör Bobot persuadálja, hogy ne igyék bort.

5

Reggel korán mise (Dömötör és Pethő). Dömötörnek gyónunk, Liza és én áldozunk, visszajövet nagy búcsúzás az érsektől. 5 lovon viszi Liptay az érseket, a többiek, a kanonok esperest, egyszerre jön telefonhír, hogy nincs a püspök pakkja, nem lehet bérmlni, lótas-futás, végre megmondja valaki hogy ott van egy szekéren. D.u. Elsa és Liza autón elmennek Tuzsérba.

---

³⁹⁴ Petheő József, mándoki, majd kisvárdai (1906-1936) plébános

³⁹⁵ Szmrecsányi Lajos, dr. egri érsek (1851-1943)

³⁹⁶ Odescalchi Jenő Zoárd, herceg (1876/1878- 1917)

³⁹⁷ Liptay Béla, báró, a kisvárdai kerület országgyűlési képviselője

³⁹⁸ Utólagos betoldás

Erzsébet, Bob és én együtt sétálunk a kertben, aztán együtt vacsorázunk (Bob esőben lovagol a tarkán, én szakadó esőben megyek a boltokba).

6

Liza elemegy, Bob és Erzsébet festik a lovakat, este séta a kertben. Bob lovagol a tarkán.

7

Korai mise Szt. Háromság vasárnapja. Bob, Erzsébet festenek. D.u. kocsizás az erdőbe, Elsa és Erzsébet, Bob Répászkyval, a kutyák mind velünk. Ozsonna a Katonás-hegyen, gyalog haza.

8

Születésnapom. Istenem, áldd meg ezt az évemet! Hála a többi évekért. Bobbal a misébe, gyónok, áldozok. Fest Bob, majd Erzsébet. Kedves ajándékokat Elsától, Erzsébettől. Bob reggel virágokkal, ajándékokkal ébreszt, cserebogarakat³⁹⁹ hoz. Emmytől ajándék. Pálma⁴⁰⁰ és Miri lóháton, Bob lovagol a tarkán.

9

Korán megyek a templomba, soká kell várni. Áldozok. 2 gyereket keresztelnek. Bob fest. D.u. jön Renée, Renéecsi, Horváth Feri,⁴⁰¹ később az Odescalchi-gyerekek teniszeznek, nagy ozsonna.

10

Misére. Bob, Erzsébet festenek. D.u. Elsa, Erzsébet autón, Bob és én kocsin Tuzsérba. Lóri szellemes mint mindig. Margit [?] érdekes, Palma nagyon szépül! Igen disztíngvált. Későn haza, este Elsa sétál Répászkyval s a sötét kertben Esztit találják a zsandárral, nagy izgalom, ijedelem különös hangulat.

11/VII Mándok 1914

Úrnapja, szép mise, a processziónál egész közel fenyegető zivatar, csak csoda tartja vissza. d.u. Bob a tarkán Erzsébet [?]-on mennek lovagolni Pálma elébe nagy „déconssi” lehetett mindenki másfelé megy, de szerencsésen hazajönnek. Elsa, Répászky és én sétálunk a komorói úton, gyönyörű szivárvány.

---

³⁹⁹ Másutt is említi, hogy játszanak a cserebogarakkal (pl. 1913. május 14.)

⁴⁰⁰ Lónyay Pálma (1880-1967), Odescalchi Jenő Zoárd felesége, Tuzséron élnek

⁴⁰¹ Horváth báró és családtagjai Papról, régi jó barátságot ápoltak az anacsiakkal.

Festés, estefelé Bobbal a komorói alléban szép séta.

Festés, fürdök, az Elsa fürdőjében, d.u. Répászky s Elsával kikocsizunk a Luka-szögbe, töltést csinálnak az árvíz ellen, félős, hogy lovaglásnál rossz lesz ősszel. Bob lovagol a tarkán.

Mise, Bob fest, én megyek haza Anarcsra vasúttal, Emmyt hála Istennek jól találom, 3 galamb az udvaron, Picihez megyek, este jön egy szekér Vay Pistától, ez nyugtalanít. Mondják hogy a kocsiszínben háljon. Emmy bekísér Várdába, a Thuzséri állomáson vár Bob de nem tudok kiszállni, mert egy tehervonat előttem áll, végre a két vonat közt vagyok. Nagy kiabálás, hogy egy kocsi kigyulladt, a kocsin se tudok továbbmenni, mert a sorompó le van zárva. Itt Elsa vár igen kedvesen, a ház csendes, bár az assent kommissió⁴⁰² néhány tisztje itt van bequártélyozva, de ezek Répászkynál esznek.

Gyalog az állomásra Bobbal szép meleg napon via Namény Baktára. 2 fogat vár, egyikre felülünk, másik Jósá doktort⁴⁰⁴ hozza ki. A múltkor hullott meteorból hoz egy nagy követ, s beszél ősmagyar sírokról, hogy a ~~gaz~~ szegények „feltorozták” lovaikat s csak a csontját temették el a hőssel, de a gazdagok eleven! lovat temettek el, mert a lovak lábai összekötve s a koponya helyzetéből látszik, hogy levegőt keresve nyújtotta a nyakát a szerencsétlen állat. Higyjünk [sic!] az igazságban s reméljük, hogy ezen kegyetlen majmok – őseink – most valamely lélekvándorlási phasisban igavonó marhák. ____ Géza jó kedvű és kedves, csak orra igen meg van dagadva. Martha végtelen kedves. Kellemes pár órát töltünk e remek régi kastélyban, hogy talán egy új szék sincs – unberufen évtizedek óta. Jó ebéd champagne-i és 1839-i bakator.⁴⁰⁵ Vasúton haza, Martha kísér az állomásig. Naményba[n] 1 óra várás, pipacsot szedünk a mezőn- 7-kor érünk ide. Kedves, csendes este.

⁴⁰² sorozóbizottság

⁴⁰³ MARGÓCSY 1988 közöl részleteket az OSZK Fond 30/5. jelzet alatt található 1914-es naplóból. Az első ilyen bejegyzés az 1914. június 15-i nap, továbbiak: június 24-25., 28-30., július 1., 7., 11., 25-27., 31., augusztus 1., 3-5., 13., szeptember 1., november 1. A közlés csak részleteket tartalmaz (ezt nem jelöli), gyakran szabadon egészíti ki az olvashatatlan vagy kevésbé koherens részeket.

⁴⁰⁴ Jósá András (1834-1918) régész, orvos, antropológus

⁴⁰⁵ régi magyar bortermő szőlőfajta

Reggel beszélük, hogy az igás kocsis eltörte karját, mert egy autótól megriadtak a lovak. Szép nap. d.u. Elsa, Erzsébet autóval Thuzséra, én magam kocsin. Lóri zongorázik, a kisleány is, a gyerekek táncolnak. Bob lovagol a tarkán Komoróra.

Elsa Erzsébet autón Répászkyval Szaláncra, Bob és én vasúton megérkezünk. István⁴⁰⁶ fogad, elvisz a rózsákat megnézni. Elsáék még nincsenek itt, kissé nyugtalan vagyok. Végre trombitál az autó, megjönnek, átöltözés, vacsora, utána orgonazene,⁴⁰⁷ gyönyörű, Parsifal [?] Vas eloltja a lámpákat (Vasné is ott van.) Későn megyünk aludni. Szép, kedves úri ház, minden a régi, rendes, az 1 év előtt ott hagyott hálóinget visszahozzák.

Reggel séta, István, [?], Répászky, Vas, Bob és én, s Lencz [?] páter a vízvezetékhez gyönyörű réteken gyümölcsös erdős helyeken István Répászky lemennek a kútba, visszajövet találkozzunk Elsa, Erzsébettel. István tartóztat, ne menjünk el. D.u. célbalövés, Elsával elmegyünk Vasnéhoz a villába, néhány szép portrait Vasnétól, Csányi Gizellától, visszaöltözködés zene. Vasék ismét itt, de korábban mennek el még szép zene.

Elsáék autón el, István egy darabon velük, de hazajön elbúcsúzni. Vas és Bob és én a vasútra. Újhelyben 1 óra várás, Csapon a szép új indóházban detto, ide érkezve gyalog jövünk a kastélyba, a kofferért küldünk. Elsa, Erzsébet, Répászky autón. Késő haza, hívják Bobot Pácimba,⁴⁰⁸ Istvánt tanítani.

Bob festi Amérét Elsa Répászky mappát ragasztanak, esik. Erzsébet, Elsa, Bob a tarkán lovagolnak Bezdéd felé, én megyek gyalog jó darabon, későn haza.

Mise, Bob fest, zivataros idő, Erzsébet, Bobbal nagy séta este a komorói úton az erdőbe, visszajövet találjuk Elsát, Erzsébetet.

⁴⁰⁶ gr. Forgách István (1854-1916), az utolsó szalánci nagybirtokos, aki a kastélyban élt

⁴⁰⁷ Forgách gróf kiváló orgonista volt, aki külföldön is játszott, 1912-ben hozatott Németországból egy nagy, sípos orgonát. A társaság valószínűleg ezt hallgathatta 1914-ben.

⁴⁰⁸ a Sennyeyek kastélyába

Gyászmise, szegény kedves László⁴⁰⁹ halála napja. Kimegyünk 2 kocsin sírjához, 4 gyönyörű koszorú, nagy meleg. D.u. pakolás este jön Zoárd autón, dicsekszik, hogy 2 millió jövedelme lesz almából, hogy a szőlőt legjobb legeltetni, hogy minden kínos, mi régi, minden hasznos mi új etc. Este még egy kevés séta a kertben. Erzsébettel beszélünk a csillagokról és a különböző hypothesisokról.

Elsa, Erzsébet, Répászky (persze késve) elutaznak autón Bécsbe, mi a tarkával haza, délben érkezünk, Emmyvel beszélgetünk, a kertbe[n] az udvaron.

Emmy pakol Jeruzsálembe, most már igen sajnálom, hogy nem megyek vele, kipakolok.

Sok dolog, befőzés etc. Este Emmyt elkísérem Bobbal az állomásra, Anarcsról Várdába vasúton vele. Bob még bemegy a városba, de indulásig visszajön. Elbúcsúzunk Emmytől. Isten őrizze és vezérelje! szerencsésen ismét hazáig. Bobbal gyalog haza. Későn érkezünk. Tomcsák elénkbe ment az állomásra, üresen jön haza.

Sok dolog, kéményseprő. Az üveg kasznit elállítani, mert félős, hogy beomlik az ebédlői plafon, kamara etc. Elsától hír, hogy igen lassan utaznak. D.u. pihennék, de jön Renée, Renéecsi és Fel... ?⁴¹⁰ nevelőné, soká maradnak, elég kellemes, de fáradtságos.

4 óra előtt felkelt a kertész gabonát, [?]-t visznek a malomba Bob lovagol a tarkán. Megyek a Hornyosra tanyasi kapásokhoz, gyönyörű nap.

Mise itten, Pálma ígérkezik telefonon, tisztelendő és a tanító itt ebédre, alig mentek el, ozsonnához készítek, jön Józsi mondja: hogy baj van, a trónörökös és a feleségét agyonlőtték Sarajevóban, megyek a postára kérdezni. Mariska mondja, csakugyan telefon hír jött, még nem hivatalosan ugyan, de igaz a rémtett. Előbb bombával akarták autójukat felrobbantani, az elgurult, csak a másik autó alatt robbant, megsebesített egy alezredest. Ferenc Ferdinánd még

---

⁴⁰⁹ Forgách László

⁴¹⁰ A névnek csak az első három betűjét (Fel) [?] írja ki, utána kérdőjel.

felment nejével a polgármester üdvözlését fogadni, de felháborodva mondta, hogy hallatlan, ha látogatóba jön, bombával fogadni. Ismét autóba ülnek, ekkor egy 8 éves gimnazista lelövi őket. Ferenc Ferdinánd és neje egymásra borulva meghalnak, szerbek véres gáztette. – Cseresznyeszedés Anarcson.

29

A templomba a tarkával (Bob reggel kicsit megy Picin) d.u. nagy felhőszakadás, alig múlt el, jön Pálma 2 szép kis lóval. Kedves fehér jelenség szőke hajával, igen distinguált, későn megy el⁴¹¹ meggyet hoznak.

30

Befőzés, sok munka.

Július

1 *Julius* Isten áldd meg Juliust nekem és Bobikámnak! Oltalmazd éltünket, országunkat, Emmyt Elsát útjaikon! Bob lovagol a tarkán, befőzés, süteményt készítek. Halmi jön.

2

Bob lovagol Picin, vele megyek az érett kalászosok között a Hunyorosra, gyönyörű séta, Befőzés szép nap. Emmy is a tenger[?].

3

A nagy lovakon Bobbal Várdába contokat fizetni kommissiózni. Sok fekete zászló Ferenc Ferdinándért.

4

Bob lovagol a tarkán, befőzés és böjt, este Bob festi a Hunyorost.

5

Bobbal a tarkán a templomba, visszafelé beszállunk a szőlőbe, úgy haza, meggyet, cseresznyét nézek. ~~Este bob fes~~

6

Várdába a nagy lovakon. Bob lovagol a tarkán, reggeli itt, este a Hunyoroson fent, gyalog jövök haza Várdából roppant hőségben.

---

⁴¹¹ hosszabb kihagyás a kéziratban

Megbontja Batta az ebédlőt. Bobbal vasúton Baktára, Elekes tanár jön elébünk a két szép de-
resen. A ház előtt Géza, majd jön Bertha. Kedves jó nap, ozsonna után Bertha elkísér az állo-
másra a [?]-ön keresztül, igazi nyíri, aratási hangulat. Itthon kőműves munka. Bob a Hunyoro-
son fest.

Bob lovagol a tarkán. Diót főzök, mézelek, Batta dolgozik B. Jancsi is. Igen munkás nap.

Bob lovagol Picin, munkás nap. Bob festi a Dienes majort.

Építkezés. Szobámból leszedem a képeket. Befőzés. Éjjel tűz a Dienes majorban, ijedség,
odamegyünk Bobbal.

Bob lovagol a tarkán. Barackbefőzés, építkezés, igen dolgos nap. Emmy ír Alexandriából.
Egy szegény kis verebet ápolok, mit a macska fogott.

A templomba a nagy lovakon, vissza félig gyalog, szidjuk a zsidó kocsissát [sic!], mely egy
szegény kis szürke lovat vergel⁴¹² egy nagy gereblyében⁴¹³ az izzó lápon. Csendes délután,
barack eladás.

Pakolás, megyünk a tarkával Mándokra, a legnagyobb hőségben, mindenütt légyraj. Külön
ebédet kapunk. Itt Elza, Erzsébet, Liza és Répászky, később jön István, Gorcy, Bidló, Lenz.
Egész késő S. Gábor, még később aztán B. Kázmér és Illy. Illy igen festői race – arc és alak,
vacsora után elutaznak a sötétbe.

Az urak kimennek reggel a Tiszára. Misére, gyónok, áldozok. 11-kor kocsikon kimegyünk a
Tiszáig, a nagy forráságban ott állunk, várjuk a halászatot. Bob, Erzsébet festenek. Végre jön
3 csolnak, az elsőben István, Gorcy, Sz. Gábor. István kiszáll. Vele és Lenzcel megyünk a
kocsiig, Erzsébettel kocsin, Bob, István és Lenzcel gyalog a halásztanyáig, ott nagyszerű

---

⁴¹² sebesen hajt (MTsz)

⁴¹³ lógereblye: lóval vontatott, rendszerint hosszú, ívelt fogakkal fölszerelt nagy gereblye (Ész)

ebéd, sült hal stb. Nézzük d.u. a halászatot, Erzsébet csolnakázik, a zivatar elől menekülünk a gunyhóba, de nem jön. Jól sikerült az egész nap. Gábor ebédétől [sic] elutazik.

15

Misére, áldozok, ruhapróbálás. 11-kor mind megyünk kocsikon a vadászházig, ott ebéd és alvás, céllövés, gyümölcszedés. Kedves László emléke mindenütt, István egész szomorú.

16

Mise, István elutazik Gorcy és Lenzcel. Nem búcsúzhatok, mert Meissné próbál, igen boszszant. Szécsényi [sic!] György⁴¹⁴ érkezik, vele discourálás majdnem estig. Udvarol Erzsébetnek, unalmasan, unottan. Este Katonás-hegy.⁴¹⁵

17

Bob lovagol Széchényivel (este), mi kocsin az alaphegyre, ott ozsonna. Gemütlich⁴¹⁶ kellemes, Bob hátramarad, mi gondoljuk, hogy György eltévedt, de már otthon van.

18

A tarkával megyünk haza, én hajtok, igen kellemes.

19

Ajakra misérea nagy lovakkal. Almavásár. Friedländer lovát ápoljuk, rettentő állapotban van.

20

Befőzés, sok dolog. Batta meszel. Bob lovagol Picin.

21

detto detto. Bob festi a Dienes majort, éjszaka tűz van ott.

22

A kályhás az ebédlőben dolgozik 3 gyerekével, jól meghúz az árban, befőzők, dolgozok. Bob festi a majort és a postás lovat.

23

Batta végezu. Bob lovagol Picin. Később festi a postás lovat a ház előtt ismét, este egy hallatlan vihar szórja a porfelleget, nem lehet látni, sok fát tördel.

24

Bob lovagol a tarkán, sok dolog.

---

⁴¹⁴ Széchényi György (1889-1938) politikus, országgyűlési képviselő

⁴¹⁵ utólagos betoldás

⁴¹⁶ otthonosan

Nagy nap, de nem tudunk semmit, este 6-kor kiültünk, Giesl⁴¹⁷ elhagyja Belgrádot, ezzel a háború megkezdődött.⁴¹⁸

A templomba. Haza jövet mondja a kertész, hogy kitört a háború, du. azonnal megyünk a tarkával Mándokra, ott hagyjuk. Bob, Tomcsák s én a vasúton haza, Várdából gyalog. Itthon mondják, nincs a Bonny, én dühbe[n] leszamarazom Jóskát, ez megaprehendál, elmegy. Késő lefekvés.

Józsi elment Mándokra a Bonnyt keresni, nem akar feljönni (Bob lovagol Picin), végre beszéllek Józsival, hogy sokkal komolyabb az idő, semhogy ilyen ostobaságokkal foglalkozunk. D.e. Várdába, ott nagy izgalom a katonák behívása miatt. Itt a bíró és a hites emberek 11-ig fel [sic] vannak.

Bobbal Várdába a bankba, nyugodtabb a hangulat, semmit se tudnak [v. tudunk].

Dolog itthon. bob Picin lovagol.

Festés stb., sok dolog. Nénivel veszekedés a földre ejtett Strüdlí⁴¹⁹ miatt. Almaszedés.

Ajakra küldök almát, Bob Picin lovagol a kereszthez, én elébe megyek. Bob fest, Józsi tartja neki Bonnyt. Este almát szedünk és adunk el. Este a teraszon vacsora, egyszerre hangos dobzó-futkosás. Megvan az általános mozgósítás, még későn postára, telefonon mondja a szolgabíró, hogy élve vagy halva elő kell keríteni a tarkát, nyugtalan éjszaka.

⁴¹⁷ br. Wladimir Giesl von Gieslingen (1860-1936) belgrádi osztrák–magyar követ

⁴¹⁸ Ausztria-Magyarország hivatalosan csak 1914. július 28-án üzen hadat Szerbiának, de mivel Giesl a Monarchia 10 pontos követelésjegyzékére érkezett választ nem találta kielégítőnek, megszakította az államközi viszonyt. Ez expressis verbis nem tekinthető hadüzenetnek, ám a szerb válasz és a kölcsönös mozgósítások hatására 25-26-án már mindenki háborúnak tekintette a kialakult állapotot. (HAJDU, Tibor és POLLMANN, Ferenc. *A régi Magyarország utolsó háborúja, 1914-1918*. Budapest: Osiris, 2014.

⁴¹⁹ valószínűleg rétes (a Strudel-ből)

Augusztus

Iső augusztus

Isten áldd meg augusztust nekem és Bobikámnak, és az egész magyarságnak! 4-kor reggel felkelek, fogatok, s 5 előtt már kocsin vagyunk. Bobbal megyünk Mándokra, hűvös szeles reggel. 7-kor érünk oda, minden üres, a ház becsukva, 2 kocsis, 2 inas, kertész is pár, mind elmennek, éppen jönnek a lovakért, megy a 4 kocsi, ló, Hutschenreiter, a gazdasszony, a szakácsné, mindenki sír. Mándok, Várda, Anarcs könnyben, az állomásokon tenger nép: a behívottak és kísérőik. Bob a tarkán jön haza, én utána kocsin. Itthon jelentem a bírónak, hogy elhoztam a tarkát mondja, hogy még (unberufen) nincs behíva. Búcsúzni jönnek Varga, Kántor stb. Nagy izgalom és nagy fáradtság a falun. Azt beszélnek, hogy a muszka 16 hadtestet mozgósított a mi határainkra. Isten őrizzen!

2

A templomba gyalog, d.u. pihenés.

3

Várdába, bevásárlás etc. D.u. jön Zsigmond Argentínából, mondja, hogy vissza megy a hadsereghez, de nem tudom, komoly szándéka-e? Mert húzza a dolgot. Hamar elmegy.

4

Takarítás etc., jön Emmy sürgőnye. Megyek elébe Várdába, sok csőcselék, különösen aszszonynép. Kellemetlenül néznek a váróterembe[n]. A főnök elkergeti őket, végre jön a vonat. Emmy hála Istennek jó egészségben hazajön, hoz nekem szép bethlehemi ruhát, heluáni gyöngyöt, cairói táskát, názáreti [?] csipkét. Sok érdekest beszél, élvezte útját. Pestről már csak nehezen érkezett, sőt Triesztből is. Kipakolás etc.

5

Bob lovagol a tarkán, Kárász előtt egy vasvillás ember feltartóztatja. Később kisül, hogy egy, vagyis sok francia autóra lesnek, melyek, állítólag francia pénzt visznek a muszkának. A falukon drótköteleket húznak, barrikádokat csinálnak stb. Emmyvel megyünk a kisállomásra, valószínűleg az utolsó vonat megy Anarcsról, mert a vicinálisokat beszüntetik.

6

Bob lovagol a Picin. Vak izgalom. D.u. Várdába, Emmy, Bobbal kommi[sszióznak] (ők haza jövet igen megáznak).

7

Bob beteg – este mégis megyünk Gyulaháza felé a kereszthez. Szép nyugalom, gazdagság a mezőkön, a földeken, s nem tudjuk, mi történik délen, éjszakon. Európa fegyverben – vak izgalom.

8

Bob beteg. Hírlik, hogy katonaság jön, de csak a minisztériumtól kérdezik, nem kell e munkás, mert a népfelkelőkből küldenek. Dienes jön át, correct és pontos, mint egy számológép. Emmy, Bob és én megyünk Várdára az állomásra. Renée ott, Horváth Ferivel, kis Renée és fia, búcsúznak mind Feritől, kit behívtak, igen szomorúak. Katonai vonat, mennek a huszárok, lovak fejei néznek ki a vagonokból, a huszárok parádében, a közönség visz nekik almát, sört stb. Mennek, mint ők mondják, muszkát verni. *A mozdony és a kupék napraforgókkal díszítve. Ismét jön egy vonat, ezen még civilbe[n] vannak a katonák. Renée elbúcsúzik Feritől, jön Zsigmond, azt mondja, hogy besoroztatta magát. Velünk kijön, a posta előtt sürgöny, hogy László a családjánál marad, ügyes, mint mindig.

9

Kellemetlen, szeles nap. Bob beteg, mégis elmegy gyalog a templomba, én Emmyvel és Zsiggel utána. D.u. jön Kardos bemutatni 2ik feleségét, lehet, kitűnő asszony, de Maricska után nekem senki se tetszene. Este Emmy elkíséri Zsig-et. Megy-e a harcba vagy vissza jön-e?

10

Bort húzok le, Bob igen gyenge, de Picin lovagol. Délbe[n] jön [?]-től levél, hogy a fiú mint önkéntes megy, Isten őrizze. Szegény Miri! A katonáknak viszünk a vonathoz almákat. Renée is ott van, hoz virágokat, süteményt, mind igen örülnek

11

Bob a tarkán lovagol. Nyugtalan idő, Várdába kommissiózni.

12

Mándokra készülünk, de nem megyünk, csak bepakolunk.

13

Igazolvánnyal megyünk Várdába. Emmy is elkísér a kis állomásig, ő ott marad, mi tovább Mándokra. Az egész házban semmi férfi cseléd nincs, helyette Eszti szolgál fel – nagyon előrehaladt állapotban. A [?] elhagyva, minden ezüst eltéve, az ebédlőből lesz kórház, a szalonban eszünk. D.u. Elza, Bob, én és a Répászky gyerekek megyünk Thuzsérba. Elza visz virágokat és pogácsát a katonáknak, de nem huszárok csak stejer vadászok, azért nem adja szegé-

nyeknek, csak virágokat osztogatunk lelkesülten vannak ezek is, 2 katona lemarad amikor a vonat indul. Pálma [olvashatatlan betoldás]

14

1914 Mándok. Ebédre ott maradunk. D.u. indulunk haza, szép kocsizás, nyugodtan jövünk és az átjárónál ismét látunk egy katona vontatót, a vásártéren több ezer ember, népfelkelők civilbe[n], kit munkára küldtek ki s most őrzik őket. Reggel misén gyónok, áldozok.

15

Ajakra a templomba, búcsú, gyónok, áldozok. Cesarovics salesi atya tartja a misét, ajaki parasztfiú, Rómában nevelkedett, olvasva mondja a misét.

16

Mise a kápolnában, tisztelendő és a tanító ebédre itt.

17

Bob lovagol a tarkán, Emmy rosszul van. D.u. Bobbal Várdába a katona vonathoz. görzi jagek jönnek, velük 2 kutya (leveleket visznek, erre vannak kitanítva, egyiknek, mint mondják, anyja egy farkas, még egy gyönyörű Bernhardiner kutya is megy velük. Ezek a katonák is vígan láttak, egy szép kis hadnagy bonbonnal kínál, egy igen distingvált dáma beszél velük. Várdába kommissiózni, a vásártéren még mindig a lengyelek. Azt mondják a muszka gránicról⁴²⁰ valók, s elhozták, mert nem bíznak bennük. Későn haza.

18

Ilona nap. Kis ajándékok Bobnak. Bob lovagol Picin a Hunyoroson, én gyalog utánuk.

19

Bob lovagol a tarkán. Paradicsomot főzök be. Emmy beteg.

20

Szent István nap, Bobbal a templomba a tarkán, előbb Strézsi [Trázsi] tisztelendő úr mond misét, majd Cesarovics salesi atya. A háborúról folyton izgató hírek, Kertész Jancsi haza jött búcsúzni, megy önkéntesnek.

21

Bob Picin elmegy naprafogót festeni a Hintós-hegyhez, én gyalog utána, olvasunk csendben. Délben napfogyatkozás, csak ne nekünk borulna el az ég! Senkinek se kívánom vesztét, de

---

⁴²⁰ határ

csak minket ne érne baj! Kertészék udvarán hallom, hogy a pápa beteg, majd hogy meghalt.⁴²¹
Isten nyugtassa a drága lelket, s adjon neki méltó utódot.

22

Bob a tarkán lovagol, aztán fest, én takarítok. Jön Zsigmond civilbe[n], nem akar a kaszárnyába bémenni, aligha viszik el, ha így kihúzza magát. Szegénynek, mondjuk, hogy menjen el, düster⁴²² és szerencsétlen. Végre elmegy, Emmy elkíséri.

23

Templomba a tarkán. Cesarovics és Strázsi tisztelendő urak mondják a misét. Nyomott hangulat.

24

Bob lovagol Picin, aztán fest libákat a kertész udvarba[n]. Fedik a pajtánkat.

25

Bob lovagol a tarkán. almát küldünk Ajakra gabonáért.

26

Bob Picin, fest libákat a kertész udvarán. D.u. megyünk Várdába, a katonáknak viszünk almát, sárgadinnyét, jön a temesvári 7-es regiment, kik már Szerbiában tűzben voltak. Egy egész gyerek fiú is velük, vígan int a zászlóval. Be a városba kommissiózni, vissza a vasútra, várjuk Zsigmondot. 3 [?] óráig nem jön, ott dringend sürgöny, hogy anyja jöjjön ki 4-kor hajnalba[n]. Emmy elmegy még éjjel, persze nem jön. ____ [27]⁴²³Almával ajakra. D.u. beszélnek, hogy a tuzséri almát is ide hozzák. Milyen büszkén beszélt a herceg, hogy az ő Geschäftje nem üthet vakot⁴²⁴ – s íme! Hogy a gyümölcs mindig fog teremni, s hogy piaca mindig van, de a háború nem volt számításba véve.

28

Bob Picin megy festeni napraforgókat, mi is kimegyünk Emmyvel. A szép napraforgós tengeri mezőn, a béke, a nyugalom képe, s alig hihető, hogy délen, nyugaton éjszakon öldöklő harc, ágyúdörgés, rohamok, öldöklés – halál. – Emmy bemegy Várdába, vígan jön haza, mondja, hogy örült lelkesedéssel mennek a pancsovaiak Szerbiából Galíciába, már voltak a tűzben s

---

⁴²¹ X. Piusz pápa (1903-1914)

⁴²² ném. komor

⁴²³ A 27-es napi dátum a sorok közé utólag lett betoldva, de kikövetkeztethető, hogy itt kezdődik az új nap.

⁴²⁴ Vakot ütni vkin: szégyenítve állni bosszút (Ballagi teljes sz) valószínűleg itt inkább a „vakot vet vkinek a kockája”=nincs szerencséje jelentésben használja (vö. Balázs József Attila, Kiss Gábor: Népies szólások, közmondások és életbölcsekségek enciklopédiája, Bp. : Tinta, 2020. 337.)

lelkesedéssel mennek újra oda. Újabb és újabb hőstettek minden nemű és nemzetségű ezrekben, mindenféle katonája a hadseregnek hősies, nagyszerű.

29

Bob lovagol a tarkán, Emmyvel megyek elébe a Hintós-hegyig.

30

Gyalog a templomba, Bob, én és Emmy. kicsi be a paphoz, beszélünk a pápaválasztásról⁴²⁵ etc.

31

Bob lovagol a tarkán, elébe megyünk Emmyvel. Este pedig mindhármunk keresztig, Karász felé.

Szeptember

1

Isten áldd meg szeptembert nekem és Bobikámnak. Őrizze hadseregünket.

Bob lovagol Picin, Tomcsák lába meggyulladt, mert az ács rálépett, megyünk be vele Várdába. 2 doktort keresünk, végre megmutatja a patikáriusnak, se ez egy szert ad reá. a bankba Déneshez, pénzt veszek ki, komossziósom. bobbal haza, nyomott hangulat.

2

Bob lovagol a tarkán, megyek Emmyvel elébe. Nagy szél, akertészek paszulyt hoznak hazaa Hunyorosból, kmegyek Etelkával az igás szekéren, karámos hajt, mert tomcsák nem jöhet a lába miatt. Az árokban ezer virág és igen sok nefelejcs. Haza jövet a sebesülteknek akarok kispárnákat varrni, de nem jutok hozzá, nincs cérna, a masina nem ját etc. Elviszem a párnákat varrni a postára. Jön Renée fiával lóháton, ozsonnához jön kis Renée egy lovas fogaton, beszélük, hogy roppant sok sebesültet láttak és sok muszka foglyot. Későn mennek el. Galíciában mocsarakban küzdenek.

3

Megyek Bob és Emmyvel gyalog Ajakra. Szegény Pius X. Este 2 keresztelő (a katafalk⁴²⁶ mellett), Mihály és Máriának hívják a 2 keresztelendő gyereket. Haza jövet beszélünk a jegyzővel, nem jó híreket mond, nehezen tartjuk magunkat, rémes a harc. A pincében dolgozom.

---

⁴²⁵ 1914. szeptember 3-án 11.30-kor hirdeti ki az első diakonus bíbornok a Szent Péter bazilika erkélyéről az új pápa nevét: XV. Benedek. (Görög Katolikus Szemle 1914. szeptember 13.)

4

Bob libákat fest, én tartom neki. Este a karaszi kereszthez.

5

Bob lovagol a tarkán, én elébe megyek, később Emmy is jön a Hintós-hegy alatt hallok 3 ágyúlövést, majd 2-t, majd ismét 3-at, 16ig, mások mondják, 21-ig. Felmegyünk a Hintós-hegyre, majd haza, a postára, a „lengyelek gyakorolnak”, mondják, mások ijednek hogy ellenség. Így van ez az izgalom most mindig. D.u. Emmy megy Ajakra, én utána, a kertész kísér egy darabon. A templom már zárva, egy öreg asszony jön velem, beszéli, hogy férje 100 évesnél több, vele megyek a hadi kitérőig. Ott az állomásfőnök hihetetlenül elfoglalva, telefon, telegráf, vonatok jelzése, ott a 3 tanító, az orosz pap, ki Munkácsról jött, aggódalmas híreket hoz. Jön egy üres vonat, rajta 2 sebesült jáger, az egyiket megismerem, nem régen láttam vígan a harcba menni egy katonavonaton.

6

Templomba mind, gyalog.

7

Bob lovagol a tarkán. A faluban a háborúról hol rémhírek, hol remény.

8

Kisasszony nap, mind a templomba gyalog.

9

Bob lovagol a tarkán.

10

A nagy lovakkal Bob és én Mándokra, a kastélyon vereskereszt zászló, a nagy ebédlőben, hol annyi víg lakoma, tánc, flirt volt, most kórház 8 ágygal várja a sebesülteket. Estefelé a szőlőbe a Tetenkére.

11

Maradunk Mándokon. Reggel misére. Este a Katonás-hegyre, megcsíp az úton 2 darázs. A hegyen ozsonna, egész sötét lesz, tüzet gyújtunk. Bob később jön, a kerülő elébe megy. Haza egész sötétbe[n], Elsa elektricus lámpája világít.

12

Misére, gyónok, áldozok. esik az eső, Elsa meg maraszt. Későn bobbal a boltba (a régi szövetkezet). Mándok tele katonákkal.

13

Haza indulunk elég szép időben. Várdán a sok lengyel már felöltözve. Kellner előtt várunk. Ebédre haza.

14

Almaszüret a szőlőben. Bob lovagol a tarkán. Már a 18 éves fiúkat is felkívánták Munkácsra, az inasunk Károly is megy, de visszaküldik.

15

Bob lovagol a tarkán, elébe megyünk Emmyvel a Hintós-hegyig. 3 lovast látok, megijedek, hogy nem ő-e, de nem Este ki a temetőbe, [?] halála napja.

16

Megyek a tarkán Várdába, a lengyelek már mind felöltözve, rettentő bűz a tábor körül. Weinberger beszéli, hogy fia Krakkóban. Háborúról van szó mindenütt.

17

Bob lovagol a tarkán. almaszüret. D.u. Bob és én Papra. Kellemes kocsizás. Renée nincs otthon, senki sem tudja, mikor jön. Férjét látogattta Miskolcon, de már várták haza. Csak a nevelőnő van otthon. Később Kardos, háborút beszélünk, elég korán haza.

18

Bob lovagol Picin, felbukik vele, hála Istennek semmi baj. Elébe megyek a karászi kereszting, de más úton jön. alamszüret.

19

Bob lovagol a tarkán. A padon almával, dióval, körtével dolgozom. Később a pincében húzok le bort, még a legutolsó szüretből. Este Bobbal a bíróhoz, a postára, ott beszélük, hogy orosz foglyokat hoznak a falukba elhelyezni. A vasúton a főnök mondja, hogy papiroson megnyílt az Anarcsi vonal, de azért járni nem lehet rajta. Kérdelem, miért fűtyül a vonat éjszaka is? Mondja, hogy tegnap pl. éjjel galíciai vasutasokat hoztak Karászba (menekülőket). Hát már annyi vonal lenne muszka kézen?? Esni kezd. Dörög, villámlik. Reggel Emmi beszéli, hogy zárdába akar menni.

Folytonos eső. Szegény katonák! Istenem csak legalább száraz lenne a fekhelyük! Várva várjuk a híreket, csak szegény gyönyörű Páris szorongatása, hogy miséret Amette bíboros érsek, hogy hozták Jeanne d'Arc szobrát harangzúgás általános imádság mellett, továbbá hogy győzött a mi osztrák magyar tüzérsegünk M.-nél. a postán beszélnek, hogy Dienes megy Terebesre a fia ezüstjét, értékdolgait biztonságba hozni.

Bob lovagol a tarkán, Emmy jön a postáról a hírrel, hogy ulánsok rukkolnak át a falun, megyek a bíróhoz, a bíróné mondja, hogy nem igaz, beszél azután, hogy legjobb honvéd ezredeink a németért küzdenek a franciák ellen, mikor magunknak annyira szükségünk van minden ezred, de minden emberre. Sok sebesültet látunk a vasútnál is, egy fiatal huszárt megkérdezzük Emmy, hol sebesült meg? Röviden felelt: Galíciában, löseb, de semmi mást nem mond, oly szép, hogy a legtöbb katona hallgat, semmit sem árul el. Az 1. osztályi vasút váróterem valószínűleg magazin, párnák, korsók, kenyerek, minden felhalmozva. Hordágyak, szekerek az állomáson. Előbb a szolgabíróknál kérünk igazolványt utazni, ad is, de egyszersmind mondja, hogy Kassa [?] vonal, valószínűleg porosz katonákat szállít, így nem lehet ott utazni. A templomban ott van Cesarovic, a parasztfiúból lett pap. A sekrestyében mondja: majd segít nekünk a német, „ha kitekerte a francia nyakát”. Szép mondat egy paptól, egy lépésre az oltári szentségtől!! A trafikban beszélnek, hogy a lengyel vasutasok mind árulók, hogy a lembergi állomásfőnök a pincében telefont tartott, onnan értesítette az oroszokat, hogy Munkácson kolera van etc. Egész Várdán a boltok zárva, zsidó ünnep, de vasárnap minden nyitva a háború miatt!, hiszen az csak keresztény ünnep, ez mégis erős! Egy katona beszél, hogy 21 nap volt tűzben! A golyó hullott, mint az eső, ő már azt hitte, nem is árt a golyó, akkor sebesült meg. Ebédre haza, szomorú, lehangoló benyomás.

Bob lovagol Picin. Diószüret a szőlőben, Emmyvel a Mária-képig. Hallunk fákat törni, lányok csavarnak ki jó magas, fiatal tölgyfákat, elszaladnak, én ott maradok, míg jön Károly és Danóné, hogy a lopott fát elvigyék. Haza, még sok dolog itthon, jön Zsigmond huszár őrmester ruhában. A szegény szép nagy emdeninidunkat Etelka megölte, mert beteg volt. Bob festi, felállítva dróttal.

Bob festi a liba fejét. D.u. a tarkávalbemegyünk Várdába, Bob és én gyalog, előre jön Zsig. és Emmy. Együtt mind be, néhány kommissió. Esteledik, világítják Várdát. A cukrásznál elegáns dragonyos tiszt.

Bob lovagol Picin, almát szedünk a padon, Ajakra küldjük gabonáért. Este a postára a pénzkezelőhöz, hogy beteg Vargánénak adnak-e segítyt, mivel férje hadba vonult. Onnan az állomásra, egy lokomotív szalad végig, kocsikért megy, az állomás mésszel desinficiálva kolera miatt, mert több helyen voltak kolera esetek.

Bob lovagol a tarkán. Egy katonával beszél, [?] – Batta Ilonka most a mi szakácsnénk, ropant megörül férjének. Comblövést kapott, de már egészen jól van, jól néz ki szürke egyenruhájában. Érdekes dolgokat beszél: milyen jó tűzértségünk, hogy elnémította a muszka ágyúkat, hogy feldobja a gránát a lovakat, sőt az ágyúkat is. Éjjel 11kor kapta a sebet, oda lőnek, hol az ellenség puskatüzét látják a sötétben. 3 nap, 3 éjjel harcoltak, éjjel csendesebben, négy óra körül, reggel hevesebben, dél felé lassul a tűz, majd újakezdik. Nem ettek semmit, csak, ha a mezőn egy káposztalevelet vagy torzsát találtak. Mikor megsebesült csúszva ment vagy vagy 1 kilométert, aztán ismét jött a muszka golyó, tovább csúszott végre a Sanitäts⁴²⁷ kocsikhoz. Aztán ezek elvitték egy helységbe, teát ígértek a sebesülteknek, ott volt 4000 szekér proviant,⁴²⁸ egyszerre hull a muszka schrapnell⁴²⁹ vad pánik támad, menekülnek a lovak, szekerek összezavarodnak, feldőlnek. Kávét, rizs, konzervek mind ki a földre. Tovább menekül, míg végre felveszi egy szekér. Bob fest libát.

Ebéd előtt Jancsi jön. Ijedelem, a muszka, jönnek a menekülők, nemcsak zsidók, de magyarok is. Pánik az udvaron, kisül, hogy költöztetnek egy ispánnét Vajáról nagy „ra”? [sic] D.u. Bobbal elindulunk Mándokra. Pici és a Tarka a szekérhez kötve, 3 kutyám egy zsákban, Istennem, csak a lovackáinkat el ne vinnék. Ha az embereknek még ezzel segíthetnénk! de hogy csak őket is feldobja az ágyúgolyó! Várdán hosszú menet, vagy 300 szekér (mondják élelmezés), sok elszáradt lengyel ló, sok tarka köztük. Hátha a mi tarkánk anyja is köztük van? s így látják egymást, hiszen ő is Lengyelországból jött, 100 és 100 szekér megy így az országúton

---

⁴²⁷ szanitéc

⁴²⁸ élelem

⁴²⁹ repeszgránát

Nyíregyháza felé, 3 tiszt taligában, mosolyognak a tarkára. Nyugtalanító hírek, hogy betört a muszka Magyarországra. Megérkezünk este, a tarkát és a Picit beteszik a régi gyönyörű ménistállóba. Virányiné megy éppen el, a sebesülteket látogatta, mert van 13 sebesült, éjjel jöttek pénteken, a házban jodoform szag.

27

Erzsébettel a sebesültekhez, elég vígak és jól [2x aláhúzva] vannak, nagyszerűen ellátva. Erzsébet 2 ápolónővel kötöz egy igen derék tizedes Berger [?] (osztrák katolikus) sok érdekest beszéltek, mind hősieen küzdött, a kisházban 3 magyar ezek is vígak jól érzik magukat. A templomban Pethő esperes gyönyörű beszédet mond a háború alkalmából, sok katona ott, zászlóval jönnek [utólag betoldva], a sebesültek közül is többen. Du. Elza, Erzsébet, Bob és én az állomásra, számtalan katona sok civilben köztük, már hetek óta itt vannak, egy őrnagy mondja, hogy nincs fegyverük – 500 ember és 40 puska! egy része a Mándokon álló vagonokban lakik, éppen vacsorára vannak commandírozva, sok köztük részeg, nem nagy disciplina látszik.

28

Misére. Korai ebéd után Elza, én és Répászky kocsin, Erzsébet Illyn, Bob a tarkán, megyünk a vadászházba, ott almaszüret, kis ozsonna, vissza esőben. Későn jövünk haza, még beme-gyünk a sebesültek vacsorájához, érdeklí őket bethlehemi ruhám, kellemes este.

29

Misére, a sebesültekhez. Elbúcsúzunk a tarkától és a Picitől. Oh, bárcsak viszontláthatnánk a kedveseket jó egészségben, jó kedvben. A köves útig csendben jövünk, de az állomás előtt hosszú menet, tüzérek Várda felé, nem tudunk haladni. Várdán kommissiók. A zsidók ide-oda szaladgálnak, itthon még nagyobb izgalom, mindenki fél és izgatja egymást. A muszkák több helyen betörtek Marmaros és Ungba, de mint mondják visszaverték őket? bár úgy lenne!

Október

1.

Isten áldd meg Octobert nekem és Bobikámnak. Adjon jó híreket a harctérről és oltalmazza országunkat! Halmival számolunk.

2

Megyek Várdába a bankba. Dienes roppan lebeszél az utazásról, mondja, hogy Magyarország nem nyerhet semmit, legfeljebb nem veszítünk, a legjobb esetben helyre áll a status quo. Boltokba, üvegeshez, az úton egy lengyel asszony fiakert keres, mondja, hogy beteg katonája van, soká vár mindenütt. A vasútnál kérdezősködöm a vonatok felől, mondják, hogy megy, de nagy nehézségekkel, egy vasutas kémkedve néz engem. Későn haza. Elmúlt az utazó kedvem.

Oct 1914 Anarcs [új lap tetején olykor megismétli az év és a hónap jelzését]

3

Bob akar libát festeni, de vihar jön. Mariska a postáról hozza László sürgönyét, hogy érkezik. Nemsokára meg is jön, civilbe[n], kopaszodó és rossz kedvű, természetesen lelkesül a poroszokért. Mondja, hogy a pápa nagyon hajlik a poroszok felé. Kellemetlen, nehéz levegő. Du. temetik a szegény menekült lengyelt, ki tüdőgyulladást kapott s itt meghalt. Dienessel beszélgetünk.

4

Nagy veszekedés a cselédekkel a reggeli miatt. Misére megyek szekéren Bob és Emmyvel. Ájtatos, de nagyon nyomott a mise hangulata. Beszélük, hogy a kolera roppant terjed, Miri levele is mondja.

5

Bob libát fest, simogatom a libát, annyira megszelídül, hogy ülve marad, mikor fel is kelek. Szigetről rossz hírek, úgy látszik a muszka még Kőrösmezőn. Du. jön Halmi fizetni, szép holdvilág a kertben, mire süt?

6

Bob fest a liba képen, a postára mindenféle hírek, pl. hogy Dienes 300 bivalyt küldött ide Terebesről stb. D.u. ulánusok jönnek, egy hadnagy hozzánk lett lekvártélyozva, nyomott hangulatban van, előljáróit nem dicséri, László elmegy, Emmy elkíséri, visszajön, a tiszttel vacsorálunk.

7

Mennek az ulánusok és a maródi⁴³⁰ lovakkal, egy szekéren egy kisfiú, az apja elhalt, anyja elveszett, a hadnagy magával viszi, megyek a vasútra, mondják, hogy megnyílik a vasutunk. Pakolás, kipakolás. Dienes mondja: jobb hírek vannak unberufen a Marmarosból.⁴³¹

8

Tengerit hordanak és hántolnak.⁴³² Emmyvel Várdába. Szép festői heti vásár több élet Várdán. A bankban megnyugtató hírek. Fizetjük Kellnert, ott is bizalomteljesebb hangulat. Éjjel a Bonnyinak 2 pici fiacskája lett, félttem, hogy már nem lesz meg. Tengerit hordanak a kertésznek, hidegegg szeles, de inkább vidám nap.

9

~~Esik~~ Ujra tengeri hordás, séta Bobbal a Hunyorosra.

10

Esik, Bonny egyik kisfia elpusztul, eltemetem.

11

Gyalog a templomba Bobbal és Emmyvel. Mise után kerestük Olasz Bertalannét (Tisza Lajos protectioját) a réten keresztül, ide-oda megyünk, végre megtaláljuk, még segílyt nem kapott. Igen későn haza.

12

Esik, esik, esik, a hír jön Antwerpen elestéről, sok más szomorú hír erről az áldatlan háborúról.

13

Bobbal a fenyvesbe.

14

A németek repülőgépből bombát dobtak a Notre Dame-ra Párizsba[n]!!! és a mi ágyúink vívják az ő harcukat Antwerpennél és mindenütt. A mi háborúnkra Galíciából hála Istennek unberufen jobb hírek. Etelka cipőt hoz Várdából [?], megveszem.

---

⁴³⁰ valószínűleg: beteges

⁴³¹ Máramarosból

⁴³² Utólagos betoldás a két nap közé

Szép nap, Bob fest a kertben sárga levelű fákat. Elzának telefonálok.

Pakolás, koffereinket elküldjük, de nem lehet feladni, az állomáson maradnak. Kellemes út elég korán érkezünk, Mándok alatt szánt a gőzeke. Tomacsák, a kocsis kérdi, milyen vallású a császár? Kérdelem, miért? „Hát, azt mondják, hogy már ő lesz itt a király.” Ügyesen tudnak a poroszok hangulatot csinálni, de persze itt könnyű is, a magyarnak csak sok szó kell, a tények neki semmi. Megérkezünk ozsonnához. Kicsit később jön Liza, férje váratlanul halt el.

Picit és tarkát szabadon látjuk, jönnek, kedvesek és barátságosak. Aztán Erzsébettel a kórházba. 5 sebesült már elment, beszéli a Doktor, hogy a faluban egyet ápolt, bajonette szúrás a csípőben, ki is gyógyult, most fuvarozott, feldőlt és meghalt. Különös sors! Bobbal a vasútra koffereink után kérdezősködni, megérkeztek, de Pálcára!⁴³³ ígéri a főnök, hogy idehozatja. Beszélünk Hornnal (a huntsman), gyalog viszi a kutyákat egy lengyel menekült lánnyal megy, mondja, vagyonos emberek voltak, s most földönfutók. Erzsébet és Bobbal a vásártérre, itt sok szekér, melyeket felfogadnak Galíciába fuvarozni 9 korona napszámért. Egyik paraszt másfelé hajt, a katona rögtön neki megy bajonette-tel, a puskatusával üti. Van vagy 5-800 szekér együtt. Később du. Bob a tarkán, Erzsébet Amérén és Horn Illyn elmentek a kutyákkal. Elza, Liza és én gyalog a vásártérre, még mindig szedik a szekereket. Egy jókedvű papi⁴³⁴ ember biztatja magát, hogy a hazáért mindent meg kell tenni, ha ott döglik meg, az se baj, csak nem kell tágítani stb.

A postára, a boltba, misére. D.u. kocsin mind Tuzsérba Pálmához, Margithoz. Kellemes szép impresszió. Zoárd, ki az erste korpsnál szolgál, haza jött pár napra Szerbiából már vissza is ment igen sok érdekes, de még több rémes dolgot beszélt a háború borzalmairól, s hogy még messziről se készültünk el.

---

⁴³³ Tornyospálca

⁴³⁴ Pap (szabolcsi) település lakója

Reggel misére.⁴³⁵ Bob fest a kertben, a tarkát megnyírják. D.u. a vadászházba Elsa, Liza, én kocsin, Bob a tarkán, Erzsébet Illyn, Lucski Amérén. Haza ők előre, mi kocsival a tanyára Répászkynak ozsonnát visz Elsa, vele haza, én Lizával, látjuk az üstököst.

Reggel misére. Bob festi a kéményt? sárga lomb háttérrel, később az alléban Erzsébetet a veres + [sic] öltözetben, s előtte 2 sebesültet. Egyszerre félreverik a harangot, a malom dudál – tűz van, szalmakazal ég a Répászky kertje mellett. Mind megyünk szép félelmes látvány, későn jövünk ebédelni, egész d.u. a Salonban. Erzsébetet hívjuk sétálni, de confessio miatt mi elmegyünk s ő marad. A tarkát nem látom, az istállóban áll felnyergelve 3 óta, lenyergeljük, aztán boltba.

Mise, Bob fest. D.u. Bob a tarkán, Erzsébet Illyn Horn Amérén a kutyákkal Ladány felé, Elza, Liza, én sétálunk László sírjához, későn haza.

Reggel mise. Liza elutazik az egyik ápolónéval, ki vőlegényét megy Újhelyben meglátogatni. Bob festi Iduskát. D.u. Bob és Erzsébettel a komorói alléban sétálunk, nézzük a gőzekét. Valami harapós, hamis van benne, hogy megy keresztül a mezőn. Későn haza.

Misére. A postára, ott mondják, hogy Anarcson nagy tűz volt, leégett a malom, a szeszgyár. Megijedek, nem tudom a telefont megkapni. Bob festi Iduskát. D.u. Bob a Picin, Elza, Répászky, Erzsébet és én a Tetenkére. Gyönyörű őszi hangulat, fent a jól épített kis házban kandallótűz, régi idők szelleme, ozsonnálunk, az ajtófélfán felírások, többnyire elhaltak, kik írták. Sötétben haza.

Bob festi Idit. D.u. lovagol a tarkán, Erzsébet Amarán, Horn Illyn a kutyákkal. Én sétálni megyek, látok 2 kutyát, mely elszökött a falkától, gyönyörű idő, egy percre látom a fehér lovat, hallom a kutyákat. Vacsora után Erzsébet és Bobbal kimegyünk az üstököst nézni, de nincs ott.

---

⁴³⁵ Utólagos betoldás

Nagymise, szép prédikáció a jótékonyaságról, de hogy jótékonyak lehessünk a mostani időkben, okvetlen szükséges a takarékoság etc. D.u. Picire akasztva 2 rücsackot⁴³⁶ Erzsébet és Bobbal megyünk festeni a Gelőcze tóhoz Benk felé, gyönyörű hely, nádas, vizes. Nagyon későn haza.

Mise, gyónok, áldozok. Bob festi Idit nagy vásár, ömlik az eső, szomorú nap. D.u. soká maradok a Salonba, igen nervózus leszek. Bobbal a boltba a nagy sáron.

Mise, áldozok. Bob festi Idit. D.u. séta a komorói alléban Erzsébettel, később Bob[bal] a komorói úton. Hír, hogy Strynél még vertek, az a sok lószekér, melyeket itt 17-én összeszedtek, odáig mentek, ott szétfutottak, tehát azért fáradtak szegény lovak addig, egy eperjeskei ember onnan szökött 2 lován, lóháton jött haza.

Mise, áldozok. Bob festi Idit. D.u. Bob a tarkán, Erzsébet Illyn Lucski Amarán mennek lovagolni. Én Elzával Tuzsér, Margit Pálmával. Ozsonna, kedélyes és kellemes, visszajövet megnézzük a tengeri kast.⁴³⁷

Rákócziért gyászmise, egyszerűbb, mint más években, de megható gondolni, hogy hány hős társa van most, ki a hazáért küzdve esett el, és hogy ki a misét olyan lelkesülten alapította, szegény, kedves László is már régen pihen. D.u. Bob a tarkán, Erzsébet Illyn lovagol, én Elzával László sírjához.

Mise, csúnya, esős idő. Séta a komorói úton Erzsébettel, később Bobbal.

Mise, a bolthoz, ott van Dietrich, mondja hogy a háború soká fog tartani, az udvaron [?], évek előtt mándoki lakos volt [?] ember, kissé furcsa is. Sebesülteket várnak, de nem jönnek. Erzsébettel hosszú séta a Sugón a mezőre, igen későn haza. Bob lovagol a tarkán, Lucski Illyn.

---

⁴³⁶ hátizsák

⁴³⁷ kukorica tárolására szolgáló építmény

November

Mándok Iső november 1914

Isten áldd meg novembert nekem és Bobikámnak! Adj jobbra fordulást harcunknak, és azoknak kik igazán barátaink lehetnének! ne hadd a szépet kimúlni a világból, mert akkor a „jó” is elvész. Nagymise. Elzához jön Liptay, sok érdekes dolgot beszél a harctérről, sok kegyetlenséget is. Estefelé elmegy s mi kocsin koszorúkkal a kedves jó László sírjához, tele virággal, lámpával, szép, poetikus. Tisztelendő úr beszenteli újból a sírt, onnan a templomba, a kereszt előtt szép ájtatosság, gyertyák lobognak a kék őszi égre, néhány sárga levél a fákon.

2

Mise a halottakért. D.e. ismét László sírjához, d.u. séta.

3

Szomorú [?] halotti mise minden lelkekért, mennyi új jött hozzá e szörnyű évben! D.u. Bob lovagol a tarkán, Elza Erzsébettel a sírhoz, visszajövet már sötét van, nagy rózsaszín hold. Gyerekek papírt gyűjtogatnak az utcán, nagy láng, a nagyok pedig nézik Tomcsák jön értünk.

4

D.e. pakolás. Ebéd után Héjja és Ércsel hazamegyünk. Elza próbál és rossz kedvű, Erzsébet kellemes. Otthon hála Istennek mindent jól találok unberufen. Várdán kommissiók, későn haza.

5

Emmy névnapja, gratulálok neki korán, a tálcával átpakolás. D.u. Bobbal Várdába, későn haza.

6

Pakolás, böjt. A hangulat a háborút illetőleg ismét nyomott.

7

Koffereinket elküldjük a vasútra, este Anarcs állomásról elindulunk, Várdán átszállás (Emmy velünk jött be), mondja a szíves kövér főnökné, hogy ezzel az esti vonattal nem mehetünk tovább, csak Nyíregyházáig. Erre sok tanácskozás után Bob, én és Emmy felkerekedünk s megyünk gyalog a sötétben haza. Otthon a ház csukva, mert Matyóné elénkbe jött az anarcsi állomásra, kit visszavárt nagy csodálkozás, hogy mi is hazajöttünk. Teát főzök, Bartha Ilonkával veszekedés, mert nincs tej. Emmynél mégis lelek egy csuporkával. 1 órákor fellármáz a kis wecker. Kávét főzök, fogatok Bobbal, megyek Várdába. Károly, az inas

bekísér, 3 ½-kor indulunk. Megyünk Nyíregyházáig, onnan néhány 2-od osztályú utas száll be az 1-ső osztályba, többnyire zsidók, de elég tisztességesek, sőt egy öreg, kit majdnem magyar gentrynek lehetne venni, egész kedélyes. Még mindig bámulják Vilmost és a németeket! Különösen a zsidók. Szerencsen kell várni 5 órát, 10-kor érkezve 3 után megyünk. Addig bemegyünk a városba, reménytelen csúfság mindenütt, csak különösen sok vak és elcsigázott ló. Éppen harangoznak, bemegyünk misére, kissé száraz prédikáció (Goethét citálja: mehr Licht!). Ájtatos mise, a templom előtt megszólít egy öreg parasztasszony, hogy menekülők vagyunk-e? Sír, hogy a fia Premislnél van. Kérdelem, nem tudna-e mondani egy closet-et – feleli, menjek be a fürdősnéhez. Csakugyan egy szíves asszony fogad, látok 2 closetet a 0.0. felírással. Kérem, nyitná ki, de az asszony feleli: nem lehet, mert most hogy a fürdő télen szünetel, a closetet speisnak! rendeztem be, de tessék a kertbe menni etc. – magános, nagy fallal körül vett kert, kis nádas tavon 2 liba. Vissza az állomásra, ebédelünk, végre jön a vonat, megrohanják, mint a vadak, alig, hogy bejutunk, poggyászunk, hogy éppen be kapjuk, a gangon állunk s egy tót katona olyan szíves, hogy mégis elrendezkedünk valahogy. Beszéli, hogy [?] egy beteg katonatiszttel jön Premyslből stb. Miskolcon ismét várakozás, mindenütt a pályaudvarok mésszel behintve kolera ellen, itt még nagyobb tolakodás, sebesültek, katonák, tisztek ide-oda jönnek-mennek. Csodálatos, sohsem látott élet, egy sereg vásáros matyó asszony még hozzá szintén megrohanja a vonatot. Az állomásfőnök, a zsandár, a katonaőr hiába akarják visszatartani, már jön a másik vonat. Rémes zűrzavar, nagy tolakodva bejutunk, az 1-ső osztály tömve 2-od sőt 3-ad osztályos utassal, végre ismét egy katona [...] [...] ⁴³⁸ egy 2-od osztályos kocsiba, melybe[n] 2 katona és egy leány, mind Galíciából jöttek. Szegény leány még a menekülés borzalma alatt beszéli, hogy anyja, testvérei ott maradtak ?⁴³⁹ városba[n]. Egy golyó nála, mely testvére mellett repült el kertjükben, a cserkeszek, hogy jöttek kérni kenyeret – ha nem lesz, ígérték, hogy agyonütik őket, azonkívül minden fehérneműt elvittek, még női blúzt is, mindent, de a mi patronállónk jött, erre szétszaladtak. A katona mondja, milyen jó itt neki, helye van, meleg, puha, s mégse tud aludni, míg a lövészárokbán, vagy a vieti vagonban hogy aludt. Egy zsidó és egy magyar asszony egy kis leánnyal jön be, elég udvariasak, de mégis úgy tesznek, mintha ők lennének az urak. Végre a lengyel leány elmegy, majd a katonát szorítják ki helyéről, milyen amos de proie! ½ 10 mikor Aszódra érünk, nincs lehetőség [sic] kimenni Kiskartalra. Vacsorálunk a restaurantba[n] s

---

⁴³⁸ két olvashatatlan szó

⁴³⁹ a város nevét kérdőjellel helyettesíti

lefekszünk bundáinkra a váróterembe[n], 5-6 katona szintén ott van. Nincs fűtve, nagy a hideg, így telik el az éjszaka.

9

Reggel járunk ide-oda, megrendeljük a fiákert, de nem jön, végtére meglátjuk az aszódi postamestert, elvezet az állomásfőnökhöz, telefonál Kiskartalra kocsióért, ekkor már jön a fiáker, de elküldjük. Reggelizünk a restaurantban, nemsokára jön a kiskartali kocsi, s 10 óra körül megérkezünk e kedves, rendezett, szép helyre. Mosdás, öltözés után déjeuner⁴⁴⁰ Itt van Dégenfeld Imre egy kis bourbonais kutyával, egy amerikai leány reá bízta, míg ő Angliába megy, az alatt kitört a háború, Imre megtartotta a kutyát, csak 2 nagy szem, semmi orr, selymes fül. 100 guineebe került, mert nem alkalmas a fajra valami alkat miatt, ezért volt ilyen olcsó (200 korona), persze csak az amerikai milliárdőr lánynak. Déjeuner után Imre elmegy. Estefelé kis séta Bobbal a kertben. Jön autón _ _ _ Tisza István feleségével! Tisza Ilona ropant kövér, de csinos arcú. Tisza István ma Magyarországon a legérdekesebb ember – egész ember, az ő előre látása teszi, hogy még így is állunk ebben a rettenetes háborúban, s ha személyes gyűlölködésből nem obskurálnak ellene 10 évig, ma bizton jobban állunk. Bejárta mind a muszka által bejárt helyeket, Uzsok, Körösmező, de mondja, hogy a ruthén árulás éppen nem volt oly nagy, mint azt szeretnék feltüntetni. Szegény emberek, ha a kozák lándzsahegygel kényszerítette, persze megmutatták az utat, de ez minden. A görögkeleti papokat pedig éppen a zsidók adták fel, mert ivás ellen prédikálnak, s így a kocsmáknak ártanak stb. Roppant praecise Tiszának beszédje, mindjárt korrigálja az impraecisiót pl. Bartha kérdi, hánykor kívánom a reggelit? én felelem, 8 körül, Tisza beleszól: „kis” körül? vagy „nagy” körül? Lebeszél, ne menjek Nehrére.

10

Tiszáék reggel elmennek. Ablakom előtt mókusok, fécánok játszanak, csendes kedves nap és este.

11

Kis séta, jön Radvánszky Pauline (Tisza nővére), csinos, barna, igazi magyar fajta leányával, Dórával, vele megnézzük Bob képeit (az [?] masina is megjött), milyen szép és milyen Párizs!) Aztán Dóra Gézával, én Bobbal sétálok, Bob Mindszentre, én vissza teához. Radvánszkyék elmennek, ismét jó, csendes este.

---

⁴⁴⁰ vacsora

Kísérem Bobot a kert végeig, a sövény mellett várja már Pirka, rajta lovagol Mindszentre, én vissza déjeunére. Itt Zichy-Odescalchi Ilona, ősz és sovány, de még mindig igen szép és érdekes, leánya Annuska, szőke halszemű, de sympathicus 18 éves leány. D.u. megyek gyalog Mindszentre, beszéljük Kövéréssel háborút, gazdaságot etc. Gyorsan haza teára, kellemes este Zichyékkel.

Bobbal séta a kertben. D.u. vele a kereszthez. Sok szép este, az Orion besüt ablakomon.

Kiskartal 1914 14/XI

Kis séta, elkísérem Bobot az erdőn, Pirka már ott vár a sövénynél, ellovagol rajta Mindszentre, én vissza. Koffereink megérkeznek. D.u. kipakolás és képek productiója a festő (már ki igazi művész), beleteszi lelkét, életerejét, idejét, a néző pedig egy pillanat alatt fel akarja szívni, mint élvezetet. Persze így soha se jut el az igazi élvezet a mű megértéséig, mert az ismét lassú és nehéz munka. Este Zichy Ilona saltázik⁴⁴¹ velünk.

Imádkozunk Bobbal. D.u. átsétálunk Mindszentre, az egész Kövér család együtt. Későn haza, Bob guint hoz (fagyöngy).

Pakolás egész nap. Zichy Ilona és a leánya elutaznak. Csendes este Podmaniczkyékkel.

Még pakolás. D.u. elutazunk Bob és én Kiskartalról. Csak 2-od osztály van, elég gyorsan érkezünk Pestre, sok katona, vonatok sok sebesültekkel. Egy vonat csupa veres kereszttel, az utolsó cupéban egy fekete † reá írva hullakocsi! Fiákeren Bob lakására Kemény Ilonkához, onnan én tovább Huszárékhöz. Kedvesen fogadnak, kissé később jön Bob, elkísérem villanyoson a Margit hídon át, s rögtön visszajön Margit a congregatióból (?) sokat beszél sebesültjeiről.

Bob jön reggel, vele villamoson a fogorvoshoz (Kranz). Jó, derék ember, onnan a Párizsi áruházba Utasihoz. Karácsonyi dolgokat veszünk, Istenem adj boldog Karácsonyt! A

---

⁴⁴¹ stratégiai társasjáték

Blumenstekliben⁴⁴² ebéd. Kedves, sovány lovacskákon omnibuszon haza, innen Bobbal lakásához, Kemény Ilonkához. Igen csinos ő is, a szobák is. Vissza teára, elkísérem Bobot a villamosig, még kötünk hósapkákat s Margittal beszélünk betegeiről vallásról etc.

19

Elza Erzsébet névnapja, megyek Bobért a kávéházba, vele Kranz fogorvoshoz, az első hang a németek ellen, hogy igen hasonlók a zsidó fajhoz etc. Innen Lórihoz a Hungáriába, kívánna már haza menni, de most bajos. Megyünk Bobbal Iskát a saját házában találni, előbb nem leljük, majd visszajövünk, diskurálunk vele. A lépcsőn találkozunk Sándorral, fáradtan és rosszul néz ki. A földalatti vasúton csupa nő-conductor,⁴⁴³ sipka a fejükben, mind igen komoly és hivatalos. Ebéd a Blumenstöcklben, onnan megyek Lónyaynéhoz,⁴⁴⁴ nincs otthon az Augusta Alapnál⁴⁴⁵ dolgozik, ő az aranyat vasért akció⁴⁴⁶ megindítója. Kimegyek Bobhoz a Visegrádi utcába, pihenünk egy keveset, aztán együtt Soósnéhoz. Nincs otthon, tovább az Andrassy úton Tinkához, fogadnak, eldiskurálunk, Jolán gyönyörű még mindig, nagy német entusiasták⁴⁴⁷, de minden percben öntudatlanul elárulják le secret de polichinelle.⁴⁴⁸ Bobtól a kávéház előtt búcsúzok el, későn érek haza.

20

Bobhoz ki, vele Soósnéhoz, az atelierben fogad, beszélünk előbb háborút, szépművészetet. Ő is sajnálja azt a sok szépséget, mit elpusztítanak __ most e rémes háborúban. Későn érkezünk a fogorvoshoz, néhány kommissió (kártyák, kalendariumok) etc. A Blumenstöcklben böjtös ebéd, Bobhoz vissza, pihenés, majd Bob háziasszonyával (Kövér Kemény Ilonkával) a [?]-hoz, roppant sok bolyongás után megtaláljuk a barackot,⁴⁴⁹ hol 1400 maródi ló áll. Már sötét van, egy fiatal önkéntes (kire lőttek, mikor az [?]-t akarták elfogni nálunk) vezet, sok érdekes és rémes dolgot beszél a harcterről, mondja, hogy ő máskor egy nyulat se lő meg, de hát csak nem mulaszthatja el az ember az alkalmat, mikor emberre lőhet. A lovak, úgy látszik, jól van-

⁴⁴² „Virágcsokor” Blumenstöckel vendéglő a József [nádor] tér 1. alatt, ekkoriban már Szívós Zsigmond tulajdonában (1911-ben vásárolta meg). Korábban Gundel János tette ismertté az éttermet, ő helyezte a cégérbe a német megnevezés mellé a „Virágbokor” elnevezést. Dr. G. A., „A Gundel-dinasztia száz éve: A vendéglős ipartestület ünnepe a Kerepesi-temetőben”, 8 órai Ujság, 1944. március 3.

⁴⁴³ kalauz

⁴⁴⁴ Lónyay Sándorné Bocskay Ida, az Augusztia Alap ügyvezető igazgatója, az Ujság című lap Az Asszonynak című mellékletének szerkesztője, aki országgyűlési képviselő férje és családja révén Tisza István baráti körébe tartozott.

⁴⁴⁵ Augusztia Mária Lujza bajor főhercegnő hadsegélyező alapítványa

⁴⁴⁶ Az Augusztia Alap akciója, melynek keretében ékszereket vagy más, nemesfém-ből készült tárgyakat felajánlottak támogatásra, cserébe az adományozó egy vasgyűrűt kapott, melyen a belevéselt dátum 1914 volt.

⁴⁴⁷ rajonganak a németekért

⁴⁴⁸ nyílt titok

⁴⁴⁹ barak

nak ápolva, sok már magához jött, de sok el is döglik, egyet látunk is ott feküdni. Kis lámpát hoz egy huszár, valaki mondja: hamar eloltani, hiszen az benzines, felrobban – ismét sötétség. Későn haza, Ilonkától a Nyugati pályaudvarnál búcsúzunk el. Margit megy éjjeli inspectióra a kórházba, Bob haza, elkísérem a villanyosig, havazik, esik. Éjjel éneket, lármát hallok az utcán.

21

A fogorvoshoz, fizetünk, elbúcsúzunk. Blumenstöcklben ebéd, Iskánál vacsora, kellemes. Későn Keményékhez, ott hálok Bobbal.

22

Gyönyörű predatio a francziskanusoknál, pater Ruttkay beszél a háborúra vonatkozólag az alázatos bátorságról, 3 misét hallgatunk, kissé türelmetlen vagyok, átfázom. A Blumenstöcklben ebéd, haza, este jön Bob, később Soósné, nemsokára elmegy. D.u. Liptayéknál, majd elkísér a kis huszár (L. László [?]-hez, elég jól van, de mankón jött.

23

Kommissiók, délben megyek Bobbal Liptayékhoz ebédre, kedves,⁴⁵⁰ otthonias ház, egész kis béke. Később jön Orosz Gyurka, majd Petrovay, igen kellemes. Orosszal megyünk a N. Kaszinóig,⁴⁵¹ onnan Keményékhez. Jön Soósné és férje. Kellemes este, Ilonka teát ad, éjjelre ott maradok.

24

Reggel a várba (előbb lent Vay ? Marikához, látom, csinos kis unokáját), majd Marthához, a palotájában kórház, ő seper, sír, lelkesül, kedves és temperamentumos, bevisz a sebesültekhez, simogatja a fejét a katonáknak. Megyek a Mátyás templomba is rövid imára, a Halász bástyára, Szent István szoborhoz, Bobhoz ki, vele ebéd, későn haza. Meg vagyok hűlve.

25

Bobhoz ki, csak egy percig, küld Iskához, beszél a stiftsdámaságról (?), de hamar elmegy Sándorral a köröndig pár kommissió, vissza Bobhoz, vele a vasútra, ott ebéd, elbúcsúzom a drágámtól. Mikor látom? adja a jó Isten, hogy mielőbb! Elmegy a vasút a fűsbe, a ködbe magam bolyongok a városban kommissiózok, viszek virágokat Ilonkának, úgy haza

---

⁴⁵⁰ L. néhez megyek, nem fogad – utólagos beszúrás.

⁴⁵¹ Nemzeti Kaszinó – ekkortájt a Cziráky-palotában működött (Hatvani /Kossuth Lajos/ és Szép utca sarka)

A várba Marthához. Kedves és enthusiasta, mint mindig, onnan a Swerzer intézetben keresem Huszár Kálmánt, de nem várhatom meg, viszek neki cukrot, cigarettát, átadom a portásnak, be a városba, a Kálvintéren veszek bársonyt, mint Emmy ...lijét (?) ebédre későn haza megyek ismét ki az egész vég nélküli Szondy utcán, magános sötét minden, csengetek egy üres házba, jön egy öreg asszony, mondja, hogy itt nem lakik senki, de van egy öreg grófné a 44-be, itt bolyongok míg végre megglelem Alexandrine néni lakását, karszékben tökéletesen összeesve nagy betegen találok szegényes kis szobában kis lámpa mellett, nála egy Vay lány, nem tudom ki -né? s egy derék sympathikus asszony ... (?) katona, ki úgy látszik ápolja szegény öreg nénit. Későn haza.

Későn ki az Andrássy útig, onnan földalattival, itt kellemetlen scene egy idős hölgy egy csinos fiatal lánnyal angolul beszél, beleavatkozik egy passers (?) a hölgy valódi német kiejtéssel mondja, hogy ez az ő angol leckéjük, neki ehez joga van, bele avatkozik egy komisz, de sznob tiszt, ki egy torz-szülött arcú zsidó, az egész egy brutális, gyáva támadás. A szépművészeti múzeumban kiállítás lehengoló, ügyes középszerűség, érdekes egy mask alulról megvilágítva zöld szobában (a falon függ nagy árnyat vet). Még néhány régibb képet nézek, felfrissülni megyek az állatokhoz, milyen igazi édes teremtmények, ingó nagy giraffeok szép bölények, kedves elefántok, a szomorú, perverse majmok, pici selyem majmok, madarak. Megnézem a pálma házat, kint sűrű barna köd, benne veresen (?) a nap! érdekes, szép, a Blumen stökliben halász lé a kávéházban jó meleg kávé, kugel ... (?), villamossal haza pakolni, Margit későn olvassa ... (?) angol benyomásait (vacsora előtt vaját hozok).

Margittal a Schwarzer intézetbe. Szegény Kálmánt látogatjuk elég jól van, éaterna magikát kér több elmebeteg a ...ban (?), innen megyek a vasútra, kérdem az elutazási időt, gyalog a Rákóczi úton az Ujság kiadó hivatalába, de már nincs ott Ágai (?), onnan az Andrássy útra Wolfnerhez, beszélek vele, kérek honoráriumot, sok kifogás – 800 család (?) az gondjuk etc. _____ mondja, hogy Mednyánszky László sokat rajzolt a harctéren jól néz ki. A Váci utcába Gottschlignál theát venni, rengeteg meghájuult (?), mert a Bruch (?) theát és az olcsóbb fajokat elküldték katonáknak. A Károly utcában karácsony fa gyertyáért. Istenem engedd, hogy vidáman ünnepelhessük a férjüknél ??? az idei karácsonyt! A kávéházba, onnan a ködben (?) gyalog az országházhoz, de nincs már muszka ágyú. A hídnál ülök villamosra. Készí-

tett (?) pályákon korcsolyáznak, ... (?) fák alatt. Felérve (?) elhatározom, hogy ma nem utazok (?), a villamoson a K...ba (?) theára haza _____

29

Misére a ferenciekhez Pesten, tartalmas de kellemetlenül elő adott ... (?)

Budapest 29/XI 1914 Margit körút 64 b

A templomból földalattin Benczúrnéhoz –beteg– nem fogad, innen gyalog Iskához, nincs senki otthon budoirjában várom – léptek – jön be egy csinos fiatal huszár hadnagy, Teleki Jankó keresztül volt löve azon kívül lova rá esett, megbénult, most ismét megy a harcba, beszéli, hogy egész hadseregünk a poroszoknál!! azért itt a Kárpátokon e veszedelem, óriási csaták kilátásban, de döntő ütközet? szó sincs róla, bár mennyi vér, bár mennyi hősiesség, mind csak hogy Vilmos egész erővel mehessen Francia országba!! Istenem csak már nekünk lenne békénk!! Este felmegyek a sötét utcákra a Bimbó utcába Endrődiékhez. Kedélyes, régies hangulat. A vén poéta ott ül s kávézik, hogy egy öreg csupa csont „bácsinak” főzi Serafine a kávé, kissé discurálunk, majd haza megyek, Serafine lekísér egészen a Margit körútig. Camambert sajtot veszek. Fel a lakásba.

30

Margittal a budai ferenciekhez gyónni áldozni pakolok ebéd és pihenés, aztán szintén Margittal villanyoson [javítva villamoson-ra], de én tovább a Keleti pálya udvarra megkérdezni a vonatok járását, vissza ki, éppen hogy megozsonnálok, már küldök conflisért, jön egy kedves kis vékony fekete ló, bepakolunk a kocsiba mindent, elbúcsúznak Zsófi Irmától s a kedves háztól és ki a ködös sötét városra át az állomáshoz. Felrakom a koffert, jegyet veszek, soká várok végre ki ereszt a portás egy hölgy után ... (?) mindjárt szövetséget kötünk, hogy együtt maradjunk, beszél még hozzánk egy igen kedves, udvarias fiatal főhadnagy, 3szor megy a harctérre, 2szer jött már vissza mint sebesült! egyszer 21 nap tűzben a legnagyobb ágyútűzben aludt vízben álltak így rheumát kapott, a tiszt kiszáll Debrecenben, az asszonyosság, ki lakást szerzett Pesten, hogy családját felvigye kackiás és pesszimista. Deb.be 2 hölgy száll be, de csak pár állomásig.

December

1 December a vonaton

Isten áldd meg Decembert nekem és Bobikámnak! Oszlasd el Istenem aggodalmait! Vigyél haza szerencsésen és hozd 1 boldog karácsonyra Bobikámat Anarcsre Tarkával Picivel. Vár-

dába soká kell várnom, mikor végre megérkezek Anarcson gyalog megyek be Dienessel találkozom. Emmy nincs itthon, Nyíregyházára ment. Zsigmondtól elbúcsúzni, ki regimentjével megy vagy Francia országba vagy Poroszországba! csak nem a mi harcterünkre. Isten őrizze szegényt! este Emmy haza jön.

2

Behívó az Érc (?) lovunknak. Szaladgálunk ide oda, ki vigye Nyíregyházára, Halmi nincs itt, a dölyfös parasztok nem akarjuk hogy velük menjen Tomcsák szekeren, végre kiadom a kis nyerget felül Tomcsák s megy az öreg huszár a hosszú útra, nyugtalan vagyok miatta. Belgrádot bevették hős csapataink.

3

Semmi hír Tomacsek nem jön, Zsigmond búcsút telefonál, mondja hogy Tomcsák megérkezett s ő történetesen találkozott vele s gondoskodott róla.

4

Tomcsák haza jött, beszéli, hogy látta a huszárok rukkolasát (?) szegény lovunk ott maradt, Stiftsdáma (?) ügyben írok már pár napja, vajjon ki kapja? hátha én?

5

Emmy ... (?) ment én nem is tudtam, majd nem egész nap a szobában rámolok etc. ismét nyugtalanító hírek, hogy Miriék elmentek, Elzáék készülnek. Későn a póstára, de elkéstem.

6

Gyalog a templomba. Vissza igen hűvös. Kertész ... (?) jön velünk, beszéli, hogy Ungváron 100 meg 100 autó, kenyeret sütnek a foglyoknak, nagy harci élet, de elég nyugalom is – Isten őrizzen! Későn a postára igen sötétben.

7

Rendezek pakolok leveleket írok

8

Emmyvel gyalog a templomba, épen ... (?), mondja Tomcsák, hogy automobilos vendég van, Elza és Erzsében, nagy öröm Iduska és az ... (?) beszélünk – persze a háborúról s hogy Miriék meekültek, Hogy Elzáék is pakolnak stb. Obermeier chanffenet (?) a ... ... (?) Későn mennek el, messze világít az autó.

Emmyvel az egy Héjjával lassan Várdába. Majdnem egész nap ott maradunk. Karácsonyi bevásárlások, adná Isten, hogy szép, nyugodt Karácsonyt érzünk Bobikámmal! elég fáradtan későn vissza találjuk Kardost (?) nálunk volt. Fricot ingekét (?) nem lehet kapni, mind elvitték a katonáknak. A vásár téren szegény fuvarosok kik a rendeletet (?) várják mikor és hova menjenek?

10

Rendezgetés. Szegény öreg Héjja ...hoz megy a malomba. Csak szerencsésen visszajönne!

11

Pakolás, korai de jeuner (hal) Emmyvel befogjuk szegény magános Héjját, úgy megyünk lassan lépést Mándokra, gyönyörű idő, gyönyörű út, szép naplemente. Kisvárdán még sok fuvaros szekerek – ez emlékeztet a háborúra – várják indításukat – hova? merre? Itt sok szalma, rendetlenség a ház előtt, megijedek, hogy talán valami rossz hír? – csak Elsa jónak látja a ... ... [?] – készül el. Adja Isten, hogy ne legyen szükség reá! Nehréről a lányuktól beszél, tehát edig még nem utaztak el unberufen s az a „miri” ki elutazását jelzi és a cottage gasséba lakik talán ... [?] Miri? látom a tarkát s a Picit, Héjját a ...on [?] megnézem. Kellemes este.

12

Későn jövök ki , megvasaltatom a kis lovakat. Erzsébettel a boltba, patikába a „bácsihoz” öreg ló, melyet Erzsébet elkért magának, hogy megmentse – d.u. Elsa Erzsébet Répászkyval a Sugóra [?] ágyút hallgatni, hála Istennek és unberufen nem halljuk, a homokdombon ... [?] – de sokat mulattunk itt hajdan – este jön Liptay, vidám és mondja, hogy Varsó a miénk, bár úgy lenne! beszéli, hogy szegény Fiáth Béla⁴⁵² is elesett.

13

Mise, szép prédikáció. Kissé Erzsébettel járunk a kertben. D.u. magamba. Ott legel az öreg „Bácsi”, Liptay már el akarta „altatni”, ilyen kegyesek az emberek mindig, ha egy állat már nem hajt hasznat, de Erzsébet megmentette, s most itt legel szegény öreg, pedig már egy szerelmes fiú (Dessewffy) is ki akarta rajta nyakát törni a sima jegen ...ben [?] ment vele – a fiú később agyon lőtte magát, – a ló itt van.

---

⁴⁵² FIÁTH Béla Mária (1876-1914), eörményesi és karánsebesi, br., cs. és kir. huszárcapitány

Rorate, gyónok, áldozok, a lovakhoz, a kereszthez viszek virágokat, kimegyek a kedves jó László sírjához. Erzsébet ágyban. d.u. Elsa és Répászkyval a Tetenkére az ágyút hallgatni, nagyon távol hallunk 3 lövést, de nem biztos. Isten engedje, hogy ha már kell annak a rettenetes harcnak lenni, minél távolabb legyen. Palma orosz agara ott vadászik a vizslával, jön a mészáros (egy mándoki zsidó, Ungváron van, a seregnél liferál élelmi szerekez), mondja, hogy Ung elég jó, de Munkácson ismét nyugalanság. Itt a házban csak pakolják a bútorokat, szalmás, piszkos és üres minden.

Misébe, áldozok. A lovakhoz, csúnya esős idő. D.u. érkezik Uzsok felől egy... [?] Nem szeretem, ha ... [?] vissza vonul. Adja Isten, hogy távolodjék el a veszély, újra az egész istálló udvar tele katonákkal, ott főznek is prakticus kis konyhákban, melyeket rögtön lóra is lehet akasztani, 25-25 személyre. Pici, tarka, Héjja fel jönnek a 6os istállóba. Kicsit járok a kertben.

Rórátéra. Áldozok. Kis séta a lovakhoz egy aradi ember az udvaron legelteti szegény kis szürke lovát, háta fel van törve, csak csont és bőr, pedig mondja az ember, ilyen ló nem volt több, akár milyen sárból kihúzta a kocsit, az az Uzsok, az a sárfészek igen megviselte. Főképp az éhség árt a lovaknak, abban vesznek el. Itt már jobb, de Galíciában nem volt mit enni, se állatnak, se embernek. Szegény Pici nagyon szuszog. D.u. megyek a vásártérre, ott csupa szekerek (trein ... [?]) érdekes tábor, de bár messzebb lenne minden jele a háborúnak. Este rossz hírek szállingóznak. Isten őrizzen ... .. [?] szorgalmazom.

Misére, áldozok. Az aradi ember megint legelteti a lovát, igen sajnálja, ... [?] Frigyeséktől került. Erzsébettel megnézzük a tábort, sok különös galíciai és máramarosi alak. A házban pakolás, rettentően néz ki minden, de este végtelen kedélyes. Elsa ismét szép és előkelő, a megmaradt szobák kedvesek. Erzsébet szeretne itt maradni, de Elsa el akar menni.

Rórátéra, aztán pakolás s reggeli után el. Pici már az első pár lépésnél elfullad (tarka és Héjja vannak befogva), jól húznak de Pici nem bír még lépést se menni, majdnem hazáig veretem, végre megérkezünk este felé. Várom, hogy Bob talán már itt is van, de még nem jött.

[Itt az OSZK-ban fellelhető kézirat váratlanul félbeszakad...]

Bibliográfia

A., dr. G. „A Gundel-dinasztia száz éve: A vendéglős ipartestület ünnepe a Kerepesi temetőben”. *8 órai Ujság*, 1944. március 3.

ALFÖLDY, Gábor és MÁNDOK, Község Műemlékeinek Megmentéséért Egyesület. *A mándoki Forgách-kastély és kertje*. Budapest: Mágus, 2013.

ASSMANN, Jan. *Mózes, az egyiptomi: egy emléknymegfejtése*. Osiris könyvtár, vallástörténet. Budapest: Osiris, 2003.

BACHELARD, Gaston. *A tér poétikája*. Fordította Péter BEREZKI. Figura 6. Budapest: Kijarat, 2011.

BACSÓ, Béla, szerk. *Kép, fenomen, valóság*. Budapest: Kijarat, 1997.

BAHR, Hermann. „Das unrettbare Ich”. In *Dialog vom Tragischen ; Dialog vom Marsyas ; Josef Kainz*, szerkesztette Gottfried SCHNÖDL, 36–47. Hermann Bahr Kritische Schriften, IX. Weimar: VDG, 2010.

BAHTIN, Mihail Mihajlovič. *A szó esztétikája: válogatott tanulmányok*. Fordította Csaba KÖNCZÖL és József KÖRÖSI. Budapest: Gondolat, 1976.

———. *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Szerkesztette Katalin SZŐKE. Fordította Csaba KÖNCZÖL és Réka RAINCSÁK. Sapientia humana. Budapest: Osiris, 2002.

———. „Kronotoposz: Idő és tér a regényben”. *Korunk* 33, 6 (1974): 753–757.

BÁN, Zsófia. „2W: Párhuzamos tekintetek: A W.-fejezet (Nádas Péter) és a W.-projekt (Forgács Péter)”. „Col Tempo” A W. projekt, 2020. január 30. http://www.coltempo.hu/katalogus/ban_zsofia.html.

BARKER, Meg John és SCHEELE, Julia. *Queer: A Graphic History*. London: Icon, 2016.

BARTHA-KOVÁCS, Katalin. *A csend alakzatai a festészetben: francia festészetelmélet a XVII-XVIII. században*. Laokoón könyvek. Budapest: <<L’>>Harmattan, 2010.

BATAILLE, Georges. *Az erotika*. Fordította Katalin DUSNOKI. Javított kiad. Budapest: Nagyvilág, 2009.

———. *Oeuvres complètes 10, 10.* Köt. L’erotisme. Paris: Gallimard, 1987.

BAUDELAIRE, Charles. *Művészeti kuriózumok*. Művészet és elmélet. Budapest: Corvina, 1988.

BEDNANICS Gábor. „A feminizmus nyelve a magyar irodalomtudományban”. *Iskolakultúra* 7, 3 (1997). <http://real.mtak.hu/58806/>.

———. „Gondolat, líra, modernség”. In *A hermeneutika vonzásában : Kulcsár Szabó Ernő 60. születésnapjára*, 194–206. Budapest: Ráció, 2010.

———, szerk. *Hang és szöveg: költészettörténeti kérdések a lírai modernségben*. Osiris könyvtár, Irodalomelmélet. Budapest: Osiris, 2003.

———. *Kerülőutak és zsákutcák: a modern magyar líra kezdetei*. Ráció-tudomány 13. Budapest: Ráció, 2009.

BEDNANICS, Gábor, EISEMANN, György és ÁRVAI, Ildikó, szerk. *Induló modernség - kezdődő avantgárd*. Ráció-tudomány 5. Budapest: Ráció, 2006.

BEKE, Zsolt. „Jel”-en lét: a vizuális költészet írásmódjáról. Pozsony: Kalligram, 2004.

BELTING, Hans. *Kép-antropológia: képtudományi vázlatok*. Spatium 2. Budapest: Kijárat, 2003.

BENDA, Mihály. „A töredék mint irodalmi műfaj?” In *Műfaj és komparatiztika*, 102–112. Budapest: Gondolat, 2017..

———. „»Semmi sem oly könnyörtelen, mint a fehér« : a hó, a fehér és a lap Illyés Gyula 1945 utáni költészetében”. In *Stephanus noster: tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, 471–482. Budapest: Reciti, 2015.

BÉRES, Norbert. „A »gótikus irodalom« korai magyar fogadtatása (1796–1823)”. *Irodalomismeret*, 3 (2019): 4–18.

BERGSON, Henri. *A gondolkodás és a mozgó: esszék és előadások*. Fordította András DÉKÁNY. Rezonőr. Budapest; [Szeged]: L’ Harmattan; Szegedi Tudományegyetem, 2012.

———. „Anyag és emlékezet”. In *Tér, fenomén, mű*, szerkesztette Béla BACSÓ, fordította BARTÓK IMRE. Spatium 12. Budapest: Kijárat, 2011.

———. *Idő és szabadság: tanulmány eszméletünk közvetlen adatairól*. Fordította Valéria DIENES. Universum reprint. Szeged: Universum, 1990.

BERRESSEM, Hanjo. „On the Matter of Abjection”. *The Abject of Desire*, 2007. január 1., 19–48. https://doi.org/10.1163/9789401204897_003.

- BIHARI, Péter. „Gótikus sajátosságok Cholnoky Viktor prózájában”. *Új Galaxis* 7 (2005): 72–76.
- BLANCHOT, Maurice. „A napló és az elbeszélés”. Fordította Zoltán Z VARGA. *Kalligram*, 7-8. (2001): 12-17.
- . *A túl nem lépés*. Fordította Marcell SZABÓ. Fragmentum 4. Budapest: Kijárat, 2014.
- BOLLOBÁS, Enikő. *Egy képlet nyomában: karakterelemzések az amerikai és a magyar irodalomból*. Budapest: Balassi, 2012.
- . *Vendégünk a végtelenből: Emily Dickinson költészete*. Budapest: Balassi, 2015.
- BORGOS, Anna. *Nemek között: nőtörténet, szexualitástörténet*. Budapest: Noran Libro, 2013.
- . *Portrék a Másikról: alkotónők és alkotótársak a múlt századelőn*. Budapest: Noran, 2007.
- BORGOS, Anna és SZILÁGYI, Judit. *Nőírók és írónők: irodalmi és női szerepek a Nyugatban*. Budapest: Noran Könyvesház, 2011.
- BORI, Imre. *A magyar irodalom modern irányai*. Köt. I. Újvidék: Fórum, 1985.
- BUTLER, Judith. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge, 1990.
- . *Jelentős testek: a „szexus” diszkurzív korlátairól*. Fordította Erzsébet BARÁT és Bea SÁNDOR. Nemiség és társadalom 3. Budapest: Új Mandátum, 2005.
- CASE, Sue-Ellen és DE LAURETIS, Teresa. *Queer Theory: Lesbian and Gay Sexualities*. Providence, RI: Brown University, 1991.
- CHOLNOKY, Viktor. „A kísértet”. In *A kísértet: válogatás Cholnoky Viktor publicisztikájából*, szerkesztette Anna FÁBRI. Magyar hírmondó. Budapest: Magvető, 1980.
- CHRISTIE, Agatha. „A kék muskátli”. In *Az utolsó szeánsz*, 256–277. Budapest: Helikon, 2019.
- CSEHY, Zoltán. *Szodoma és környéke: homoszocialitás, barátságretorika és queer irányulások a magyar költészetben*. Pozsony: Kalligram, 2014.
- DARABOS, Enikő. „A Másik és a »női státusz«: Jacques Lacan mint feminista botrányhős”. *Thalassa* 16., 1. (2005): 39–62.

DAVISON, Carol Margaret. „The Female Gothic”. In *History of the Gothic*, 1. kiad., 83–110. Gothic Literature 1764-1824. University of Wales Press, 2009.

DICKINSON, Emily. *Emily Dickinson válogatott írásai*. Fordította Amy KÁROLYI. Budapest: Magvető könyvkiadó, 1981.

———. *Emily Dickinson versei*. Szerkesztette Győző FERENCZ. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1989.

———. *The Complete Poems of Emily Dickinson*. Szerkesztette Thomas H JOHNSON. London: Faber and Faber, 1970.

DOORMAN, Maarten. *A romantikus rend*. Budapest: Typotex, 2006.

EAKIN, Paul John. *Fictions in Autobiography: Studies in the Art of Self-Invention*, 2016.

———. *How our lives become stories: making selves*. Ithaca, NY: Cornell Univ. Press, 2001.

———. *Living Autobiographically: How We Create Identity in Narrative*. Ithaca, N.Y: Cornell University Press, 2008.

EISEMANN, György. *A folytatódó romantika*. Budapest: Orpheusz, 1999.

———, szerk. *A kánon peremén: az irodalmi modernség alakváltozatai a XIX-XX. század fordulójának magyar prózájában*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1998.

———. *A későromantikus magyar líra*. Budapest: Ráció, 2010.

———. „A zörejtlől a próféciáig: Poétika és fonotechnika Edgar Allan Poe The Ravencímű költeményében”. *Filológiai Közöny* 59, 1 (2013): 5-32.

———. *Szimbólum és metafizikum Komjáthy Jenő költészetében*. Budapest: Széphalom, 1997.

———. *Végidő és katarzis*. Budapest: Orpheusz, 1991.

ERDÉLYI, Múzeum-Egyesület. *Lokális történelmek: a lokális emlékezet alakzatai*. Szerkesztette Vilmos KESZEG, Réka NAGY, Attila FODOR és Attila FODOR. Emberek és kontextusok 12. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2015.

ESZENYI, Miklós. „Férfi a férfival, nő a nővel”: homoszexualitás a történelemben, a társadalomban és a kultúrában. Budapest: Corvina, 2006.

FÁBRI, Anna. „A szép tiltott táj felé”: A magyar írónők története két századforduló között, 1795-1905. Budapest: Kortárs, 1996.

FARWELL, Marilyn R. „Toward a Definition of the Lesbian Literary Imagination”. *Signs* (Chicago, Ill.), 1988, 100–118.

FAST, Robin Riley, GORDON, Christine Mack és MODERN LANGUAGE ASSOCIATION OF AMERICA. *Approaches to Teaching Dickinson's Poetry*, 1989.

FINCHER, Max. *Queering Gothic in the Romantic Age*. London: Palgrave Macmillan UK, 2007.

FOLEY, Matt, McROBERT, Neil és STEPHANOU, Aspasia. *Transgression and Its Limits*. Newcastle: Cambridge Scholars, 2012.

FOUCAULT, Michel. *A szexualitás története*. Köt. I-III. Veszedelemes viszonyok. Budapest: Atlantisz, 1996.

———. „Előszó a határsértéshez”. In *Nyelv a végtelenhez: tanulmányok, előadások, beszélgetések*, 71–86. Debrecen: Latin Betűk, 1999.

———. „Eltérő terek”. In *Nyelv a végtelenhez: Tanulmányok, előadások, beszélgetések*, fordította Tibor SUTYÁK, 147–155. Debrecen: Latin Betűk, 2000.

FÖLDEVÁRI József. „Hímezni? Hámozni! –a »nőirodalmi« szöveg a minta, a reprodukció és a kézimunka fogalmainak tükrében”. *TNTeF: Társadalmi Nemek Tudománya: Interdiszciplináris eFolyóirat* 4, 1 (2014): 18–27.

FREUD, Sigmund. *Művészeti írások*. Szerkesztette Ferenc ERŐS és Éva ARGEJÓ. Sigmund Freud művei 9. Budapest: Filum, 2001.

FRYE, Susan. *Pens and Needles: Women's Textualities in Early Modern England*, 2013.

GÁCS, Anna. *Miért nem elég nekünk a könyv: a szerző az értelmezésben, szerzőség-koncepciók a kortárs magyar irodalomban*. Budapest: Kijárat, 2002.

GALGÓCZI, Krisztina. *A századvég titokzatos tárgya: démonikus nők a modern drámában*. Pozsony Budapest: Kalligram Pesti Kalligram, 2010.

GARDNER, Carol Brooks. *Boston Marriages*. Thousand Oaks California: SAGE Publications, Inc., 2009.

GIBSON, Margaret F. *Queering Motherhood: Narrative and Theoretical Perspectives*, 2014.

- GIFFNEY, Noreen. *The Lesbian Premodern*. New York, NY: Palgrave Macmillan, 2011.
- GILBERT, Sandra M. *Rereading Women: Thirty Years of Exploring Our Literary Traditions*. New York: Norton, 2011.
- GILBERT, Sandra M. és GUBAR, Susan. *The Madwoman in the Attic*. Yale: Yale Nota Bene, 2000.
- GILKISON, Jean. „From Taboos to Transgressions: Textual Strategies in Woman-Authored Spanish Erotic Fiction”. *The Modern Language Review* 94, 3 (1999): 718–730. <https://doi.org/10.2307/3736997>.
- GILMAN, Charlotte Perkins. „A sárga tapéta”. Fordította Yvonne DANIEL. *Kalligram : művészet és gondolat*, 9. (2002): 98–107.
- GREGG, John. *Maurice Blanchot and the Literature of Transgression*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1994.
- HAGGERTY, George E. *Queer Gothic*. Urbana, Ill.; Chesham: University of Illinois Press, 2006.
- HALBERSTAM, Judith. *In a Queer Time and Place: Transgender Bodies, Subcultural Bodies*. New York: New York University Press, 2005.
- . „Queer temporalitás és posztmodern geográfiák”. In *Tér, elmélet, kultúra: Interdiszciplináris térelméleti szöveggyűjtemény*, szerkesztette Mónika et al DÁNÉL, 392–417. Budapest: Eötvös Kiadó, 2019.
- HALL, Donald Eugene és JAGOSE, Annamarie. *The Routledge Queer Studies Reader*. London; New York: Routledge, 2013.
- HALL, Donald Eugene, JAGOSE, Annamarie és KOSOFKY SEDGWICK, Eve. „Queer and Now”. In *The Routledge Queer Studies Reader*. London; New York: Routledge, 2013.
- HALLAMORE CAESAR, Ann. „Confinement, and Shifting Boundaries in Post-Unification Writing by Women”. In *Italian Women Writers: 1800-2000 ; Boundaries, Borders, and Transgression*, szerkesztette Patrizia SAMBUCCO, 3–15. Madison, New Jersey: Fairleigh Dickinson Univ. Press, 2015.
- HERMAN, David. *Routledge Encyclopedia of Narrative Theory*. London: Routledge, 2010.

HIRSCHKOP, Ken és SHEPHERD, David. *Bakhtin and Cultural Theory*. Manchester; New York; New York, NY, USA: Manchester University Press ; Distributed exclusively in the USA and Canada by St. Martin's Press, 1989.

HOFMANNSTHAL Hugo. „Egy levél”. In „...und die Worte rollen von ihren Fäden fort”. *Sprache, Sprachlichkeit, Sprachprobleme in der österreichischen und ungarischen Kultur und Literatur der Jahrhundertwende. Kétnyelvű reader*, szerkesztette KERÉKES Amália, OROSZ Magdolna és TELLER Katalin, fordította SCHEIN Gábor. Budapest: ELTE Germanisztikai Intézet, 2002.

HORVÁTH, Dániel. „Mi, romszemlélők: DLA értekezés”. Budapest: Magyar Képzőművészeti Egyetem, 2018.

HORVÁTH, Géza. *Testiség és nyelvi tapasztalat Mihail Bahtyin irodalomelméletében: a megtestesüléstől a groteszk testig*. Universitas Pannonica 25. Budapest: Gondolat, 2013.

HORVÁTH, Györgyi. „Feminista irodalomtudomány Magyarországon (Gács Anna: Miért nem elég nekünk a könyv?)”. *Buksz: kritikai írások a társadalomtudományok köréből* 16., 4. (2004): 345–358.

———. *Nőidő: a történeti narratíva identitásképző szerepe a feminista irodalomtudományban*. Léda könyvek. Budapest: Kijárat, 2007.

———. *Utazó elméletek: angolszász politizáló elméletek kelet-európai kontextusban*. Opus 15. Budapest: Balassi, 2014.

HUGHES, William, SMITH, Andrew és MANCHESTER UNIVERSITY PRESS. *Queering the gothic*, 2017.

JACKSON, Peter A. „An explosion of Thai identities: global queering and re-imagining queer theory”. *Culture Health Sex. Culture, Health & Sexuality* 2, 4 (2000): 405–424.

JAGOSE, Annamarie. *Bevezetés a queer-elméletbe*. Fordította Bea SÁNDOR. Budapest: Új Mandátum, 2003.

———. *Queer Theory*. Dunedin, N.Z.: Otago University Press, 1996.

JARENSKI, Shelly. „Invisibility Embraced: The Abject as a Site of Agency in Ellison's »Invisible Man«”. *MELUS* 35, 4 (2010): 85–109.

JEANSONNE, Christie Mills. „View of Identity and Writing in the Diaries of Plath and Woolf: Defining, Abjectifying, and Recovering the Self”. *European Journal of Life Writing* III. (2014): 82–102. <https://doi.org/10.5463/ejlw.3.74>.

JENKS, Chris. *Transgression*. London: Routledges, 2003.

JOCKERS, Matthew Lee. *Macroanalysis: Digital Methods and Literary History*. University of Illinois Press, 2013.

JONES, Ann Rosalind. „Writing the Body: Toward an Understanding of »L’Ecriture Feminine«”. *Feminist Studies* 7, 2 (1981): 247–263. <https://doi.org/10.2307/3177523>.

JUHASZ, Suzanne. *The Undiscovered Continent: Emily Dickinson and the Space of the Mind*. Bloomington (Ind.): Indiana University Press, 1983.

KÁDÁR, Judit. *Engedelmes lázadók: magyar írónők és nőideál-konstrukciók a 20. század első felében*. Pécs: Jelenkor, 2014.

———. „Miért nincs, ha van - A kortárs nyugati feminista irodalomkritika hatása Magyarországon”. *Beszélő* 8, 11 (2003): 100–107.

KECSMÁR, Szilvia. „Ködfátyolon túl (Németh Ványi Klári: Anarcsi boszorkányok)”. *Kalligram* 24, 11 (2015).

KISÉRY, András, KOMÁROMY, Zsolt és VARGA, Zsuzsanna, szerk. *Worlds of Hungarian Writing: National Literature as Intercultural Exchange*. Madison (Wis.): Fairleigh Dickinson University Press, 2016.

KISS, Attila Atilla. „Rém gótikus ROM: Read Only Mechanism?” In *A Rom*, szerkesztette Izabella FÜZI és Ferenc ODORICS, 51–60. deKON-KÖNYVEK 26. Budapest Szeged: Gondolat Kiadói Kör Pompeji, 2003.

KISS, Attila Atilla és JÓZSEF, Attila Tudományegyetem (Szeged). *Betűrés: posztsemiotikai írások*. deKON-KÖNYVEK 15. Szeged: Ictus József Attila Tudományegyetem, 1999.

KOSOFKY SEDGWICK, Eve. „A rejtőzködés episztemológiája”. *Café Babel* 62, 4 (2010): 23–26.

———. *Tendencies*. Durham: Duke University Press, 2008.

KOSZTOLÁNYI, Dezső. „XIII.” *Délmagyarország*, 1917. május 20.

Ködlövagok: irodalom és képzőművészet találkozása a századfordulón, 1880-1914. Budapest: PIM, 2012.

KRAFFT-EBING, Richard. *Psychopathia sexualis különös tekintettel a rendellenes nemi érzésre.* Budapest: Kostyál Jenő, 1908.

KRISTEVA, Julia. „Az anyaságról” 25, 3 (1997).

———. „Bevezetés a megalázottsághoz”. *Café Babel* 1996, 20 (1996): 169–184.

———. *Önmaga tükrében idegenként.* Fordította János Róbert KUN. Kútfő bibliotéka 4. Budapest: Napkút, 2010.

———. *Powers of horror: an essay on abjection.* Fordította Leon S ROUDIEZ. New York: Columbia University Press, 1982.

LABRISZ EGYESÜLET. „Czóbel Minka zárandoklat”. Budapest Pride, 2018. <https://budapestpride.com/node/1082>.

LACAN, Jacques. „The Function and Field of Speech and Language in Psychoanalysis”. In *Écirts. A Selection.* New York; London: Routledge, 2005.

LAKNER, Lajos. „Irodalmi kultusz, identitás, legitimáció”. In *Az irodalom ünnepei: Kultusztörténeti tanulmányok*, szerkesztette Zsuzsa KALLA, 148–169. A Petőfi Irodalmi Múzeum könyvei 9. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2000.

———. „Irodalmi kultusz, történetiség, aktualitás: A kultuszkutatás útjain”. In *Kultusz, mű, identitás*, szerkesztette Zsuzsa KALLA, József TAKÁTS, György TVERDOTA és Boldizsár VÖRÖS, 11–30. Kultusztörténeti tanulmányok 4. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2005.

LANSER, Susan S. „Toward a Feminist Narratology”. *Style* 20, 3 (1986): 341–363.

LANSER, Susan Sniader. *Fictions of Authority: Women Writers and Narrative Voice.* Ithaca (N.Y.): Cornell University Press, 1992.

LEJEUNE, Philippe. „A napló mint »antifikció«”. In *Írott és olvasott identitás: az önéletrajzi műfajok kontextusai*, fordította Zoltán Z. VARGA, 13-24. Pécs: L'Harmattan, PTE Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék, 2008.

LESSING, Gotthold Ephraim. *Laokoón; Hamburgi dramaturgia.* Szerkesztette István BALÁZS. Budapest: Fekete Sas, 1999.

LOREY, Christoph és PLEWS, John L. *Queering the Canon: Defying Sights in German Literature and Culture*. Columbia, SC: Camden House, 1998.

LŐRINCZ Csongor. „A medializálódás poétikája”. In *Hang és szöveg*, 317–389. Budapest: Osiris, 2003.

MAÁR, Judit és ÁDÁM, Anikó, szerk. *Nyelv, költészet, titok: válogatás a francia szimbolisták esztétikai írásaiból*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995.

MAK, Geertje. „Sandor/Sarolta Vay: From Passing Woman to Sexual Invert”. *Journal of Womens History* 16 (2004): 54–77.

MALLARMÉ, Stéphane. *Kockadobás*. Helikon stúdió 5. Budapest: Helikon, 1985.

MARTINÁK, Jánosné. „Martinák Jánosné műelemzések”. Irodalmi Társalgó. Elérés 2019. február 10.

[http://www.irodalmitarsalgo.extra.hu/index.php/muelemzesek?id=179:martinakne-muelemzesek&catid=14&taskid=\\$taskid](http://www.irodalmitarsalgo.extra.hu/index.php/muelemzesek?id=179:martinakne-muelemzesek&catid=14&taskid=$taskid).

MÁRTON, László. *Hamis tanú: regény*. Budapest: Kalligram, 2016.

MCLAREN, Angus. *Szexualitás a 20. században*. Budapest: Osiris, 2002.

MENYHÉRT, Anna. „Memoár mint anyai szó : Vágó Márta, Szántó Judit és Kozmutza Flóra visszaemlékezéseiről”. In *Elmondani az elmondhatatlant : trauma és irodalom*, 139–170. Budapest: Anonymus, 2008.

———. *Női irodalmi hagyomány: Erdős Renée, Nemes Nagy Ágnes, Czóbel Minka, Kosztolányiné Harnos Ilona, Lesznai Anna*. Budapest: Napvilág, 2013.

MITCHELL, W. J. Thomas. *A képek politikája: W. J. T. Mitchell válogatott írásai: tanulmányok*. Szerkesztette György Endre SZÖNYI és Dóra SZAUTER. Ikonológia és műértelmezés 13. Szeged: JATEPress, 2008.

MOERS, Ellen. „Female Gothic”. In *Literary Women*, 90–110. New York: Doubleday, 1976.

MORETTI, Franco. *Distant Reading*, 2013.

———. *Graphs, Maps, Trees*. London: Verso, 2005.

NAGY, Edit. *Áramló tér és álló idő: Palágyi Menyhért tér- és időelmélete tükröként és/vagy tükröződés-ként: Szent Ágostontól Hegelen, Bergsonon, Posch Jenőn át Ottlik Gézáig*. Miskolc: Miskolci Egyetemi K., 2002.

NÉMETH, G. Béla. „Még, már most (József Attila egy kései verstípusáról)”. *Alföld : a Magyar Írók Szövetsége debreceni csoportjának folyóirata* 20, 6 (1969): 64–76.

NÉMETH, Lenke. „*All It Is, It's a Carnival*”: *Reading David Mamet's Women Characters with Bakhtin*. Doktori Értekezések 27. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007.

NÉMETH VÁNYI, Klári. *Anarcsi boszorkányok: A javasasszony igaz története a Nyírségből*. Budapest: Kalligram, 2014.

———. „Fekete macska bársony lépte I-II.” *Irodalmi Centrifuga*, 2010. https://centrifuga.blog.hu/2010/05/09/fekete_macska_barsony_lepte_czobel_minkarol_1_resz

NÉTHY, Jean de és KÁLMÁN, Miksa, szerk. *Poésies hongroises de Petőfi, Arany, Vörösmarty, Tompa, Gyulai, Eötvös, Tóth, Kiss, Vajda, Váradi, Reviczky, Radó, Szabolcska, Endrődi, Szalay, Czóbel*. Francia könyvtár 29. Budapest: Lampel Róbert, 1908.

OCSENÁS, Alica. „»Befelé tágitott határok«: A gótikus irodalmi hagyomány nyomainak vizsgálata 20. század eleji szövegekben”. In *Határátlépések*, 61–67. Pro Scientia füzetek, III. Miskolc: Könyvműhely, 2015.

PAGE, Ruth E. *Literary and Linguistic Approaches to Feminist Narratology*. Place of publication not identified: Palgrave Macmillan, 2016.

PAPP, Ágnes Klára. *A tér poétikája - a poétika tere: a századfordulós kisvárostól az ezredfordulós terekig a magyar irodalomban*. Károli könyvek. Monográfia. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem <<L'>>Harmattan, 2017.

RÁKAI, ORSOLYA. „Korporális narratológia és idegenség: egy kontextuális narratológia továbbgondolása”. *Irodalomismeret*, 1. (2015): 30–39.

RÁKAI, Orsolya. „Kultusz, paradoxon, endoxa. Megjegyzések az irodalmi kultuszok elméleti problémáihoz”. In *Kultusz, mű, identitás*, szerkesztette Zsuzsa KALLA, József TAKÁTS és György TVERDOTA, 11–30. Kultusztörténeti tanulmányok 4. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2005.

RICH, Adrienne Cecile. *On Lies, Secrets, and Silence: Selected Prose, 1966-1978*. London: Virago, 1980.

RICOEUR, Paul. *Time and Narrative*. Fordította Kathleen McLAUGHLIN és David PELLAUER. Köt. I. Chicago, Ill.; London: University of Chicago Press, 1984.

RIGBY, Mair. „Uncanny Recognition: Queer Theory’s Debt to the Gothic”. *Gothic Studies* 11, 1 (2009).

SAID, Edward William. *Orientalizmus*. Budapest: Európa, 2000.

SÁJTER, Laura és ERDÉLYI, Múzeum-Egyesület. *A magyar szecessziós dráma stílusa*. Erdélyi tudományos füzetek 227. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1999.

SCHIPPER, Mineke. *Soha ne vegyél el nagy lábú nőt! Szólások és közmondások a nőkről a világ minden tájáról*. Partvonal, 2007.

SCHOPENHAUER, Arthur. *A világ mint akarat és képzet*. Budapest: Európa, 1991.

SEDGWICK, Eve Kosofsky. *Epistemology of the Closet*. London: Harvester Wheatsheaf, 1990.

SEDGWICK, Eve Kosofsky és SEDGWICK, Eve Kosofsky. *Novel Gazing*. Durham: Duke University Press, 1997.

SÉLLEI, Nóra, szerk. *A nő mint szubjektum, a női szubjektum*. Orbis litterarum 15. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007.

———. *Mért félünk a farkastól? feminista irodalomszemlélet itt és most*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007.

SÉLLEI NÓRA. *Mért [miért] félünk a farkastól?: feminista irodalomszemlélet itt és most*. Debrecen: Kossuth Egyetemi K., 2007.

———. „Nem a populáris kultúrára, avagy nem és (populáris) kultúra”. *Alföld* 60. évf. (2009): 107–116.

SHOWALTER, Elaine. „A feminista irodalomtudomány a vadonban: a pluralizmus és a feminista irodalomtudomány”. Szerkesztette Judit. *Helikon: világirodalmi figyelő: a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetének folyóirata* 40., 4. (1994): 417–442.

SPARGO, Tamsin. *Foucault és a többszörös nemi identitás elmélete*. Posztmodern találkozások. Pécs: Alexandra, 2003.

STALLYBRASS, Peter és WHITE, Allon. *The politics and poetics of transgression*. London: Methuen.

STEINER, Wendy. „Narrativitás a festészetben”. In *Verbális és vizuális narráció: szöveggyűjtemény*, szerkesztette Izabella FÜZI, 91–128. Apertúra könyvek 3. Szeged: Pompeji Alapítvány, 2011.

SZILÁGYI, Judit. *Magadtól menekvésed: Füst Milán: Napló. Szó_köz.* Budapest: Fekete Sas, 2004.

SZILÁGYI, Márton. „Mi vagyok én?”: *Arany János költészete.* Budapest: Kalligram, 2017.

SZÖNYI, György Endre. *Pictura & scriptura: hagyományalapú kulturális reprezentációk huszadik századi elméletei.* Ikonológia és műértelmezés. Szeged: JATEPress, 2004.

TARJÁNYI, Eszter. *A szellem örvényében: a magyarországi mesmerizmus, szellemidézés, teozófia története és művészeti kapcsolatai.* Budapest: Universitas, 2002.

THOMKA, Beáta. „Kulturális és kontextuális narratológia”. In „*Nem sülyed az emberiség!...*”: *album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára, 1371–1376.* Budapest: MTA Irodalomtud. Int., 2007.

THOMKA, Beáta, KISANTAL, Tamás és KISS, Gábor Zoltán, szerk. *Narratívák.* Köt. I. Budapest: Kijárat, 1998.

TÖRÖK, Zsuzsa, szerk. *Nőszerezők a 19. században: lehetőségek és korlátok.* Reciti konferenciakötetek 4. Budapest: Reciti, 2019.

VADERNA, Gábor. *A költészet születése: a magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben.* Budapest: Universitas, 2017.

———. „A nők és a kultúra hanyatlása. A női írás a 19. század második felében Magyarországon”. In *Angyal vagy démon: tanulmányok Gyulai Pál Írónőink című írásáról,* szerkesztette Zsuzsa TÖRÖK, 117–154. Hagyományfrissítés 4. Budapest: Reciti, 2016.

VÁLINT, Aladár, szerk. *Éjjél: magyar írók misztikus novellái: idegen írók novellái.* Budapest: Terra Maecenas, 1987.

VASS, József, szerk. *Szent Ágoston vallomásai.* Szent István diákkönyvtár. Budapest: Szent István Társulat, 1995.

VASVÁRI, LOUISE O. „Életírás, társadalmi nemek, és trauma”. *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat* 6, 2 (2016): 150–197.

VERES, Péter Kulturális Központ (Balmazújváros). *Női reprezentációk.* Szerkesztette Péter TÁNCZOS. Maecenas Maecenatum 2. Debrecen Balmazújváros: Debreceni Egyetemi Kiadó Veres Péter Kulturális Központ, 2019.

WALLACE, Diana és SMITH, Andrew. *The Female Gothic: New Directions,* 2016.

- WARHOL, Robyn R. és LANSER, Susan S., szerk. *Narrative Theory Unbound: Queer and Feminist Interventions*. 1 edition. Columbus: Ohio State University Press, 2015.
- WARNER, Michael. *Fear of a Queer Planet: Queer Politics and Social Theory*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2011.
- WEINSTOCK, Jeffrey Andrew. „Out of the Closet and Into the Classroom: Queer Gothic”. *Journal of the Fantastic in the Arts* 22, 1 (2011): 75-91.
- WHEATCROFT, J. S. „Emily Dickinson’s White Robes”. *Criticism* 5, 2 (1963): 135–147.
- WIRÁGH, András. „Egy előszó, és ami mögötte van”. *Kalligram : művészet és gondolat* 24, 7–8 (2015): 150–155.
- WITTIG, Monique. *Le corps lesbien*. Paris: Editions de Minuit, 2004.
- . *The Lesbian Body*. Fordította David LE VAY. New York: William Morrow, 1975.
- WOLFREYS, Julian. „Introduction: Transgressions or, Beyond the Obvious”, 2008, 1–16.
- ZSADÁNYI, Edit. *A csend retorikája: kihagyásalakzatok vizsgálata huszadik századi regényekben*. Pozsony: Kalligram, 2002.
- . *A másik nő: a női szubjektivitás narratív alakzatai*. Budapest: Ráció, 2006.
- . „Bazsali, rezedá meg kisasszonycipő”: kulturális másság feminista kritikai értelmezésben. Budapest: Balassi, 2017.
- . „Idegenben otthon — Anna Seghers: Tranzit”. *TNTeF: Társadalmi Nemek Tudománya : Interdiszciplináris eFolyóirat* 7, 1 (2017): 164–180.
- . „»Piros mályva, papsajt, jézusszíve, bazsali, rezedá meg kisasszonycipő«: a felsorolás és a személytelen narráció formái Kaffka Margit, Ritoók Emma és Földes Jolán prózájában”. In *Nő, tükör, írás : értelmezések a 20. század első felének női irodalmáról*, 89–106. Női rekon ; 1. Budapest: Ráció, 2009.
- . „Tű és toll”. *Irodalomtörténet* 37. (87.), 1 (2006): 119–127.

Czóbel Minka kötetei

Nyírfa lombok. Budapest: Révai, 1890.

Hafia. Budapest: Grill, 1891.

Újabb költemények. Budapest: Singer és Wolfner, 1892.

Maya. Budapest: Singer és Wolfner, 1893.

Fehér dalok. Budapest: Singer és Wolfner, 1894.

A virradat dalai. Budapest: Franklin Ny., 1896.

La migration de l'âme. Paris: Ollendorff, 1897.

Donna Juanna: regényes költemény. Budapest: Singer és Wolfner, 1900.

Kakukfüvek: költemények 1890-1900. Budapest: Athenaeum, 1901.

Opálok: költemények. Budapest: Franklin, 1903.

Pókhálók. Budapest: Singer és Wolfner, 1906.

Két arany hajsza: regény. Budapest: Magyar Kereskedelmi Közlöny, 1908.

Az erdő hangja. Budapest: Singer és Wolfner, 1914.

A magyar nép nótáskönyve a bölcsőtől a sírig. [Kisvárdai]: [Felsőszabolcsi Ny.], 1943.

Boszorkány-dalok. Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1974.

Pókhálók. Pécs: Jelenkor, 2000.

Hullámzó fény. Anarcs: Önkormányzat, 2005.

Az erdő hangja. Budapest: Széphalom Könyvműhely, Polgármesteri Hivatal, 2007.

Czóbel Minka összegyűjtött versei, kézirat, szerk. Bene Kálmán, Szeged, 2013.

Két arany hajsza: regény. [Budapest]: Napvilág, 2013.

Nyírfa lombok. Anarcs: Önkormányzat, 2016.

Függelék I.

Kritikai irodalomjegyzék

Kortárs kritika

-AY. „Czóbel Minka”. *Magyar Génius*, 45 (1903): 16.

„Az erdő hangja: Czóbel Minka versei”. *Uj Idők*, 21 (1914): 558–559.

„Czóbel Minka francia könyve”. *Uj Idők* 3, 25 (1897): 553.

„Czóbel Minka: Opálok. Költemények. Budapest 1903”. *Budapesti szemle (1873-1944)* 32, 117/327 (1904): 436–437.

CSERGŐ HUGÓ. „Czóbel Minka: Opálok”. *Pesti Napló*, 1904, jan. 15. kiadás.

D.--. „Pókhálók”. *Uj Idők* I. (1907): 22–23.

DR. E. K. „Irodalmi excursiók”. *Havi Közlöny*, 1895, 1326-1327(1320-1330).

„Egy betyárnóta félszázados jubileumára”. *Kis Ujság*, 90 (1938): 6.

ENDRŐDI SÁNDOR. „Czóbel Minka”. *Fővárosi Lapok* 30, 355 (1893): 1–2.

GR. „Czóbel Minka”. *Hazánk*, 183 (1901): 1–3.

H. R. „Czóbel Minka: Az erdő hangja”. *Az Ujság*, 116 (1914): 60.

HAVAS ISTVÁN. „Czóbel Minka nyolcvan éves”. *Koszorú* 2 (1940): 108–109.

IGNOTUS. „Czóbel Minka: Maya”. *A Hét*, 1 (1893): 15–16.

-IK. „Czóbel Minka”. *Budapesti Hírlap*, 1892, 16 kiadás.

———. „Maya”. *Budapesti Hírlap* 12, 358 (1892): 2.

-IL. „Czóbel Minka: Ujabb költemények”. *A Hét*, 1 (1892): 869–870.

„Irodalom és művészet: Az erdő hangjai (sic!)”. *Vasárnapi Ujság*, 21 (1914): 419.

„Irodalom és művészet. Czóbel Minka: Fehér dalok”. *Vasárnapi Ujság* 41, 8 (1894): 127.

„Irodalom és művészet: Czóbel Minka: A virradat dalai”. *Vasárnapi Ujság* 43, 9 (1896): 138–139.

„Irodalom és művészet: Czóbel Minka: Maya”. *Képes Folyóirat - A Vasárnapi Ujság füzetekben* 14 (1892): 133–134.

„Irodalom és művészet: Czóbel Minka: Maya”. *Képes Folyóirat - A Vasárnapi Ujság füzetekben* 13 (1893): 126.

„Irodalom és művészet: Czóbel Minka: Ujabb költemények”. *Vasárnapi Ujság*, 1 (1892): 13.

„Irodalom és művészet: Pókhálók”. *Vasárnapi Ujság*, 6 (1907): 113–114.

JUSTH ZSIGMOND. „Czóbel Minka”. *A Hét*, 3 (1892): 37–38.

———. „Czóbel Minka és művei”. *Magyar Szalon* 10, 2 (1892. 93): 665–672.

———. „Egy könyvről. Nyirfa lombok”. *Nemzet*, 1890, 2728 kiadás.

„Kakukfüvek”. *A Hét*, 48 (1901): 799–800.

„Kakukfüvek”. *Uj Idők* 7, 51 (1901): 539.

„Kakukfüvek. Költemények. 1890-1900. Írta Czóbel Minka. Budapest, az Athenaeum Részvénytársulat kiadása, 1901”. *Budapesti szemle (1873-1944)* 30, 112/312 (1902): 470–475.

KISS MARGIT. „Czóbel Minka és a Nyírség”. *Szabolcsi szemle*, 2–3 (1941): 62–71.

L. „Irodalom és művészet: Donna Juanna”. *Budapesti Hírlap*, 1900.

L. S. „Pókhálók”. *Az Ujság*, 1907.

„Nyirfalombok”. *Képes Folyóirat - A Vasárnapi Ujság füzetekben* 7 (1890): 445–446.

-O. „Kakukfüvek”. *Budapesti Szemle* 112, 312 (1902): 470–475.

„Opálok”. *Budapesti Hírlap* 23, 354 (1903): 55–56.

PALLOS. „A virradat dalai”. *Fővárosi Lapok*, 1896, 4 kiadás.

-R. „A magyar irodalom történetéhez”. *Magyar Szemle*, 20 (1900): 231-232(230-232).

RS. „Czóbel Minka: Opálok”. *Budapesti Szemle* 117, 327 (1904): 436–437.

TÁBORI RÓBERT. „Opálok”. *Uj Idők* 10, 2 (1904): 42.

V. „Új verses könyvek”. *A Hét*, 47 (1903): 768.

V. S. „Czóbel Minka”. *Uj Idők* 2, 6 (1896): 130–131.

„Versek”. *Pesti Hírlap*, 1903, 327 kiadás.

‘70-80-as évek kritikája

BATA IMRE. „Boszorkánydalok”. *Új Írás* 15, 5 (1975): 98–100.

BENEY ZSUZSA. „A sorsbamerülés bátorsága [Czóbel Minka: Boszorkánydalok; könyvkritika]”. *Élet és irodalom* 18, 33 (1974): 10.

BORI IMRE. „A versszerűség kritériumai a XX. századi magyar költészetben”. *Kortárs* 25, 12 (1981): 1962–1966.

———. „A versszerűségről”. *Korunk* 41, 1 (1982): 31–34.

DANYI MAGDOLNA. „Czóbel Minka: részlet egy hosszabb tanulmányból”. *Új Symposion*, 177–178 (1980): 36–38.

FALU TAMÁS. „Czóbel Minka vastapsa [reflexió; Visszhang]”. *Élet és irodalom* 18, 35 (1974): 2.

Három veréb hat szemmel : Antológia a magyar költészet rejtett értékeiből és furcsaságaiból. Budapest: Szépirod. Kvk., 1977.

KARSAY KATALIN. „Poétriák a Három veréb hat szemmel című antológiából”. *Irodalmi Szemle*, 7 (1978): 641-642 (640-642).

KATONA BÉLA. „A hosszú némaságtól a késői feltámadásig”. *Szabolcs-Szatmári szemle* 12, 1 (1977): 108–112.

———. „Margócsy József: Egy régi...” *Szabolcs-Szatmári szemle*, 1989, 2 kiadás.

KISGYÖRGY RÉKA. „Századvégi virágok”. *Utunk* 43, 16 (1988): 4.

KOVÁCS SÁNDOR IVÁN. „Egy képzelt irodalomtörténettől a valóságos rendszerig: Weöres Sándor antológiája a magyar költészet értékeiről és furcsaságairól I.” *Jelenkor*, 9 (1976): 819-828 [825-828].

KÖNCZÖL CSABA. „A dilettáns bátorsága : Czóbel Minka: Boszorkány-dalok”. *Életünk : irodalmi antológia* 12., 2. (1975): 185–189.

MARGÓCSY JÓZSEF. „Czóbel Minka, 1855-1947”. In *Szellemi elődeink 2. : A Bessenyei Társaság 1989. első félévi rendezvényei keretében elhangzott előadások rövidített szövege*, 33–39. Társasági füzetek ; 3. Nyíregyháza: Bessenyei Irod. és Művel. Társ., 1989.

———. „Czóbel Minka irodalmi levelezése”. *Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis*, Irodalom-és nyelvtu (1985): 5–30.

———. „Justh Zsigmond és Czóbel Minka”. *Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis*, Irodalom-és nyelvtu (1987): 53–62.

PASIAKOVÁ, Jarmila. „Czóbel Minka - Donna Juanna”. *Irodalmi Szemle*, 6 (1975): 551–556.

TIDRENCZEL SÁNDOR. „Czóbel Minka évfordulói”. *Szabolcs-Szatmár megyei könyvtári híradó* 5, 1–2 (1978): 99–107.

———. „Czóbel Minka vallomása”. *Irodalomtörténeti közlemények* 82, 4 (1978): 502–504.

WEÖRES SÁNDOR. „Czóbel Minka”. *Irodalmi Szemle*, 6 (1975): 549–550.

Újabb kritikai írások

ÁCS Zoltán. „Czóbel Minka: Az erdő hangja - reprint: recenzió”. In *„Jövőm emléke, múltamnak árnya”: in memoriam Czóbel Minka*, 165–169. Modus hodiernus ; 1. Nyíregyháza: Móricz Zs. Kult. Egyes., 2008.

BABOSI László. „Czóbel Minka ajánló bibliográfiája (1855-1947)”. In *„Jövőm emléke, múltamnak árnya”: in memoriam Czóbel Minka*, szerkesztette BABOSI LÁSZLÓ, 171–188. Modus hodiernus ; 1. Nyíregyháza: Móricz Zs. Kult. Egyes., 2008.

BAKAJSZA András. „»Csak itt pihenhet meg lelkem...« : a szülőföld, az otthon Czóbel Minka lírájában”. In *„Jövőm emléke, múltamnak árnya”: in memoriam Czóbel Minka*, 95–111. Modus hodiernus ; 1. Nyíregyháza: Móricz Zs. Kult. Egyes., 2008.

BÍRÓ Erzsébet. „Aki Petőfi költeményeit angolra fordította”. *Magyar Szó*, 2019, 154 kiadás.

BOZÓK Ferenc. „Czóbel Minkára gondolok”. *Ezredvég* 18, 1 (2008): 87–88.

———. „Egy csésze forró tea és egy Czóbel Minka kötet”. In *Szilveszteri gótika: válogatott és új versek és esszék*, 167–168. Porta könyvek. Kecskemét: Farkas Galéria Bt, 2011.

CZIMER Györgyi. „Összehasonlító verselemzés (Halotti beszédek: Czóbel Minka: Microcosmos, Kosztolányi Dezső: Halotti beszéd)”. *Magyartanítás: módszertani folyóirat* 50, 5 (2009): 14–19.

„Czóbel Minka, az elfeledett irodalmár”. *Népújtság*. 2003, 2 kiadás.

DEÁK TAKÁCS Szilvia. „Takács György visszaemlékezése”. In *„Jövőm emléke, múltamnak árnya”: in memoriam Czóbel Minka*, 159–164. Modus hodiernus ; 1. Nyíregyháza: Móricz Zs. Kult. Egyes., 2008.

FÖLDES Györgyi. „A festményvászon szálai (Szövegszerűség és képszerűség Czóbel Minka Pókhálók című novellájában)”. *Alföld* 60, 6 (2009): 46–54.

———. „Don/na Juan/na: a hasonmás drámapoétikája”. In *Test - szöveg - test: Testreprezentációk és a Másik szépirodalmi alkotásokban*, 194–216. Budapest: Kalligram Kiadó, 2018. <http://real.mtak.hu/87748/>.

GERLICKI András. „Czóbel Minka, a boszorkánydalok költője”. In „*Jövőm emléke, múltamnak árnya*”: *in memoriam Czóbel Minka*, 85–93. Modus hodiernus ; 1. Nyíregyháza: Móricz Zs. Kult. Egyes., 2008.

JÁNOS István. „A rejtőzködő lírikus”. In „*Jövőm emléke, múltamnak árnya*”: *in memoriam Czóbel Minka*, 77–84. Modus hodiernus ; 1. Nyíregyháza: Móricz Zs. Kult. Egyes., 2008.

JENEI Teréz. „A szecesszió stílusjegyei - Czóbel Minka Donna Huanna című drámájában”. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 39, 2 (1995): 151–157.

KÁKONYI Péter. „Körvonalaltalan alakok: Czóbel Minka, az anarcsi boszorkány”. *Magyar Nemzet*, 2006, júl. 29. kiadás.

KAPUS Erika. „»Tükörcarcú álmodás«: érintkezési pontok Czóbel Minka és Szabó Magda lírájában”. In *Kitáruló ajtók: tanulmányok Szabó Magda műveiről*, 179–191. Eger: Líceum K., 2018.

———. „Idősíkok és átjárók Czóbel Minka műveiben”. In *Az idő alakzatai és időtapasztalat a magyarságtudományokban*, szerkesztette Sándor BENE és István DOBOS, 0 kiad., 186–202. Budapest: Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, 2017.

———. „Czóbel Minka kortársai kritikájának tükrében. Két torzító montázs”. In *Különböző roppant kedvesek*, szerkesztette Szilvia DEÁK-TAKÁCS, 29–37. Spanyolnátha könyvek ; 27. Hernádkak: Példa Képfőiskola Művészeti Alapítvány, 2017.

———. „Határátlépések Czóbel Minka életművében”. In *A Selye János Egyetem Nemzetközi Doktorandusz Konferenciája (2016)*, szerkesztette NAGY PÉTER, BUGÁR GERGELY, GÖRÖZDI ZSOLT, KESERŰ JÓZSEF, LISZKA JÓZSEF és VAJDA BARNABÁS, 149–161. Komárno: Selye János Egyetem, 2017.

———. „Előszó”. In *Két arany hajszál*, 7–10. Budapest: Napvilág Kiadó, 2013.

KARÁDI Zsolt. „Szeccszó és szimbolizmus között: Czóbel Minka és a Donna Juanna”. In *„Jövőm emléke, múltamnak árnya”: in memoriam Czóbel Minka*, 147–158. Modus hodiernus ; 1. Nyíregyháza: Móricz Zs. Kult. Egyes., 2008.

KARDOS GY. József. „Egy elfelejtett költő”. *Hévíz* 13, 4 (2005): 48–54.

KISPÉTER András. „Egy régi udvarház utolsó gazdái”. *Irodalomtörténet* 22/72, 3–4 (1991): 600–606.

KUSPER [TAKÁCS] Judit. „A szubjektum problémája Czóbel Minka lírájában”. *Irodalomtörténet* 31, 3 (2000): 435–461.

———. „Ha a pókháló szövédéke fölfeslik valahol: Czóbel Minka Pókhálók című novellájáról”. In *„Jövőm emléke, múltamnak árnya”: in memoriam Czóbel Minka*, 127–145. Modus hodiernus ; 1. Nyíregyháza: Móricz Zs. Kult. Egyes., 2008.

———. „Lappangó narratívák, szimbolikus értelemvilágok. Czóbel Minka novellisztikája”. *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica* 22, 1 (2018): 134–141.

MARGÓCSY József. „Az anarcsi Czóbel család iratai”. In *„Jövőm emléke, múltamnak árnya”: in memoriam Czóbel Minka*, 15–41. Modus hodiernus ; 1. Nyíregyháza: Móricz Zs. Kult. Egyes., 2008.

MARGÓCSY Klára. „Női sorsok a Pókhálók című novelláskötetben”. In *„Jövőm emléke, múltamnak árnya”: in memoriam Czóbel Minka*, 113–125. Modus hodiernus ; 1. Nyíregyháza: Móricz Zs. Kult. Egyes., 2008.

MARTINÁK Jánosné. „Czóbel Minka esete Mayával, Donna Juannával, Háfiával”. *Széphalom : a Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve*, 25 (2015): 269–277.

MÁTÉ Zsuzsanna. „Madách Imre Az ember tragédiája és Czóbel Minka Donna Juanna című drámai költeményeinek párhuzamairól”. In XVII. Madách Szimpózium : [Kecskemét, 2009. április 2., Csesztve - Balassagyarmat - Horpács, 2009. szeptember 25-26.] / [szerk. Bene Kálmán, Máté Zsuzsanna]. Madách Könyvtár : új folyam, 1219-4042 ; 66. Szeged ; Budapest : Madách Irodalmi Társaság, 2010, 2010.

MENYHÉRT Anna. „A másság kánontalansága, a boszorkány (Czóbel Minka 1-2.)”. *Palócföld* 58, 4 (2012): 46–60.; *Palócföld* 58, 5 (2012): 47–70.

———. Női irodalmi hagyomány : Erdős Renée, Nemes Nagy Ágnes, Czóbel Minka, Kosztolányiné Harnos Ilona, Lesznai Anna. [Budapest]: Napvilág, 2013.

MERCS István. „Czóbel Minka és Henrik Ibsen üzenetváltása : a Czóbel Minka levelezés feltáratlan forrásaiból”. In *„Jövőm emléke, múltamnak árnya” : in memoriam Czóbel Minka*, 43–58. Modus hodiernus ; 1. Nyíregyháza: Móricz Zs. Kult. Egyes., 2008.

MÉSZÁROS András. „Egy megkésett kazuista irodalmi naplója”. *Irodalmi Szemle*, 3 (2011): 8-9(6-11).

MÓSER Zoltán. *Írott képek: 77 portré*. Budapest: Könyves Kálmán, 1997.

———. „Jövőm emléke, múltamnak árnya: Czóbel Minka és Anarcs”. *Alámerült Atlantiszom* VI (2012): 30–31.

NÉMETH VÁNYI Klári. „Dobos lovag, a Máramarosi Robin Hood / Jegyzetek Czóbel Minka A két aranyhajszál című regényének folklorisztikus elemei kapcsán”. *Palócföld* 58, 1 (2012): 54–56.

PÉCSI Emőke. „Pókhálóba szőtt szubjektum : a női szubjektivitás sajátosságai Czóbel Minka irodalmi alakjának és elbeszélő prózájának érintkezési pontjain”. In *Nő, tükör, írás : értelmezések a 20. század első felének női irodalmáról*, 68–81. Női rekon ; 1. Budapest: Ráció, 2009.

S. VARGA Pál. „A vágytalan boldogság költője (Czóbel Minka költői világképeről)”. *Irodalomtörténeti közlemények* 98, 1 (1994): 32–51.

SERES Lili Hanna. „A boszorkány mint önéletrajzi alteregó Czóbel Minka költészetében”. *Első század* 13, 3 (2014): 137–159.

SIPOS Lajos. „»Nincs közöm e földhöz...«: Czóbel Minkáról: Előszó”. In *„Jövőm emléke, múltamnak árnya” : in memoriam Czóbel Minka*, 7–14. Modus hodiernus ; 1. Nyíregyháza: Móricz Zs. Kult. Egyes., 2008.

SZEPESI Attila. „Az anarcsi boszorkány - Czóbel Minka varázslásai”. *Kortárs* 43, 6 (1999): 92–94.

———. „Egy elfelejtett boszorkány”. *Napi Magyarország*, 1998, December 19. kiadás.

———. „Egy elfelejtett kárpátaljai regény - Czóbel Minka: A két arany hajszál (jegyzet)”. *Magyar napló* 14, 3 (2002): 25–29.

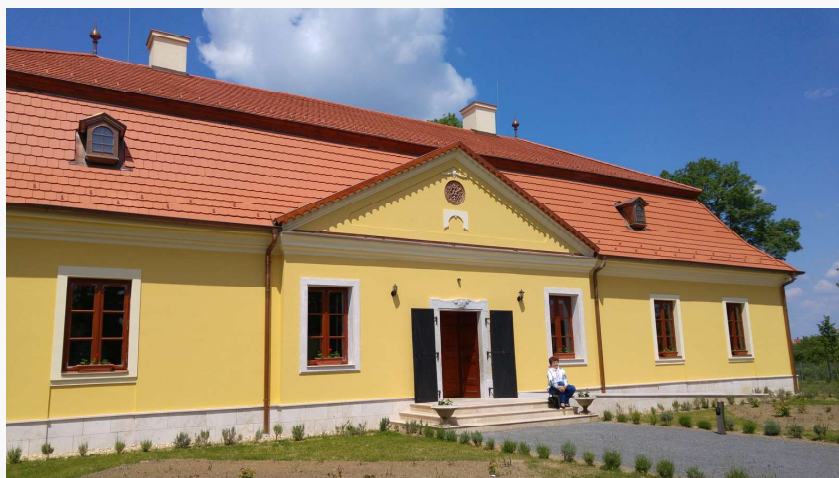
———. „Találtam egy könyvet: a Cédruspalota (Czóbel Minka: A két arany hajszál)”. *Holmi* 12, 2 (2000): 217–219.

TÁLAS Anikó. „Czóbel Minka és Büttner Helén barátsága”. *Szabolcs-szatmár-beregi levéltári évkönyv* 1, 13 (1999): 247–260.

ÚJSZÁSZI Zsuzsanna. „Czóbel Minka »Éji ének« című verse W. Kirkconnell antológiájában”. *Szabolcs-Szatmári szemle* 25, 1 (1990): 71–78.

VELÁ CZKI László Imre. „»Jövök - nem egy de száz alakban« : felfedezés és megszólíthatóság Czóbel Minka lírája kapcsán”. In „*Jövőm emléke, múltamnak árnya*” : *in memoriam Czóbel Minka*, 59–75. Modus hodiernus ; 1. Nyíregyháza: Móricz Zs. Kult. Egyes., 2008.

2016

2013

1826-ban Czóbel László építtette. Klasszicista stílusú földszintes épület. Kétszer is átépítették, a 19. század végén eklektikus stílusban, a 20. század második felében újabb kori átalakítással, így eredeti stílusát elvesztette.

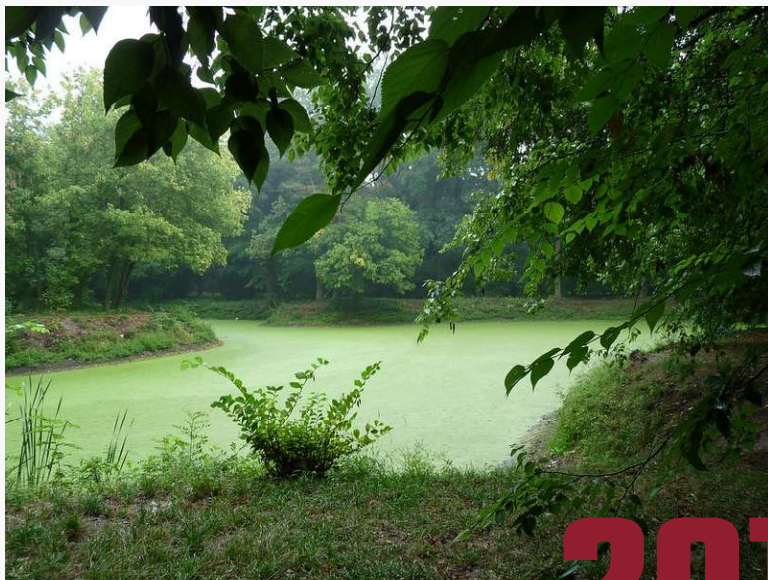
A harmadik átépítés 2015-ben az Európai Unió támogatásával történt.

AZ EMLÉKEZET TEREI

CZÓBEL-KÚRIA, ANARCS

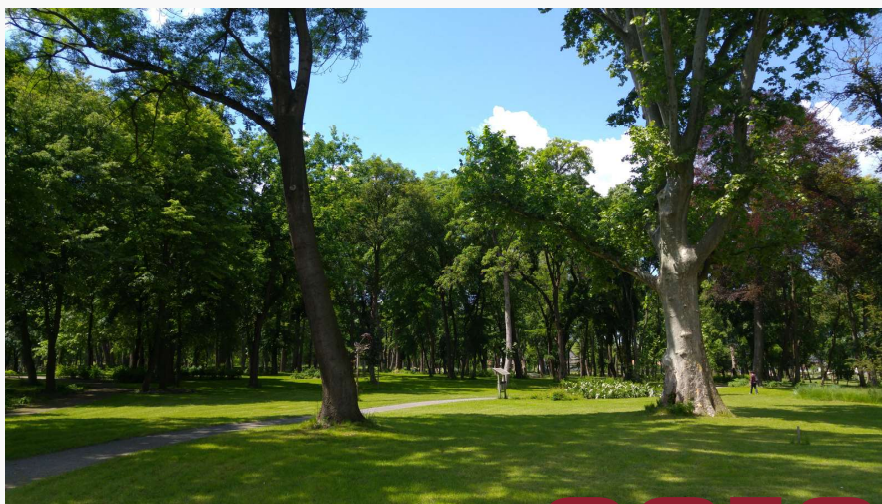

2013

A kúria körüli egykor 14 hektáros park volt, melyet Czóbel Albert telepíttetett A 18. században. A mára 6 hektárosra csökkent Bárókertben nyugszik Czóbel Minka és szerettei.

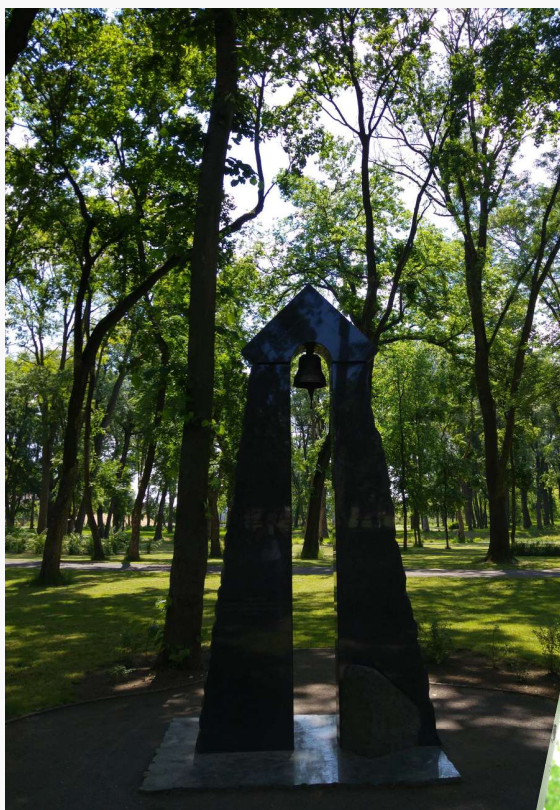
2016

AZ EMLÉKEZET TEREI

BÁRÓKERT,
ANARCS

2005

2013

2016

AZ EMLÉKEZET TEREI

SÍREMLÉKEK A BÁRÓKERTBEN

2013

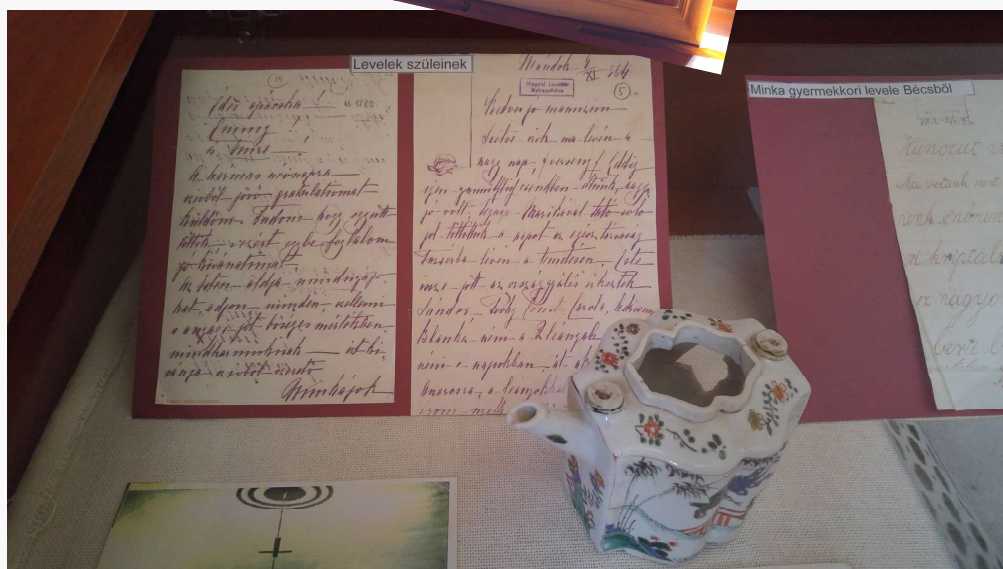
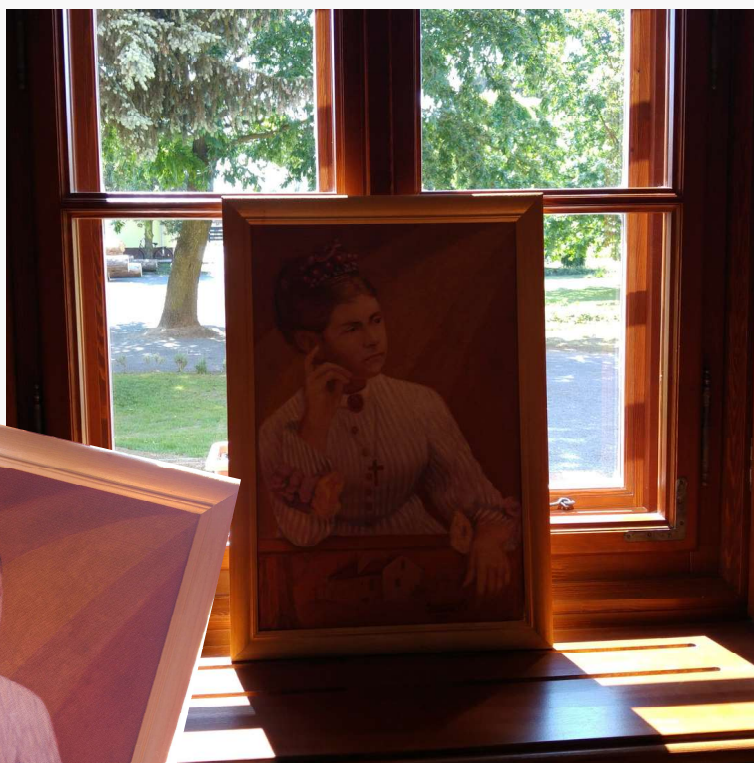
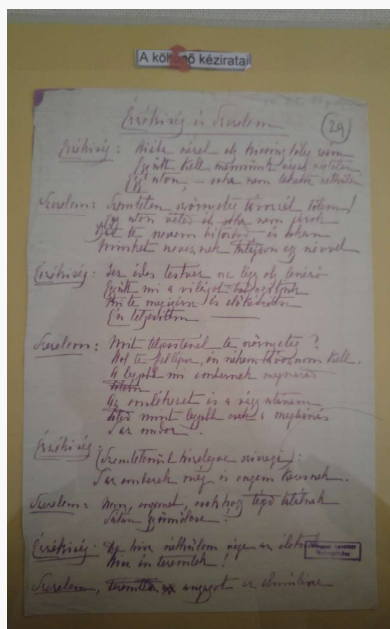
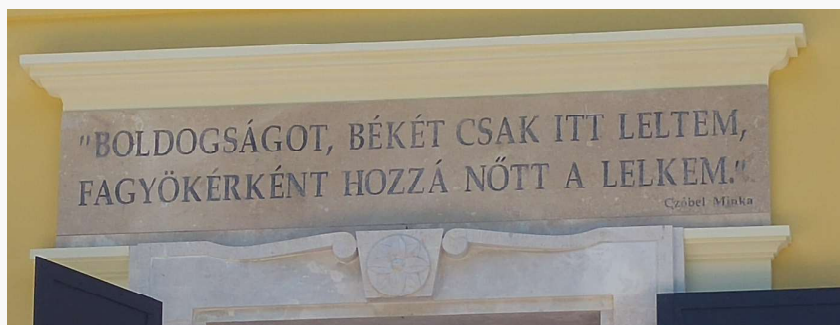
2016

AZ EMLÉKEZET TEREI

**A KÚRIA KÖRNYÉKE
AZ ISKOLÁVAL
ÉS A TEMPLOMOKKAL,
ANARCS**

AZ EMLÉKEZET TEREI

**FELIRATOK,
KIÁLLÍTÁSI TÁRGYAK
A KÚRIÁBAN**

öröm kérem népen hát ha István
jóvá számható enarone meg
retri megimett. Majdikat átadom
bíróim még a kékrei koffer is néh
an ebbe lehetne tenni. Ha

is nem jön hasa akkor
is jön, akkor kérem

ingket postárra

[retriever keresiket csatolva

[mennyt gyerekeket ölelve

igen szerető lányok

Minka

Bat nagyon kíváncsi mindenkire. &
kérdés hogy van a gyereke? Kap-e újat?
stb. & Miska? Itt már csímeltek.

Kedves mamorim!

Kaptam kártyáit & a hotot, le
velek. A söröztet engem is
munkatott. István 15-in meg

Mindokre, talán egy napra

is? akkor kérem nép

el vele ösres megimett, & sa

okos Biri 2. Ján 2! meg p

kolt be nekem, azt is vossat ha

István nem menne be, akkor

kérem az ingket postárra adom

a nagy fésűnyit is, melyek még

otthon vannak, akarok még

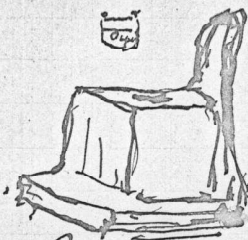

schnell schnell nach
Pet!!!

Der künftige Herrscher
grünte im Regen
möge ihre Krone
Beichte befehligen
sein wie die letzte
war.

Die gekrönte Dichterin
ankunft mit manuskript

Petőfi gesellschaft's Tron

Also auf den Tron, das herrliche ^{zu} verichten! in Bereich von
Pekar dessen starke Hand gerne Hilfe leistet.

Traum Column? welche neugierigen? in Ehe leben?
Keine fernere Geschehnisse? oder doch! die Gardinen
werden discret geschlossen! / Nur einen augenblick
wollte die enttäuschte Wahrheit doch heraus platzen!
aber nun ist wieder alles ruhig und verschlossen.
oder wird mein rath gefolgt? in Rom? schreite heim
heiliger Vater? Thierg wäre zu gebrauchen. —
Hier seit ostern ^{und} natter, regnet und regenhafte Schneeflocken
alles nasst (grünt, es ist trotz allen wunderbarer schön, ich hänge
an meine fenster und kann mich nicht satt schauen,
den seit ostern hab ich haus arrest. von wegen den stürmen
meine kleiner schatz frisst sehr zoghaft — aber doch
einige körner! — seit einigen tagen geht sie in wald
kleine göinge machen die scheint ihr gut zu thun.
Peto Eger war hier, hat uns eine wage gegeben damit
sie pünktlich gemessen werde. Sie nimmt injectionen
die erste zeit war es arg den mit taschen höfer heben

A fejléc rajzán a koronázott költőné érkezése a
kéziratral a Petőfi Társaság trónusához

Czóbel Minka levele Büttner Helénnek,
[1891]

1. szateli to' metett. Gyenge atvélis regeli ömör zangori ut
Culor is remek helyek homok is regorin reg (Catswold) reg merak
önnöd aen kedik nepe dyonle nagyok Roney Hotel tornin
be gongorin kütél gl a magon lit tünlatnak. Vessvölsh a hotette
ly puerakeneek de onem meek a puer be monin. Regeli a
Futettier chindulok St. E. tenné file. (Regellomén a puer a pte
houek montaják a magonokat) a Rhône reg nem kanyulatottak
igen oéles mosasó réphéj mindy kő St. E. tenné atvélis
fistó gégörösön at. E. tenné reg kőse hűk is 2
Fidesz sélis lapin meg oros elker a kes a kőse
Retromae kőre hűvös ritkís hat vider. E. tenné
lek a vesutle it meg kőse chandette.

Mejsterem de vönlte on. hore be Polignac pör elöm entajahan fel
a gongorin bér, melyen mint egy vör a rép ömör. Mint egy
alóm minden Polignac kerdinális zohajahan alóm
26 Jete a vönlte be után depimer után boston de Bayhe elöble
a romokhoz Polignac be, után fel a remek román kőse reile
hoz, melyen 3 pap énekel a architektus serneke. A pörpör
resideresé meg most nes, oemben lakis a esek up in daker
kahan a réj templom neudange hely eny pörin vult.

4. Plaisancekhoz önni récs magott berit a öip Conscience
apacakkal oemben nannak a ölmestes ek esek hi jimek
de it se jitenek. Bayhen vömlenit crispit comelnek

27. Miss Flém nál (a kedves kis frosos globe kőse val a le Bay-i
ston, Mejsteres comte Allain de Jébrillon. Vele Constance sül
nelvönal a Miss Flémia nál Bayn it M. Monty's pör uen a
kőse doki háse, pör fűgik góllatniörin a bionys góllat,
fel ontruel a Depmier a reg kőse, rép kőse a heg okre
de Bay-n lesüllmink

28. Regel postellerem a récs egy réjrit d. n. Melchior, Jébrillon a Miss Flém
nál a heg okre M. Monty's, hű a action parocaise hű tét hűt
tunc a récs dőuekies. minden seleraton mefillne. There dőmek hűtökön

Czóbel Minka párizsi naplója,

1909. január

1914

Joten att meg es aj övlet kedves hobikaimnak és nekem!
Ejtel a 12 órára kint ruherjeink lesimának káncsom finta é, kú
jelék. Binnok más a 2 Postas kisassony uelint, aijé es ajövet. Síp
csillagos ejjel, jít, kiváimmuk mindentkint kálomára. Kíe vesenitknek
Késön megyünk átmmi, hogy / Semmár reggelére utásjunk. A templom
ba rettentő szűz felig fogos at, kulhal hársjövet & fengueshe de mag
jóvók hars most o' Kovall meg, olvasás pihenés este hol arilgnal a
háras kerthe

2 Immanuel Birdeha a kertenmet is beviszák mert a li-
nyának fia születet, tejet vizet neki, penaszivózik a léhész
mikor beülnek minden felét ord le a székkel egyszor csak
két szögig hirtől veszi ki, ezek örvényből labdal vettek a or-
késhe dobor, utaltat az ember, a legkisebb kengelmellen seje-
már penaszivózik de az allettörz mincs orve. Fíztyák kére-
mennt is kellenet. Itthon Immanuel orvoslók megpedig
éjjel hallók kopogást aletommon kánskésék meg holhoz is
lemezék de nem találók senkit.

3. Hó eszék felt. aigatunk, kéjje kékét megmosom, vánkát rep.
valatok a kékbe a felénk remek haves este.

4 Vénen, a templomba, nagy tűz, hem jól meleg, hem meleg ki
5 a szobában volt olvasott jók fest

6 9 notaken este 9 his heriesong fit meg gyftjak 9 handellöben
nygon won bres djel.

1) dróhikem irak olvasat estefelé jön Marthe, Marthe iskerisiel
kerisiel kiedésomriel, hogy diptey Isafi megassony etc.

8. Dismut. alkyl - in 9. owlehen - nie mmtg wozul ayak

4. Irigulants, neq h6vihar

10. 11. 12. beteségügyi. Goh Immanuel órámon a bíróságra. Ötven. Brändökre.
13 Goh d. a. a. kérelem.

A hónapkezdő bejegyzés áldással indít

Czóbel Minka naplója,

1914. január

- 16 Feb 1914 káros Bőstár mejjön Boren hül a paradiisom
a kőpöket pakoljnk, minitöl levél Brimchenhül hogy a kővetseji
alvón voltak a teinyak fehérben stress kővetkel. Else is Cap Mach
hül. 12 illomásra
- 17 a kesiteat repaialjnk a kettőssel a kőpöket viorink az illa
maise borsai segit, d. a korosaharunk, Exouere nagy kőd
jön a bora, de a nagy jöte dörög.
- 18 mejjünk a kettővel Bőstár commisiionni keső hars
a templomha a patikába etc.
- 19 Bőstár repaialjnk homyarak 5 kis fia van
- 20 aro olvadós idő homy egyik kis fia elmentek
- 21 Bőstár istallo'ka stha Bőstár repaialjnk
- 22 a kettővel Bőstár homyarak a templomha, 12 is pap priedi
kül is misserik, amj a sükken hül, a pőstár a kettő
este meggijtnk a kettősszifit. Jön Bőstár megg am jön hars
ejedre, amglaten nagyok a mielt
- 23 Jörit nagyon sündom dvenem a sükjjet, sith a kettő
a pőstár nagy sükken
- 24 Regel kis a kettő Bőstár kettő meggamarek hars aro
hij kettőket felállitja Bőstár aro master, a Bőstár a Bőstár megg
kapnt, hogy megg sams eukis vian jöjünk kis a kettő
pö giesseget pö lötten. A kettő meggjnk jöre meggjnk a kettő
jövünk jöre jöjünk egy kettő otthonha! kettő a kettő megg
den vomet aro megg aro megg jöre meggjnk megg aro meggjnk
25 kettősszifit aro megg aro megg aro meggjnk aro meggjnk
26 kettősszifit
- 27 kettősszifit commisiionni templomha kettő hars, Gal

A Jó Isten áldja meg a kaput, hogy még számos évekig vígan járjunk ki s be rajta jó egészséggel jó létben. Ha kimegyünk, jóra menjünk el, ha bejövünk, jóra jöjjünk egy kedves otthonba! Zárjon el tőlünk minden rosszat, eressen be minden jót.”

Kapuáldás

Czóbel Minka naplója, 1914. február 24.

